सूर्योदयः

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य मासिकं संस्कृतमुखपत्रम्

वर्षम् ५४

卐

अङ्कः : १२

दिसम्बर १९७७

卐

संरक्षिका
श्रीमती विद्यादेवीजी महोदया

卐

प्रबन्धसम्पादिका
श्रीमती एस० बी० पाई०

卐

वार्षिकं मूल्यम्
१०/०० रूप्यकाणि

卐

प्रत्यङ्कमूल्यम्
१/०० एकरूप्यकम्

卐

सम्पादकः— डॉ० परमहंस मिश्रः

सहसम्पादकौ—
डॉ० कपिलदेव पाण्डेयः श्रीश्यामविहारी त्रिपाठी

पदं ते

पदं ते कीर्तीनां प्रपदमपदं देवि विपदां,
कथं नीतं सद्भिः कठिनकमठीकर्परतुलाम् ।
कथंचिद्ब्राह्मण्यानुपयमनकाले पुरभिदा,
यदादाय न्यस्तं दृषदि दयमानेन मनसा ।।

नखैर्नाकस्त्रीणां करकमलसंकोचशशिभिस्,
तरूणां दिव्यानां हसत इव ते चण्डि ! चरणौ
फलानि स्वःस्थेभ्यः किसलयकराग्रेण ददतां,
दरिद्रेभ्यो भद्रां श्रियमनिशमह्नाय ददतौ ।।

ददाने दीनेभ्यः श्रियमनिशमाशाऽनुसदृशी—
ममन्दं सौन्दर्यप्रकरमकरन्दं विकिरति ।
तवास्मिन्मन्दारस्तबकसुभगे यातु चरणे,
निमज्जन्मज्जीवः करणचरणः षट्चरणताम् ।।

सौन्दर्यलहरी ८८-९०

कर्माणि – काम्यानि स्वर्गादीष्टसाधनानि ज्योतिष्टोमादीनि ।
निषिद्धानि—नरकाद्यनिष्टसाधनानि ब्रह्महननादीनि ।
नित्यानि—अकरणे प्रत्यवायसाधनानि सन्ध्यावन्दनादीनि ।
नैमित्तिकानि—पुत्रजन्माद्यनुबन्धीनि जातेष्ट्यादीनि ।
प्रायश्चित्तानि—पापक्षयमात्रसाधनानि चान्द्रायणादीनि ।
उपासनानि—सगुणब्रह्मविषयकमानसव्यापाररूपाणि शाण्डिल्यविद्यादीनि ।
[एतेषां नित्यादीनां बुद्धिशुद्धिः पर प्रयोजनम् । उपासनानां तु चित्तैकाग्र्यम्]

अनुक्रमः

श्री सरस्वती - स्तवनम्

रामस्वरूप शास्त्री 'अमर'

जननि ! त्वच्चरणयुगं प्रणमामि ।
सन्ततं सुर-पूजिते नमामि ॥
जयति सिद्धमुनि-वन्दित-चरणे !
परमदयामयि ! शुद्धाचरणे !!
अमरमानसांचल — संचरणे !
कमलासने ! भजामि ।
पदपद्मं ते जननि ! नमामि ॥१॥

मातस्त्वं भवभीतिविनाशिनि !
अज्ञहृदय — सज्ज्ञान-प्रकाशिनि !
श्वेततामरसनिकरनिवासिनि !
त्वां वरदे ! प्रणमामि ।
गुणगणान् सुरवन्दिते ! स्मरामि ॥२॥

हंसवाहने ! मुक्तिप्रदायिनि !
शुभ्रवसनवासिनि ! सुखदायिनि !!
सकलसुमङ्गलमूल–विधायिनि !!!
दर्शिते-पथि चलामि ।
तव पदयुगं नमामि ॥३॥

वेद-विबुध — बुधवृन्दनुते
सुखदे ! ब्रह्मविचारयुते
वर-वीणावादिनि ! भव-मुदिते
यशो मुदा गायामि ।
अङ्घ्रियुगं प्रणमामि ॥४॥

पूरय त्वं शारदे ! मदिच्छाम्;
देहि सुमेधां याचितभिक्षाम् !!
कृत्वा सौख्यप्रदां मे शिक्षाम्
इतस्ततो धावामि
नितरां तेऽङ्घ्रियुगं प्रणमामि ॥५॥

सूर्योदयः

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन्।
विद्वत्कोकमशोकयन् नवसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः॥

५४ तमे वर्षे] वाराणसी, आग्रहायण, दिसम्बर १९७७ [अङ्कः १२

卐 तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु 卐

यत्प्रज्ञानमथ चेतो धृतिश्च,
यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।
यस्मान्न ऋते किंचन कर्म क्रियते,
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥

येनेदं भुवनं भविष्यत्,
परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।
येन यज्ञस्तायते सप्त होता,
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ शु० य० ३४/३-४

शिवसंकल्पसमन्विते मनस्येव प्रज्ञाप्रकाशः पारिशेष्यतः समुल्लसतीति सत्यं संविदानः पारदृश्वा मन्त्रद्रष्टा महर्षिः स्वतः स्वयमेव स्वान्तं नितान्त प्रक्षालितमलं समीहते । सः आत्मनीनं विश्वजनीनं वा हृदयोद्गारं, परायाःवाचः परं तत्त्वं वैखरीवाक्षु पश्यति । अपौरुषेय्यां पीयूषरससारसमुद्रसरोजमकरन्दमनोहारिण्यां व्याहरणात्मिकायां वाचि अपगतमलावलेपेन निष्कल्मषेण मुनिना मनसः स्वरूपमेवादर्शि । यन्मनः प्रकर्षतया विश्वनिष्कर्षं विजानाति, यच्च चेतितृ, अकिञ्चनचिरन्तनयोश्चिंतनचरिष्णुनां चेतयति, यदाधृत्यैव धार्यं ध्रियते, येनैवान्धतमसः विनाशो, सज्ज्ञान-प्रकाशः प्रकाशते, यच्चामृतत्वेनोह्यते सर्वैः, यद्विना किमप्यनष्ठातुं न शक्यते, एतादृङ्मे मनः विकल्पविरतं सत् सुसङ्कल्प-समन्वितं स्यात् ।

मानसिकतायाः पारिणाम्यं परिचिन्वता चिन्तकेन अनुभूतिविषयीकृतं तथ्यमेतदस्ति यन् मनसैव त्रिकालज्ञता-प्याप्यते । इदममृतमस्ति ! अनेनैव सर्वं परिगृहीतं भवति ! विहायेदं नेन्द्रियाणि विषयरसास्वाद-सामर्थ्य-संवलितानि भवन्ति ! अग्निष्टोमादिकाः मखा अपि येन कल्प्यन्ते—एतादृङ्मे मनः विकल्पविरतं सत् शिवसंकल्पसमन्वितं वर्त्तताम् ।

श्रीमहर्षिज्ञानानन्दचरितं महाकाव्यम्

स्वर्गीयाः श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिणः

[अथ त्रयोविंशः सर्गः]

अस्य श्रीमद्गीतकीर्त्तेर्महर्षेः प्रातः सायं वन्द्यपादाम्बुजस्य ।
जीवन्मुक्तस्याप्रमेयस्य बोधे शक्या द्वेधा सन्ति भक्ता विभक्तुम् ॥१॥

एके ते ये मन्त्रशिष्याः प्रगीता विद्याशिष्याः सन्ति चान्ये तथैव ।
एतेषां ये सुप्रसिद्धा महान्तस्तेषां चर्चा सम्भवा नेतरेषाम् ॥२॥

पृथ्वीपाला याश्च तद्धर्मपत्न्यः संख्यातीतास्तस्य दीक्षां प्रपन्नाः ।
तेषां तासामर्थसहाय्यमाप्य योगीन्द्रोऽसौ धर्मकृत्यं वितेने ॥३॥

रम्यः काश्मीरश्च नेपालदेशः सैलाना सा वीरचित्तौर-भूमिः ।
दर्भङ्गा सावल्बरः सा सिगाँही डूँगर् पूर्यन्नारसिंहं गढं च ॥४॥

अन्यत्या ये धार्मिका भूमिपालास्तेषां पत्न्यश्चापि याः पुण्यशीलाः ।
दीक्षाकाले दत्तमेभिर्धनं यत् पत्या न्यस्तं धर्मकार्ये यतीनाम् ॥५॥

तेजोधामा श्रीदयानन्दनामा योगानन्दः श्रीपरानन्दसंज्ञः ।
आनन्दोऽसौ यो विवेकेन युक्तो विद्यानन्दश्चेति शिष्यास्तदीया ॥६॥

विद्वद्वन्द्यो नैष्ठिकब्रह्मचारी श्रौतस्मार्त्तज्ञानवान् ब्रह्मवादी ।
श्रीमान् स्वामी यो दयानन्ददेवः शेषोऽशक्तस्तद्गुणान् संप्रवक्तुम् ॥७॥

पौरस्त्यं यद् यच्च पाश्चात्त्यमृद्धं सद्विज्ञानं तस्य यः पारदृश्वा ।
लेखन्यां वा यस्य जिह्वाप्रदेशे वाग् वश्येवासीन्नरीनृत्यमाना ॥८॥

पूर्वं जातो यो यतिस्तत्सनामा प्राय. सत्यं खण्डयामास शास्त्रम् ।
तत्पापं संहर्त्तुकामो जनिं स्वां सम्प्राप्यासौ शिष्यतां तस्य चागात् ॥९॥

वंगीयोऽसौ हैन्दवीं वाचमेनां प्रेम्णाश्रित्यारीरचद् ग्रन्थराशिम् ।
सत्यार्थानां सद्विवेकेन युक्तं तेनात्यास्तस्य सर्वेऽधमर्णाः ॥१०॥

(क्रमशः)

सम्पादकीयम्

महद्भयं वज्रमुद्यतम्

स्वात्मप्रकाशोत्कर्षविमर्शप्रसङ्गे परायाःसंविदः प्रव्यक्तस्पन्दनशीलं प्राणरूपं तत्त्वं परामृशन्ती कठश्रुतिस्तथ्यमेतद्व्यनक्ति—

यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ।।

कठ० २-३-२

तत्त्वानुसन्धित्सूनां प्रज्ञापारेदृश्वनामिदं नैवाविज्ञातमस्ति यद् प्राणाः प्रमातृपरमैश्वर्योत्कर्षप्राकट्यप्रतीकाः संविद एव स्वरूपाः भवन्ति ! 'प्राक् संवित् प्राणे परिणतेति' दैशिकेश्वराणामुक्तिः सुस्पष्टं समर्थयति सिद्धान्तमेतम् !

अनन्तप्रकारायमाणेऽस्मिन् भेदप्रथाप्रथितप्ररोहप्रकर्षेऽण्डकटाहे आपामरपण्डितैरेतत्प्रत्यक्षमेवानुमीयते यत् प्राणान् विना न किमपि वस्तु स्वतः स्पन्दितुं शक्ष्यति, शशाक, शक्नोति वा !

सर्वं वस्तु, सर्वं करणीयम् प्राणानां कृते एव प्रियं भवति । प्राणाधीनान्येव निखिलानीन्द्रियाणि विषयरसास्वादसव्यापृतानि दृश्यन्ते । औपनिषदिकीयं कथा सर्वविदिता वर्त्तते- स्वस्वमाहात्म्यं ख्यापयितुं परस्परं कलहायमानेष्विन्द्रियेषु प्राणनिःसरणप्रकरणे एकैकशस्तेषां विशीर्णत्वम् । प्राणधारिणां प्राकृतिकीयं प्रक्रियावलोक्यते यदेते यदाकदापि समागतेषु असंख्यातेषु संकटेषु प्रथमं प्राणरक्षणकर्मण्येव संप्रवृत्ताः भवन्ति । अन्यानि वस्तूनि तु यदाकदापि पुरुषार्थतयोत्पादयितुं शक्ष्यन्ते किन्तु प्राणप्रयाणे तु निखिलं निष्फलमेव नितरां निश्चप्रचमिति प्राणत्राणप्रणाल्यां प्रणिनिहितावधानाः भवन्ति प्राणिनः ।

छान्दोग्यानुज्ञानं भोक्तृभिः प्राणानामेव संप्रीणनाय प्रथमम् 'प्राणाय स्वाहा' इत्युच्चार्य भोजनमुपभुज्यते, याज्ञिकैश्च प्राणाय स्वाहेत्युच्चार्यैव प्राणिज्यते, प्राणेषु तृप्तेष्वेव सर्वेन्द्रियाणि, सूर्यः, द्युलोकः, सर्वलोकाधिष्ठितश्चात्मा तृप्यति ! आत्मा-मनोमयः वाङ्मयःप्राणमयश्च भवतीति-बृहदारण्यकोपनिषत् आचष्टे । प्राणा एव स्वर्गः, सामवेदः, मानवः । किं बहुना ब्रह्मरूपे चैतेषामेव स्थितिः । एवं प्राणप्रीणनं प्राणिनां पुण्याय भवति !

प्राणिनः पारतंत्र्यपीडामनुभवन्तः सर्वदैव स्वातन्त्र्यसुखसमृद्ध्युपलब्धये प्रयतमानाः स्वात्मसंप्रीणनव्यापारसंव्यापृताः दृश्यन्ते । केऽपि तत्र साफल्यं भजन्ते केप्यसाफल्यमिति । प्राणिषु मानव एव शेमुषीकतयाऽविशेते । मानवः कर्त्तव्या-कर्त्तव्यनिर्णये स्वतन्त्रः स्वेच्छं श्वसिति, सदसद्विवेके समर्थः, सत्यमसत्यं वा स्वीकर्त्तुं स्वच्छन्दः जीवनव्यापारान् विदधाति किन्तु केचिददेवैतादृशाः भाग्यशालिनः भवन्ति ये, गम्भीरतया समग्रं विश्वसन्दर्भं हृदि निधाय स्वकीयान्याचरणानि निदिश्न्वन्ति । कार्य-साफल्ये वैफल्ये वा को हेतुरित्यपि विचारणीयो विषयः । पुरुषकारे कृतेऽपि कार्यसिद्धौ भाग्यं दैवमदृष्टं वा कारणमामनन्ति मनीषिणः ।

साम्प्रतिकाः सर्वेऽतिवादिनः वैज्ञानिकीं भौतिकीं परिणावादितां जीवनोपलब्धिं मन्वानाः कथमप्युपर्युक्तं भाग्यादिकं तथ्यं स्वीकर्त्तुं तत्परा नहि सन्ति ! एते जीवनमपि सांयोगिकमेव मन्वते ! प्राणानां प्राप्तिमपि पारम्परिकतामेव मानयन्ति !

भाग्यस्यादृष्टस्य दैवस्य वा साक्षात् भवति संबंधः कर्मणा । कर्मवादे सञ्चितक्रियमाणप्रारब्धभेदभिन्ना कर्मसरणिः स्मृतिशास्त्रेषु प्रतिपादिता वर्त्तते । कर्मप्राधान्यवादे पुरुषार्थस्य महत्त्वमङ्गीक्रियते, तत्र भाग्याधीनमेव पुरुषार्थः इत्यपि

विचार्यते । शरीरं तु निमित्तमात्रं भवति । कर्मवादे भाग्यवादे वा सर्वत्र प्राणवत्ताया एव प्राधान्यम् ।

प्राणिषुश्रेष्ठः पुरुषः व्यक्तिशः यदा पापीयसीं वृत्तिस्वीकरोति, स एव तत्परिणाममुपभुंक्ते । त्रिवर्षमासैः पक्षैर्दिनैर्वा कोऽपि स्वकृतकर्मणः पारिणाम्यमाप्नोति । एवमेव समाजद्वारा-सम्पादितस्य कुत्सितस्य व्यापारस्य फलेन समाजश्च प्रभावितो भवति । कस्यचिदपि देशस्य दौर्गत्यगर्हणम् सामाजिकस्य पापस्यैव परिणामः भवति । पुरुषाणां जीवने व्यक्तिशः प्राणसंकटे आपन्ने स्वयं स एवास्योत्तरदायी भवति किन्तु यदा देशे कस्मिंश्चिद्-भूभागे वा प्राणप्रलयलीलाकौटिल्यमवलोक्यते तदा ध्रुवं समाजस्य सामूहिककार्यनिवहस्य फलं भवति !

प्राणोपरि संकटस्य विभिन्नानि रूपाणि भवन्ति । प्राणेषु संकटापन्नेषु मृत्योः मारणमहोक्षत्वं मर्त्यानां मर्दनार्थममन्दन्तया मदोत्कटायते । तद्यथा-सत्यवचनाच्च्युतिः, अकर्मप्रवृत्तिः, अनाचारदुराचारात्याचारादिषु व्यापारेषु विपरीताचारः—सर्वमेतत्प्राणताप्रतिकूलम् एव भवति,किन्तु कामान्धः, स्वार्थान्धः, विभिन्नहीनमतवाददूषितशेमुषीकः प्राणी नानुभवितुं शक्नोति तत्राप्रत्यक्षेषु मृत्युरूपेषु दूषणम् ।

किन्तु प्रत्यक्षेषुसंकटेषु सः साहाय्यार्थं सतारस्वरं विरौति, आपतितेषु प्राकृतिकक्रूरकशाघातेषु सः विरूपतया विह्वलो भवति ! किन्तु हन्त ! रे ! महामायामोहमौग्ध्यम् यत्तदपि न निश्चिनोति किमस्याप्रत्याशितस्य दंभोलिसंघातवद्हतकस्योपद्रवस्य कारणमिति ! न वा वेत्तुं शक्यते तेन यद् महद्भयं वज्रमुद्यतं वर्त्तते शाश्वतिकम् शिरःसु !

सर्वैरस्माभिः भेतव्यं ह्यनवरतप्रलम्बमानवज्रप्रहारैः । उद्यतं वज्रं महद्भयजनकमिति श्रुतिरश्रान्तमवबोधयति विश्वं किन्तु सा एव दशा वर्तते जीवजगतः, यथा प्रबोधितेन व्यासेनोक्तं महाभारते—

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येषः नहि कश्चिच्छृणोति मे ।
परोपकारः पुण्याय, पापाय परपीडनम् ।।

अत्रोर्ध्वबाहुविरावे-अयमेव हेतुः यज्जगत् पुण्याचरणविरतं पापप्रवृत्तं तैर्व्यलोकि ! साम्प्रतमपि सैवावस्था समुपस्थिता वर्त्तते ! महाभारतकाले यथा दुर्योधनकंसजरासन्धात्याचारोद्ध्वस्तः धर्म आसीत् सम्प्रत्यपि तथैव चतुर्दिक् दृग्गोचरीभवति !

अधुनाऽपि धर्माधर्मविचारे स्वैरतैव दृश्यते । यत्र शास्त्राणि समुद्घोषयन्ति-धर्म एव विश्वधारकः, धर्मनियन्त्रितौ एवार्थकामौ स्याताम्, तेनैव मोक्षः साध्यो भवति, तत्र मूल एव कुठाराघातः ! राष्ट्रमेव धर्मनिरपेक्षमुद्घुष्टं वर्त्तते ! यत्र सिद्धवाक् वाल्मीकिः अचीकथत्—

चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन् स्वे स्वे धर्मे नियेक्ष्यति !
वा० रा० १।९६

तत्र जनताशासनसंचालकाः चातुर्वर्ण्यं सर्वजनहिताय समूलमुज्जास्य सम्पूर्णक्रान्तिमिथ्या-मोहमुग्धतामात्मसात्कर्त्तुं प्रवृत्ताः सन्ति !

अनवरतं नैतिकताया ह्रासमवलोक्यापि नेत्राणि संवृत्य पातित्यमेव युगोपलब्धिं मन्यमानाः जननेतारः वास्तविकतां नितरामुपेक्षन्ते ।

अकस्मात्आन्ध्रप्रदेशे भीषणेन सामुद्रिकेण कल्पनातीतेन झञ्झाप्रभञ्जनेन या विभीषिका अप्रत्याशितमेव समुत्पादिता सा किमित्यहं पृच्छामि ! महाप्रणाशेनैव मन्ये क्रूरं करालमास्यं व्याददानेन दुर्धर्षदंष्ट्रासु असंख्याताः जीवधारिणः समाहिताः व्यापादिताश्च ! प्रलयङ्करेण भयङ्करेण रुद्रेणैव मन्ये ताण्डवमेवं प्राकाटि—तन्निश्चयमेव सामाजिकस्य पातित्यस्यैव दुष्परिणाम इति मदीया सम्मतिः ।

तत्रत्यः वैवश्यविध्वंसः, अपरिमेयसम्पदां विनाशः, पशूनां प्रणाशः, मानवसंघातविघातः,प्राणिनां च निपातः, वर्त्त-

मानं विक्रमशताब्दे सर्वाधिकं संत्रासकरः मर्मच्छेदकः हृदयोद्वेगकरश्चासीत्। तत्र लक्षाधिकाः लोकाः प्राणरपाकृताः, द्वाविंशवर्गगव्यूतिसंगतायां भूमौ विकासितानि सस्यानि पूर्णतया विनष्टानि ! सम्पत्तिक्षतिस्तु कथंव कारुण्यकारिणी, प्रजायाः शासनस्य चाप्रत्याशिता क्षतिस्तत्र यादृशी जाता ता स्मारं स्मारं रोमहर्ष एव जायते ! अद्यावधि [लेखनव्यापार पर्यन्तम्] तत्र यत्र तत्र प्राणिनां पार्थिवानि निष्प्राणशरीराणि पोपूयन्ते, पूत्या च दिगन्तं गर्हिततया ग्लेपते। वक्तुं शक्यते यत्तत्रत्या जनलक्ष्मीः लेलिहानेन लोमहर्षकेण सागरत्वरोत्फालनेन समग्रतयैव निगीर्णा।

पुनः पुनः विनम्रतया श्रद्धाग्रहग्रहिलतया विज्ञापयामि विज्ञान्,—उदाशयतया सम्यक्तया च विचारणाय यत् इयं भगवल्लीलास्थली सामगानसंगीतिकास्वनसंपूरितदिगन्तराला प्रकृतिकमनीया रमणीययं ऋषिमुनिसिद्धिसंविधात्रीभूतधात्री भरतभूः सम्प्रति कया व्यथया व्यथिता कम्पते ? कथमयमदभ्रवज्रपातः स्वर्गसत्तामेव दिध्वंसिषते।

एषः समयो भवति चिन्तायाः विषयः। एतादृशे संपद्यमाने विपत्तिकाले धृत्या कृत्यमवधार्य, विपद्ग्रस्तान् विपदः विमोच्य असहायान् साहाय्यदानेनानुगृह्य शान्त्या मननीयोऽयं विषयः यत् अस्माकं शिरःसु प्रलम्बमानं महद्भयं वज्रमनारतं चेतयति शिक्षयत्यस्मान् जीवनपद्धतिपरिष्काराय, स्वसर्गसंविधातारं धातारं सर्वशक्तिमन्तं परमेश्वरं स्मर्तुं, येन जीवने किमप्यकार्यं मा स्यात्। धर्माचरणेन जीवनं धन्यं स्यात्। इममेव तथ्यं स्वीकुर्वता व्यासेन व्याहृतम्—

गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत्।

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—

संस्कृतकाव्यानि

—वि० कृष्णास्वाम्ययङ्गार्यः

प्राचीनता—भारतीयानां ज्ञानभाण्डागारभूता संस्कृतभाषा तावत् स्वकीयं साहित्यमितरेषामभिभवमन्तरेणैव नितरामभ्यवर्धयत्। परकीयानामभियोगात्प्रागेव भारते संस्कृतकाव्यानि संपूर्णरूपेण परिनिष्ठितानि दृष्टिपथमवातरन्निति तेषां प्राचीनता सत्यमविवादास्पदम्। वाल्मीकिरामायणमेव हि काव्येषु प्रथममुदाहरणं दृश्यते। काव्यशैली तावत्तत्र सम्यगभिवृद्धा लक्ष्यते। ग्रीकाणामभियोगो हि साहित्यक्षेत्रे न कमपि विपरिणाममकार्षीत्। भारतीयानां ज्ञानप्रधानेषु क्षेत्रेषु महती कीर्तिरुचितैव। एतादृशी परकीयप्रभावानास्पदता संस्कृतसाहित्यस्यानितरसाधारणमुत्कर्षं गमयति। तस्मिन्नेव वर्षसहस्रत्रयात्प्राचीने काले पाश्चात्यदेशेषु सामाजिकी धार्मिकी वा समुचिता व्यवस्थैव नासीत्। भारते परं सांस्कृतिकी प्रगतिस्सर्वव्यापिनी जनजीवने प्रधानमङ्गमिति पर्यगण्यत। औपनिषदानि तत्त्वानि सर्वेषामपि परिचितान्यासन्। आगोपालाङ्गनमाच पण्डितं पारमार्थिकी पारलौकिकी धार्मिकभावना प्रचचार एव। परेषामभियोगेष्वप्यभिभवमनवाप्तवती भारतीया संस्कृतिस्सर्वोत्कृष्टा ववृधे। साहित्यमपि भारतीयानामेव बुद्धिबलेन नानाविधे

ष्वाकारेषु प्रकटीबभूव। चीनदेशमेकंविना न कुत्राप्यन्यत्र पाश्चात्ये पौरस्त्य वा देशे भारतवत् प्राचीनकालादारभ्याद्यावधि किञ्चिदप्यविपर्यस्यत् परेषामभिभवमनश्नुवानं वा साहित्यं संस्कृतिरन्यद्वा संप्रतिपन्नमस्ति। एषा च प्राचीनता संस्कृतकाव्यानामधिकं यशः प्रददाति।

विभागः—संस्कृतसाहित्यं तावत् प्रथमतो वैदिकं संस्कृतञ्चेति द्वेधा विभागमर्हति। वैदिकसाहित्यस्य कालश्च ५५०० क्रि० पू० वर्षादारभ्य २०० क्रि० पू० वर्षपर्यन्तमिति विमर्शकानामाशयः। अत्र च धार्मिका नियमाः पारलौकिकं विज्ञानं ब्रह्मज्ञानमित्यादयो विषयास्सम्यगुपन्यस्ताः। भारतीयानामशेषाणामपि वेदवाक्यानि प्रमाणानीत्यत्र न कश्चिद्विवादः। श्रुतिवचनाना शाब्दिकं प्रामाण्यमपौरुषेयतावादिभिः शास्त्रकारैर्निरणायि। स्मृत्यादीनान्तु श्रुत्यविरुद्धानामार्थिकं प्रामाण्यमिति व्यवस्थापयन्तः शास्त्रकाराः श्रुतीनां परं प्रमाणान्तरानपेक्षं प्रामाण्यमामनन्ति। एतावती वैदिकसाहित्यस्य भारते बहुमतिः। वैदिकसाहित्यस्यांत्यकाले समुपक्रान्तं संस्कृतसाहित्यं (अत्र संस्कृतपदं लौकिकव्यवहारपथमनुप्रविष्टां गीर्वाणवाणीमभिदधाति। वेदभाषायां व्याकरणनियमानामनेकेषामननुगमात्तत्र वैदिकसंस्कृतमिति, व्यावहारिकभाषायान्तु नियमानामनतिलंघनीयतया संस्कृतसंस्कृतमिति च व्यपदेशः प्रवर्तते) माहम्मदानामभियोगं यावत्—क्रि० श० १००० पर्यन्तम्—संभृतशोभमुपचीयमानग्रन्थकोशमभिवृद्धिपदवीमवजगाहे। ततः परमपि काव्यानां विनिर्माणं न सम्पूर्णतया विनाशमार्गमवालम्बत, परन्तु तादृशान्यर्वाचीनकाव्यानि नातीवरम्याणि भवन्तीत्येक एव दोषस्तेषु, विषये साहित्यविमर्शकंमन्यैस्सर्वैरप्युद्घुष्यते। वस्तुतः काव्यानीमानि पण्डितप्रकाण्डैर्निसर्गप्रासया प्रतिभया निबद्धानि रसिकानावर्जयंत्येव। काव्येषु चैतेषूपलभ्यमाना भाषाशैली प्रौढा सरला च तत्तद्विषयानुगुणा दृश्यते। दुरवबोधैः कठिनैरपरिचितैः शब्दैस्संविहिताश्चेद्दीर्घसमासाः काव्यस्यानादरणीयतामुपधास्यन्ति, कथंतर्हि मुरारेर्भवभूतेर्बाणभट्टस्य च महाकविषु परिगणनमुचितम्भविष्यति? प्रायो नाटकेषु सरलानि गूढगम्भीरभावार्थानि पदान्युपयोक्तव्यानि भवन्ति। मुरारिस्तु कठिनकठोराणि पदानि पण्डित्यप्रदर्शनायोपयुञ्जानः कथं नाम कीर्तिभाजनमभवत्? कथञ्च कादम्बर्यामनतिप्रसिद्धानपि शब्दान्यथाकामं विनियुञ्जानो बाणभट्टः कवित्वव्यपदेशमर्हति? यद्येतादृशानां संस्कृतभाषादेवीसेवकानां महानुभावाना पाण्डित्यप्रकर्षप्रदर्शनं प्रौढभणितिधोरणीस्वीकरणञ्च कीर्तिप्रदमभिमन्वते विमर्शकाः, किमपराद्धमर्वाचीनैः काव्यनिर्मातृभिरिति तु विचारणीयमेवैभिः। "श्रीनारायणसंवादझरी" "सत्यानुभावम्" इत्यादयः काव्यग्रन्था न किं रसिकानामाह्लादका भवन्ति? महाकवीनां मार्गदर्शी कालिदासोऽपि स्वकाले प्राचीनकाव्यानामेवादरणात् स्वकाव्यानामपुरस्कारमाशशङ्के, यदाह—"मा तावत्। प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं बहुमानः?" "इति। गतानुगतिकस्य वस्तुपरीक्षायामनुत्सहमानस्य लोकस्य भ्रान्तिं दूरीचिकीर्षुः, 'पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्य" मिति स्पष्टोक्तिभिरुपदिदेश च। अथाधुनिकानां काव्यानां तिरस्कारविषये किमु वक्तव्यम्। दौर्भाग्यमेतत् संस्कृतभाषाया यदर्वाचीनानीत्येकेन कारणेनानन्तरकालनिर्मितानि सर्वाण्यपि ग्रन्थरत्नान्यवमन्यन्ते। पाश्चात्यविमर्शकाश्च गीर्वाणभाषानभिज्ञाः काव्यसौन्दर्यमनुभवितुमशक्ताः किमपि यथेच्छ विलिखन्तिस्म। तेषामाशयमनुरुध्य १००० क्रि० श० पर्यन्तमेव संस्कृतसाहित्यकाल इति विनिर्णयमापतितम्। वस्तुतः काव्यरचनापद्धतिरल्परूपेणाऽद्यनाऽपि प्रसरत्येवेति सुवचम्।

काव्यानां कालः—श्रीमतो हर्षवर्धनस्यास्थाने बाणो नाम महाकविः कादम्बरीनाम्नीं महतीं कादम्बरी (novel)

मरचयत्। श्रीहर्षवर्धनश्चैष सप्तमशतकस्य पूर्वार्धे (६०६-६४८) राज्यमकारयदित्यैतिहासिकैः प्रमाणैर्निर्धार्यते। बाणभट्टश्च हर्षचरिताभिधानं चारित्रकग्रन्थं निर्मिमाणः कांश्चन पूर्वकालिकान् कवीन्नाम्ना निर्दिदेश। तेषां च कृतयोऽद्योपलब्धा दृश्यन्त इति श्रीहर्षात्प्रागेव काव्यसाहित्यस्यारम्भो विनिर्णीयते। एवमपि सप्तमशतकात्प्राक् कः कविः किं वा ग्रन्थरत्नं कदा निबबन्धेति स्पष्टैर्वचनैर्न निर्णेतुं शक्यते। कालिदासः, सुबन्धुः, भारविः, गुणाढ्यः इत्यादयः कवयः कं देशं कस्मिन्काले स्वीयजन्मना कृतार्थमकार्षुरित्यत्र प्रबलमैतिहासिकमेकमपि प्रमाणं नोपलभ्यते। चरित्रग्रन्थनिर्माणे भारतीयानामनादरादेव दुरवस्थैतादृशी समजायत। सर्वमपि दैवायत्तं कर्मानुगुणं संपत्स्यते, पुरुषकारापेक्षया दैवस्यैव प्राबल्यम् दुरदृष्टपीडितो जन्तुर्विवेकशाली सन्नप्य वनतिमुपैष्यतीत्यादिरीत्या दैवस्य जगन्निर्वाहकतामुपपादयन्तो नियतिवादलब्धलक्षा भारतीया विद्वांसो धार्मिकेष्वाचारेषु यापितदिवसा ऐहिकजीवने धनार्जनादिपराङ्मुखा अपि सुखमनुभवन्तो न चरित्रग्रन्थनिर्माणमावश्यकमुदपश्यन्। राजकीयक्रान्तेस्समरसमारम्भस्येत्यादीनां राष्ट्रविप्लवानामेव किलेतिहासे वर्णनमुचितमावश्यकञ्च। तादृशानामन्योन्यकलहमूलकानां भीतिकरसङ्ग्रामाणां तृप्तिशान्तिमये, प्राणिहिंसायामपि दोषमनुपश्यति मानवहत्यायामादरशून्ये भारतेऽनवकाशाद्विषयाभावादेव चरित्रलेखनमनावश्यकममन्यन्त सूक्ष्मदृष्टयो भारतीयाः। कीर्तिकामुका अपि काव्यनिर्मातारः कुतो वा स्वीयं नाम देशकालादिकञ्च ग्रन्थेषु न निरदिशन्नित्यप्याश्चर्यकरमेतत्। कालिदासादयोऽर्वाचीना नाटककाराः प्रस्तावनासु कविकाव्यनामानुकीर्तनं सांप्रदायिकमपरित्याज्यमित्यभिप्रायेण नाममात्रं प्राचीकटन्। भासस्तु तदपि कर्तव्यमनावश्यकं मन्यमानः सूत्रधारकृतारम्भेष्वपि नाटकेषु प्रस्तावनामल्पीयसीमुपनिबबन्ध। अर्वाचीनास्तु सर्गान्ते नाम गोत्रं वंशजानां प्रसिद्धानां पित्रोश्च नामधेयानि यथासमीहितं केचिदलिखन्, केचित्तु तूष्णीम्भावमेव बहुमेनिरे। एवञ्च ग्रन्थस्थैरान्तरैरमीभिः प्रमाणैर्न कश्चिदपि विषयो यथावन्निर्णेतुं शक्यः। भाषाशैली, शिलाशासनेषु नामनिर्देशः, बाणादिभिः प्राचीनानामुल्लेखः, इत्यादिभिर्बाह्यप्रमाणैरेव देशकालादिकमवधारणीयमुपलभ्यते। अत एव कालिदासप्रमुखानां विषये किमपि निश्चितरूपेणाभिधातुमसमर्थाः सन्ति विमर्शकाग्रेसराः। परन्तु वराहमिहिरस्य बृहत्संहिता तावन्निर्विवादं षष्ठशतकस्य मध्यभागे विलिखितेति निर्णीतम्। अस्मिंश्च ग्रन्थे काव्यशैली समीचीन रीतावुनिपबद्धा दृश्यते। कालिदासादीनां ग्रन्थास्तावत् सप्तमशतकस्य प्रारम्भे महतीं प्रख्यातिमुपगता वितर्क्यन्ते। यतस्तेषां कवीनां नामानि ६३४ क्रि. श. वर्षीये शिलाशासने बाणस्य हर्षचरिते च निर्दिष्टान्युपलभ्यन्ते। सुबन्धुश्च बहुषु स्थलेषु गुणाढ्यमुल्लिखति। अतो गुणाढ्योऽतीव प्राचीनः परिगण्यते। एवमेव केचन कवयः सत्यं प्राचीनतमाः परिसंख्यायन्ते। प्रबलानां प्रमाणान्तराणामनुग्रहलाभे तु बहूनामन्येषामपि कवीनां देशकालादिकं निश्चयपदवीमुपगमिष्यतीत्यत्र न विवादः। भारतदेशस्य सामाजिको राजकीयश्चेतिहासः क्रि. शतकस्यादिमेषु पञ्चशतकेषु न विज्ञात इति कवीनां जीवितवृत्तमप्यज्ञातमेवावतिष्ठते। एतावन्तञ्च महान्तं कालं 'अन्धकारयुग' मिति व्यपदिशन्ति। हन्त! दौर्भाग्यमस्माकं भारतीयानाम्। तथापि काव्यानामारम्भकालः क्रिस्तशकस्यादिमं शतकमिति वक्तुं शक्यते। अश्वघोषेण हि बुद्धचरितनामकं महाकाव्यं व्यरचि। एष च कविः कनिष्कस्य समकालिक इति बौद्धानामितिहासग्रन्थो वदति। कनिष्कस्य कालोऽपि क्रिस्तशताब्दस्य प्रथमशतके राज्यमकार्षीदिति स्पष्टमवगम्यते। तथाच तस्मिन्नेव प्राचीनकाले काव्यसाहित्यस्यारम्भस्समवर्ततेति निश्चप्रचम्। एवं सम्भवदुपपत्तिकेऽप्यस्मिन्सिद्धान्ते बौद्धानामुक्तिष्वविश्वासिन इव पाश्चात्याः क्रिस्तशताब्दतृतीयशतकादारभ्य काव्यानामुत्प-

तिरिति निर्णयन्तीत्येतद्यत्सत्यं विवादकरमस्माकम्। रामायणस्य कालः क्रि. पू. ५०० वर्ष इति म्याग्डोनलो वदति। रामायणे च वर्णनापद्धतिरलङ्काराणां संनिवेशश्च बहुधा प्रगतिमवापतुः। तत्रैव काव्यशैल्यासमुत्कर्षदर्शनात् तस्मिन्नेव काले काव्यानामारम्भो बभूवेत्यपि केचिदुदाहरन्ति। "रामायणे तावदुपलभ्यमाना सरणिः काव्यानां पद्धतेर्विभिन्नेव। तत्र हि धर्मप्रतिपादनमेव प्राथमिकं लक्ष्यम्। युद्धादिवर्णनावसरे च वाल्मीकिर्यद्यप्यर्वाचीनान्कालिदासादीनप्यतिशेत इत्यभिमानबलादुच्येत, तथाऽपि रघुवंशादिषु काव्येषु दृश्यमाना सरलगम्भीरा संगृहीतरूपापि विस्तृतगूढार्था व्यञ्जनाप्रधाना सरणिर्न रामायणे कुत्राप्यवलोक्यते। काव्यानि चानतिविशालस्वरूपाण्यनतिसंक्षिप्ताकाराणि च भवन्तीति लाक्षणिका उद्घोषयन्ति। रामायणे तु ५४७ सर्गाः सन्ति, २४००० पद्यानि। एष च महीयानितिहासो न काव्यव्यपदेशभाग्भवितुमर्हति। आदिकाव्यमिति व्यवहारस्तु काव्यशैलीप्रारम्भमूलतया संगच्छते। रामायणमेव काव्यमार्गप्रदर्शकमिति विमर्शकैस्सिद्धान्तनात्" इति वदन्तस्तु काव्यानामुत्पत्तिः क्रिस्तशताब्दप्रारम्भदशायामेवेति साग्रहमुद्घोषयन्ति। सर्वथा काव्यानाममीषां प्राचीनता स्पष्टैव।

अत्र म्याक्समुल्लरस्तावत् संस्कृतकाव्यानि सर्वाण्यपि — विनाऽश्वघोषस्य ग्रन्थान् — षष्ठशतकादर्वाचीनान्येवेत्यभिदधाति। शकानामन्येषां च विदेशीयानामभियोगेन भारतीयाः क्रिस्तशताब्दस्य प्राथमिकयोर्द्वयोः शतकयोरुपाद्रूयन्त। परेषामभिषेणनेन राज्यविप्लवे संप्राप्ते भारते कथमिव साहित्यरचना पदं लभेत? आधिकारिकेषु स्थानेषु विपर्यस्यत्सु राजाश्रयस्यासम्भवात् कवीनां काव्यनिर्माणे प्रवृत्तिर्विचिच्छिदे। परकीयानानामुपद्रवेण प्रशान्तं जीवनं निर्वोढुमशक्नुवानाः कवयः प्राणसंरक्षणाय गुप्तस्थानान्यन्विष्यन्तो यत्रकुत्रापि भीताभिरितराभिः प्रजाभिस्साकं पलाय्य जीवितुमुद्योतिरे। एतस्यां रक्षकहीनायां दुरवस्थायामितस्ततो विपसरन्तः कवयः कथं नाम ग्रन्थरचनामाद्रियेरन्? अतः परकीयानां पीडया तस्मिन्काले काव्यनिर्माणकार्यं नावकाशमलभतेति वादस्सम्प्रतिपन्नप्रायः। फर्ग्यूसन्महाशयस्य कालगणनासम्बद्धः (Chronological) सम्भावनासिद्धान्तः (hypothesis) म्याक्समुल्लरस्य वादे प्रथमं कारणम्। उज्जयिनीनगरे विक्रमादित्यनामा कश्चन नृपतिः षष्ठशतकस्य मध्यभागे राज्यमकुरुत। विक्रमादित्यस्यास्थाने कालिदासादयो नव महाकवयोऽवर्तन्तेति 'धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः। ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेस्सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" त्येतत्पद्यं प्रतिपादयति। यद्यपि बृहत्संहिताकारस्य वराहमिहिरस्य कालः षष्ठशतकस्य मध्यभाग एवेति सुनिश्चितमवधारितम्, तथाऽपि धन्वन्तरिप्रभृतीनां नवानामप्येतेषामैककालिकत्वस्य प्रमाणान्तरविरोधेनासम्भावनीयतया पद्यमेतदप्रामाणिकमेवेति कालगणनाशास्त्रविशारदानामाशयः। परन्तु कालिदासो विक्रमादित्यस्यास्थानमलञ्चकारेति सार्वजननिकी प्रतीतिः फर्ग्यूसन्पण्डितं भ्रामयामास, यतस्स विक्रमादित्यनाम्नो राज्ञः कस्यचित्पूर्वोक्तरीत्या षष्ठशतकमध्यभागे स्थितिमनुमिमानः कालिदासादीनपि तदास्थानस्थानङ्गीकुर्वाणः काव्यानामारम्भकालमपि तादात्विकमेव सिद्धान्तयामास। एष च विक्रमादित्यः शकान्पराजित्य भारतदेशात्तान्निरवासयत्, स्वीयस्य महाविजयस्य स्मारमेकं शताब्द (ear) मपि प्रतिष्ठापयामास। अस्य च शताब्दस्य विक्रमशक इति नामधेयं प्रख्यातमुपलभ्यते। क्रि० श० ५४४ वर्षे विक्रमशकं प्रतिष्ठापयन्नेष राजा ६०० वर्षाण्प्रथममेव गणयामास। तथा च क्रि०पू० ५७ तमवर्षादारभ्य कालं गणयन् विक्रमशकं प्रचारयाम्बभूवेति फर्ग्यूसन्पण्डितोऽनुमिमीते। तस्मात्काव्यारम्भोऽपि षष्ठशतकमध्यभाग एवेति स्पष्टमवधारयामासुः। एषः च वादः "पुनरुज्जीवनसिद्धान्तः" (Renaissancetheory)

इति प्रसिद्धः पाश्चात्यानामनुमतिमप्यर्जयामास । तथा च काव्यकालः कथं प्राचीनतरो भवतीति शङ्कोदेति । परन्तु वादोऽयमपविद्धः प्रमाणरहितश्चेति पश्चात् पाश्चात्या एव प्रत्यपादयन् । तेषां वादसरणिरेषा प्रामाणिक्येव ।

अत्र शकानामभियोगस्तावत् काव्यनिर्माणं नैव प्रतिबबन्ध । विशाले भारतदेशे पञ्चमभागमात्रेऽवाप्ताधिकारः शकाः प्राधान्येन 'पंजाब्, सिन्धु, गुजराथ्, राजपुताना' इत्येषु देशेषु स्वयं प्रतितस्थुः । गृहनिर्माणादिकमादृत्य जीविकामतिवाहयन्तः प्रतिष्ठामलभन्त । तस्माद्भारते स्थलान्तरेषु काव्यरचनायां किमपि बाधकं नावर्तत। शकादयः परकीया अपि शीघ्रमेव भारतीयां संस्कृतिमङ्गीकृत्य हिन्दुधर्ममेव स्वीचक्रुः । रुद्रदामा, ऋषभदत्तः इत्यादीनि नामान्यमीषां हिन्दूरीतिमनुसरन्ति भारतीयायास्संस्कृतेरंगोकारं सूचयन्ति । कनिष्कोऽपि, यः ७८ क्रि० श० वर्षे राज्यभारमतनोदिति निर्णीतम्, बौद्धमताभिमान्यासीत् । एतादृशस्यापि नृपतेराश्रये देशीया (National) ललितकला नितरामभिवृद्धिमभजन्त । एवं परधर्मसहिष्णुताया भारतीयप्रकृतिसिद्धत्वात् ऋषभदत्तादयो विदेशीया अपि सद्यस्संस्कृतिमास्माकीमङ्गीकृत्य हिन्दूधर्ममनुप्राविशन् । एवमेतेषां सांस्कृतिकमैकमत्यं यदा सम्बभूव, तदा तादृश्यामप्यवस्थायां ग्रन्थरचनायाः कीदृशः प्रतिरोधो भवितुमर्हति ? तस्मात्परेषामुपद्रवात् काव्यनिर्माणकार्यं व्यच्छिद्यतेति वादो निर्मूल एवेति विमर्शकानामभिप्रायः ।

फर्ग्यूसन्पण्डितस्य वादोऽपि शिथिलमूलः सम्भावनापदवीमपि न भजते। फीट्नामको विमर्शकः, "क्रि० पू० ५७ तमवर्षे एवोपक्रान्तोऽयं विक्रमशकः । पञ्चमशतकेऽपिमालवशक इति नाम्नाऽस्य व्यवहारो दृश्यते । परिचितश्चायमशेषाणां भारतीयानां क्रि० श० ८०० तमवर्षे विक्रमशकनाम्ना प्रख्यातिं लेभे" इति संशोधनान्तरं विषयमिममुपन्यास्थत् । विनैव कारणं विक्रमादित्यः ६०० वर्षेभ्यः प्राचीनं कालमुपादाय वर्षसंख्यामजीगणदित्यपि न युक्तिभिरनुगृहीतं मतम् । एकस्मादर्षशतकात्प्रागेव गुप्तवंशीयैर्नृपतिभिः शकानां निवसिनात् तेषां विजेता षष्ठशतकस्थो विक्रमादित्य इति कथनमप्यनुचितमेव। वस्तुतः षष्ठशतके हूणा नाम विदेशीया आक्रमणकारिणः पराजिताः पश्चिमभारतान्निष्कासिता इति चैतिह्यासिकाः संगिरन्ते । हूणानां विजेता च 'यशोधर्मा विष्णुवर्धनो' नाम कश्चिदन्यो नरपतिर्न पुनर्विक्रमादित्य इति कथमसौ वादस्सम्प्रतिपन्नो भविष्यति? तस्मात् काव्यानामुत्पत्तिकालः क्रि० श० प्रारम्भ एवेति सिद्धमेभिः प्रमाणैः । [क्रमशः

श्री वासुदेव द्विवेदी शास्त्री

सार्वभौम संस्कृत प्रचार कार्यालय, वाराणसी

दुर्दिनेषु बीरोऽपि वराको भवति,
कुदेशेषु कोकिलोऽपि काको भवति ।
योगिनो वनाय स्पृहयन्ति,
भोगिनो धनाय स्पृहयन्ति ।

सुजना गुणमेव गवेषयन्ति,
दुर्जना दोषमेव अन्वेषयन्ति ।

भार्या एव गृहस्य प्रधानमुपकरणम्,
बाल एव गृहस्य प्रधानमलङ्करणम् ।

समूहे अनिष्टा अपि आचाराः पालनीया भवन्ति,
विपत्तौ विरुद्धा अपि लोका लालनीया भवन्ति ।
सद्विचार एव मनुष्यतायाः सारः,
सद्व्यवहार एव संसारस्य आधारः ।

पत्रपत्रिकाप्रकाशनेऽनवधानम्

□ गोविन्द पाण्डेय :

अत्रभवतां पाणिनीयपारावारपारदृश्वनां साहित्यसमुद्रमन्थनसमुद्भूतामृतास्वादसज्ञानां पत्रपत्रिकासु स्खलितिगारल्यं पीयूषवत्परिवर्त्तयितुकामानां स्तुत्येनप्रयत्नेन संस्कृतप्रकाशनानि स्खलितिरहितानि स्युरिति कामयामहे। मन्यामहे किन्तु नैषा स्वस्था परम्परा। एकतस्तु सस्कृतज्ञाः लिखन्त्येव नहि। एवं शरसन्धानेन तु सम्भाव्यतेऽधिकांशा लेखकाः लेख कर्मतएव विरक्ताः सन्तः विरं[illegible]स्यन्त्येव।

मान्यान् सम्पादकान् लेखकांश्च विशेषतः जागरूकान् समीहमानाः क्षमायाचनपुरःसरं विरमामः। [सं०

यद्यपि अधुनातन्यः सस्कृतपत्रपत्रिका बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते शुभलक्षणमेवेदम्; परञ्चैतासां प्रकाशने लेखकानां सम्पादकानाञ्च यथा समुत्साहो दृश्यते तथा वाक्यानां समुचितोपन्यासे भाषायाः परिष्कारे शुद्धौ च नावलोक्यते। सरलताव्याजेन मूल एवाघातः क्रियते, येन चानवस्थापातात् संस्कृतमसंस्कृतं भवति। क्वचन हिन्द्याः संस्कारादपि विकृतं जायते तत्। अतः काश्चन तादृशीरपि पत्रपत्रिका दिङ्मात्रमुदाहृत्य सानुनयमनुरुन्धे यदत्रत्यं शैथिल्यमपाकृत्य विद्वद्भिः दत्तावधानैस्तैर्भाव्यम्—

संस्कृतप्रचारकम्—

देहलीतः प्रकाश्यमानस्य "संस्कृतप्रचारकम्" पत्रस्य १९७७ वर्षीयदिसम्बरमासिकाङ्को द्रष्टव्यस्तत्र "संस्कृताध्यापकेभ्यः प्राध्यापकेभ्यश्च निवेदनम्" इति शीर्षकलेखस्य प्रथमे प्रघट्टके "अनेका उपाया" "विषयानां दासान् कृत्वा" "अद्यः प्रतीयन्ते" इति स्थलेषु क्रमशः उपायशब्दस्य पुंवाचकत्वात् तद्विशेषणीभूतस्य अनेकशब्दस्य प्रथमाया बहुवचने 'अनेका' इति कथम्, अट्कुप्वाङिति सूत्रस्य जागरूकत्वात् 'विषयानां' घटकनकारस्य णत्वाभावस्तथा 'अद्य' इत्यस्याव्ययत्वात् विसर्गान्तः 'अद्यः' इति कथं स्यात्।

प्रूफसंशोधनाभावादपि मन्ये कुत्रचनाशुद्धयो भवन्ति किन्तु किं तत्रावधानं नापेक्ष्यते। एवमेतस्यपत्रस्यापरस्मिन् "आधुनिपाठ्यक्रमे संस्कृतस्य स्थानम्" इति शीर्षके लेखे प्रथमे प्रघट्टके "सक्षमा ···· भाषा" इति प्राप्यते तत्र 'क्षमा' इति प्रयोक्तव्ये 'सक्षमा' पदस्य प्रयोगः, "ग्रन्थाः प्राप्यन्त इति वक्तव्ये "ग्रन्थाः प्राप्नुवन्ति" इति किं सहृदयहृदयं न तुदति ?

द्वितीये प्रघट्टके "भावछन्दः अलङ्कारशैलीव्याकरणस्य" इत्यत्र भावपदोत्तरतुगभावस्तथा समासघटकत्वात् 'छन्दोअलङ्कारयोः' "समासे संहिता" नित्येति नियमस्य सत्वात् विसन्धित्वं किं व्याकरणनियमान् नातिक्रामति ?

तृतीये प्रघट्टके "व्यामोह" इति स्थाने "व्यामोहत्वम्" 'वयं एतस्मिन्' इत्यत्र हल्परकत्वाभावात् "मोऽनुस्वारः" इत्यस्य सूत्रस्य प्रवर्तनञ्च लेखकस्य व्याकरणनियमपालने शैथिल्यं प्रकटयति।

चतुर्थेऽनुच्छेदे 'अद्यतनीषु' पदे प्रयोक्तव्ये 'अद्यतनीयासु' प्रयोगः, पञ्चमे "राष्ट्रभाषा आंग्लभाषाणाम्" इत्यत्र समस्तपदत्वात् सन्धिराहित्यं षष्ठे च 'प्रेमिभिः' इत्यत्र प्रेमशब्दस्य अदन्तत्वाभावात् प्रयुक्त इनिप्रत्ययश्चावधानवैर्यमभिव्यनक्ति।

"गैर्वाणी"—

आन्ध्रप्रदेशात् प्रकाश्यमानाया "गैर्वाणी" पत्रिकाया अक्टूबर (१९७७) मासिकेङ्के सम्पादकीयलेखस्य द्वितीयेऽनुच्छेदे "यावान् कार्यान्वियक्षेत्रस्य सम्बन्धः भाद्रपदमासीया घटनाः न तस्य सर्वतोभद्रतां सूचयति" इति वाक्यगतं क्रियापदं केन कर्तृपदेन अन्वेति तथा "भाद्रपदमासीया घटनाः" इत्यस्यान्वयः कुत्रकर्त्तव्यः इति जिज्ञास्यमेवास्ते।

तृतीयेऽनुच्छेदे 'लोकसभानिर्वचने' "बन्धमोक्ष संप्राप्ती" इति स्थलद्वयं प्रूफसंशोधनाभावं सूचयति।

चतुर्थेऽनुच्छेदे "स्मृतीनां इतिहासपुराणानाम्" इत्यत्र स्मृतीनां पदगतानुस्वारोऽच्परकत्वात् स्वीयां सत्तां कथं जीव-

यितुं प्रभवेत् ? एतस्या एव पत्रिकाया नवमे पृष्ठे 'विनायकमहोत्सव'' नामके लेखे तृतीये प्रघट्टके "विनायकउत्सव'' इत्यत्रापि सन्धिराहित्यविप्रतिपत्तिर्जागरितैव । अग्रिमायां पङ्क्तौ "उपन्यसितवन्त'' इत्यस्य पदस्य "उदितोवा'' "यस्य विभाषा'' सूत्रद्वयस्य सत्त्वात् कथं साधुत्वम् सम्पादयितुं शक्यते ।

एवं "बहुमतिगृहीतारः'' इत्यत्र कित्वाभावात् "ग्रहीतारः''इति प्रयोक्तव्ये "गृहीतारः'' इति कथम् ? समस्तेष्वपि पदेषु सन्धे राहित्यमनेकत्रैतस्यां पत्रिकायाम् लभ्यते ।

द्वादशे पृष्ठे "अन्तरङ्ग'' स्थाने "आन्तङ्गिकपदमरुन्तुदमेव प्रतीयते । एवमत्रैव "स्व आवेगम् प्रकटयत्'' 'प्रार्थयित्वा'' इति चिन्त्यमेव ।

दिव्यज्योतिः—

प्रकाशिते ससससप्तत्युत्तरैकोनविंशे खीष्टाब्दे नवम्बर मासिकेऽङ्के "दिव्यज्योतिषः'' पत्रस्य सम्पादकीयस्य लेखस्य "संस्कृतसमस्यासमाधाने सामूहिकता परमावश्यका ''इति शीर्षकघटक–'परमावश्यका' पदं सामूहिकतेत्यस्य विशेषणम् विद्यते तेन च स्त्रीत्वमुपगतं तत् ङीप्प्रत्ययमपेक्षते परं सा चापेक्षोपेक्षिता ।

एतस्यैव तृतीये पृष्ठे "कारावासे गीताध्ययनं मोक्षदम् शीर्षके लेखे तृतीयेऽनुच्छेदे "प्राप्तयशम्: डा० भिडकायकरमहाभागाः'' इत्यत्र मन्ये मुद्रणदोषात् "प्राप्तयशसः'' इति अपेक्षितस्य पदस्य स्थाने "प्राप्तयशसम्:'' इति पदम् मुद्रितम् किन्तु किं चतुर्थेऽनुच्छेदे "असाधारणा सफलता' इत्यत्रापि 'असाधारणी' स्थाने 'असाधारणा' पदं मुद्रणग्रहग्रस्तं जातम् ? यदि मुद्रणेनापि दोषो भवति तदा सोपि त्याज्य एव ।

षष्ठे पृष्ठे "संस्कृतस्यपुनरावाह्नम्'' लेखस्य प्रथमे प्रघट्टके 'मनोरञ्जनादिषु'' इत्येतद्घटकादिपदस्य सापेक्षत्वात् कस्याप्यन्यस्योचितपदस्याभावात् साकांक्षत्वमेव प्रतिभाति । अत्रैव द्वितीयेऽनुच्छेदे "सम्मानम् ववृते'' "देशतो आरम्य'' "आपणानि प्रापूरयन्तः'' इति स्थलेषु प्रथमे तृतीये च क्लीबत्व द्वितीये च उत्वाप्तिः अनवधानपथमारोहतीति प्रतीयते । पत्रस्यास्यान्यत्रापि कतिपुचित् स्थलेषु अपाणिनीयत्वं लक्ष्यते जिज्ञासुभिस्तद् यथास्थलं द्रष्टव्यम् ।

भारतोदय :—

ज्वालापुरीयगुरुकुलमहाविद्यालयस्य "भारतोदय'' नामकमुखपत्रस्य सप्तसप्तत्युत्तरैकोनविंशखीष्टब्दीयजुलाइअगस्तसितम्बराक्टूबरमासिकेऽङ्के सम्पादकीयलेखस्य द्वितीये प्रघट्टके ''तन्मूल्यानि प्रदानेन'' इत्यत्र प्रयुक्तस्य 'मूल्यानि' पदस्यापेक्षितविभक्तेरभावादभिप्रेतार्थप्रदानाक्षमत्वं लक्ष्यते । एवमस्मिन्नेव लेखे पञ्चमे पृष्ठे पञ्चमानुच्छेदस्य प्रथमपङ्क्तौ "इदं आशास्यते स्म'' वाक्यघटकस्य इदंपदस्यानुस्वारोच्चपरकत्वात् कथं स्थिरत्तां गच्छतीति न जाने ।

एकादशे पृष्ठे "संस्कृतसाहित्ये वेणीबन्धनम् । नाम्नि लेखे "इदं दर्पणं तावदित्यत्र पुंवाचकस्य दर्पणशब्दस्य विशेष्यत्वात् तद्विशेषणीभूतेदं शब्दस्य कर्मणि "इमम्'' इत्येव भवितुमर्हति न त्विदम् । यदि समासघटकत्वं तस्य साध्येत तदा तथा भवितुमर्हेत् परं पृथक् पृथक् तयोः प्रयोगाल्लेखकस्य समासकरणे नास्ति संरम्भ इत्यनुमातुं पार्यते ।

द्वादशे पृष्ठे "वार्धक्यकालः'' इति शीर्षकगतप्रथमपद्यस्यान्तिमे चरणे सम्पत् शब्दस्य आकारान्तत्वप्रतिपादनं दुःशकमेव । मुद्रणदोषस्त्वनेकत्र प्रतिभातीतितत्रापि सावहितत्वमपेक्ष्यते ।

सर्वगन्धा—

लखनऊतः प्रकाश्यमानायाः प्रगतिशील संस्कृतमासिक्याः (१९७७ अक्टूबर नवम्बर) "सर्वगन्धायाः'' मुखपृष्ठे मुद्रितायाः "ईदृश एव मुक्तकः'' गीतिकायाः उपान्त्यचरणे "नारीनरौ'' इत्यत्र द्वन्द्वसमासे "अजाद्यदन्तम्'' सूत्रनियमात् नरस्य अदन्तत्वात् पूर्वप्रयोगोऽपेक्षितः किन्तु तन्नियमोल्लङ्घनात् गीतिकारस्य अपाणिनीयत्वम् द्योत्यते ।

सम्पादकीये "गन्धवहः" इति लेखे "जातिवाचकाः निरस्ता बिजातीयानां नामसु संयुक्ताः "इत्यत्र" जातिवाचकाः इत्यस्य साकांक्षत्वात् किमपि विशेष्यवाचकं पदमपेक्ष्यत एव । भवतु नाम अध्याहृत्य कथञ्चित् समाधातुं शक्यते परञ्चाग्रे "राजसेवकप्रभृतीन्" इति स्थले प्रयुक्तसमस्तपदघटक 'प्रभृति' शब्दस्तु कस्यापि विशेष्यवाचकपदस्य प्रयोगं बिना निराकांक्षो न भवति ।

एतस्यैव लेखस्य षष्ठेऽनुच्छेदे "तत्र आचार्या एव हेतुः" इति वाक्ये हेतोरेकवचनान्तत्वोपन्यासः "आचार्या" इत्यस्य बहुवचने उपन्यस्तस्य उद्देश्यस्यानुकूल्यं कथं याति, उद्देश्यविधेययोः समानवचनकत्वनियमादसत्यनुशासने । नात्राचार्याणा सम्मिलितहेतुत्वं विवक्षितम् । तृणारणिमणिन्यायेन प्रत्येकमाचार्यस्य पृथक् पृथक् हेतुत्वं राष्ट्रचारित्रपतनकारकत्वेन समीहितमस्ति ।

पञ्चमे पृष्ठे "अस्तव्यस्तपुराणम्" लेखे "मैकालेः घोषणा प्रायः तैः न पठिता" इत्यत्र मैकालेशब्दस्य "मैकालेः" इति षष्ठ्यन्तं रूपं कथङ्कारं सिद्ध्यतीति न जाने । 'मैकाले' शब्दं रूढं मत्वा "मैकालयः" इति तत्र प्रयोक्तव्यमथवा मैकाले महोदयस्य इति प्रयोक्तव्यम् ।

अष्टमे पृष्ठे 'जागृतिः" शीर्षक पदं 'जाग्रोऽविचिण्णल्डित्सु" सूत्रस्य जागरूकत्वात् गुणाभावयुतं कथं स्यादिति दिक् ।

सुप्रभातम्—

जम्मूतः १५।८।७७ दिनाङ्के प्रकाशितस्य "सुप्रभातम्" मासिकपत्रस्य सप्तमेऽङ्के चतुर्थपृष्ठस्य द्वितीयेऽनुच्छेदे "अद्यावधि पर्यन्तम्" इत्यत्र 'पर्यन्तम्' पदमनावश्यकं प्रतिभाति ।

षष्ठे पृष्ठे चतुर्थेऽनुच्छेदे "अन्यभाषासु सत्सु" इत्यत्र 'सत्सु' इत्यस्य स्थाने सतीषु अपेक्ष्यते भाषाया विशेषणत्वात् । सप्तमे पृष्ठे 'अद्यावधि यावत्' प्रयोगगतं यावत्पदमपि अनावश्यकमेव । अष्टमे पृष्ठे "सृजनकार्यं संभवति" इतिवाक्यघटकस्य 'सृजन' पदस्य "पुगन्तलघूपधस्य" च सूत्रस्य सत्त्वात् कथं साधुत्वं स्यात् ? ।

"साप्ताहिके" "पाक्षिके" इति पदयोः सप्तम्यन्तत्वमपि अनभिप्रेतमेवएतस्यैव पृष्ठस्य द्वितीये प्रघट्टके "संस्कृताध्ययनाध्यापनाय" इत्यत्र द्वन्द्वघटकीभूतयोः अध्ययनाध्यापनयो रेकवद्भावोऽपि चिन्त्य एवाननुशासनात् ।

संस्कृतसम्मेलनम्—

पटनातः प्रकाश्यमानस्य 'संस्कृतसम्मेलनम्' त्रैमासिकमुखपत्रस्य अक्टूबरमासिकेऽङ्के (१९७७) 'संस्कृतसेविपरिचयः' नाम्नि लेखे "विद्व-तल्लजानाम्" इत्यत्र प्रशंसावाचिनो मतल्लजशब्दस्य "प्रशंसावचनैश्च" सूत्रद्वारा जातिवाचकपदेनैव सह समासाभिधानात् विद्वच्छब्दस्य जातिवाचकत्वाभावात् समासविधिरत्रत्योऽपाणिनीयत्वमुद्घोषयति । एतस्मिन्नेव लेखे पञ्चमे पृष्ठे तृतीयेऽनुच्छेदे "मेधाविछात्रैः" "तीव्र बुद्धि छात्राणाम्" इति समस्तपदप्रयोगयोः "छे च" इति सूत्रस्य सत्वात् तुगभावोऽपि लेखकानवधानम् प्रकटयति । एतस्यैव पृष्ठस्य चतुर्थेऽनुच्छेदे 'श्रेमत्कभाषणेन इत्येतद्घटक 'श्रेमत्क पदमपि असाधुत्वं प्रतिपादयत्यात्मनः 'ठक्' प्रत्ययविधायकानुशासनाभावात् ।

षष्ठे पृष्ठे किमिति विचित्रम्" शीर्षकस्य छन्दोविहीनकवित्वस्य प्रथमपङ्क्तौ "दिग्भ्रमितः" प्रयोगोऽपि असाधुतां व्यनक्ति 'यस्य विभाषेति सूत्रबलात् ।

षोडशे पृष्ठे सम्पादकीये लेखे तृतीयेऽनुच्छेदे 'वाङ्मयं द्विधा प्रयुक्तमस्ति तत्र गकारस्य सन्निवेश उद्वेजयति ।

अन्तिमेऽनुच्छेदे "स तु तत्र विशेषदुर्लभः इति श्लोकस्य भवभूतिकर्तृकत्वं निर्दिशतः सम्पादकस्य अनवधानं लक्ष्यते ।

स्वरमङ्गला—

उदयपुरतः प्रकाशितायाः "स्वरमङ्गला" त्रैमासिक पत्रिकायाः १९७७ वर्षीयाप्रेल-जून मासिकेऽङ्के सम्पादकीये

लेखे "स्वरचिताप्रतिमसरसप्राञ्जलगद्येन" इति पङ्क्तिगत-प्राञ्जल' शब्दो हिन्द्याः प्रभावं दर्शयति। अग्रिमायां "शृङ्गा-रललितलीलाभङ्गि;मायाः" इति पङ्क्तौ दृश्यमानं भङ्गिमायाः "पदम् असाधुत्वपराहतं प्रतिभाति इमनिच्प्रत्ययान्ताना शब्दानां पुंस्त्वानुशासनात्।

अस्यैव लेखस्य द्वितियेऽनुच्छेदे "वीरुधाश्च" कोषादि-प्रामाण्यात् अदन्तत्वाभावात् तथा "लेखमाकांक्षते" इत्यत्र 'आकांक्षते' क्रियापदस्य परस्मैपदित्वाभावी व्याकरणानुसारित्वं न प्रकटयति।

अन्येऽपि केचन मुद्रणादिदोषाः यत्र तत्र दृश्यन्तेऽतोऽवा-धानं सर्वथापेक्ष्यते। अन्यासां पत्रिकाणामपि भाषाया अशुद्धिविषयम् अग्रिमेऽङ्के सूचयितास्मि। एतत्सर्वं जिज्ञासुधिया दर्शितम्। यद्यत्र काचन भ्रान्तिमंदोया संलक्ष्येत तदावश्यं सूचनीयोऽयं जन इति निवेदनम्।

सार्वभौम संस्कृत प्रचार कार्यालय
डी० ३८/११०, हौजकटोरा, वाराणसी।

उपनिषत्काव्ये-ईशावास्यम्

रचयिता—डॉ० शेषगिरिशर्मा

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते॥
ईशावास्यसुधास्वाद्यमकरन्दमहीयसी।
कृतिः शेषगिरेश्चित्रा ह्यनुमन्त्वं प्रकाश्यते॥ (सं०)

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्ति!!!

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्यस्विद्धनम्॥ १॥

यदिदं भुवनेषु दृश्यते, निखिलं स्वात्मतया विभावय।
त्यज भूतिषु नित्यताधियं, न च काङ्क्षस्व मृषा धनादिकम्॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे॥ २॥

शतवत्सरजीवितं नरो, विहितं कर्म निरीहया चरेत्।
अमुनैव पथाचरन् कदाप्यशुभं कर्मफलं न विन्दते॥

असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः॥ ३॥

प्रविशन्ति तमोवृता जना, न विदन्त्यात्मयथार्थतां हि ये ।
जनिमृत्युपरम्परास्पदां जगतीं ते भृशमात्मघातुकाः ॥

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् ।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

अचलं भवदात्मतत्त्वमप्यतिवेगात् मनसोऽतिरिच्यते ।
करणानि विदुर्न तत्प्रभोर्मनसो वेगतर निगद्यते ॥
अनिधाय पदात्पदं स्वयं पुरतो धावति धावतां नृणाम् ।
भुवि विष्णुपदे जले तले निबिडत्वात् परिदृश्यते यथा ॥

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

स चलत्यथ निश्चलोऽपि सन् बहुदूरोऽपि समीपमृच्छति ।
निखिलेष्वपि दृश्यतेऽन्तरा बहिरप्यस्ति स विश्वसंवृतः ॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

स चिदात्मनि तृप्तिमाप्नुते, य उ भूतानि विलोकते, स्वयम् ।
निखिलेषु वसन्तमीक्षते, स हि साक्षात् परतत्त्वरूपभाक् ॥

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

भूतानि सर्वाणि यदात्मरूपं भजन्त्यभिन्नत्वकृतो जनस्य ।
शोकः क्व, मोहः क्व च सम्भवेतामेकात्मरूपं परिपश्यतो मे ॥

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छा-
श्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

आकाशवद्व्यापक एष आत्मा स्थूलं च सूक्ष्मं च कारणं वा ।
देहं वहेत्, सर्वदृगन्तरात्मा, सर्वज्ञ ईशः परिभूः स्वयम्भूः ॥
स नित्यमुक्तो व्यदधात् पदार्थान् यथार्थतः कर्मफलानुरूपम् ।
विभज्य संवत्सरनामकेभ्यः प्रजापतिभ्यस्स ददौ विधातुम् ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ ९ ॥

न केवलात्कर्मण एव सिद्धिर्न चाप्युपास्तेः किल कर्मशून्यात् ।
पृथक्-पृथक् शीलनतत्परा ये विशन्ति तेऽन्धतम आत्मदूराः ॥

अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

उपासनायाः फलमन्यदेव तत्कर्मणोऽप्यन्यदिति ब्रुवन्ति ।
उपास्तिगम्यः किल देवलोकः कर्मप्रपद्यः पितृदेवलोकः ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥ ११ ॥

यः कर्म चोपासनमेककर्त्तृ स्मरन्नुभे आचरति स्वशक्त्या ।
स कर्मणः प्राक्तनकर्म तीर्त्वा लभेत देवत्वमुपासनातः ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्यां रताः ॥ १२ ॥

अव्याकृतोपासनमेकमेवं हैरण्यगर्भाख्यमुपासनं ये ।
पृथक्तया कुर्युरहो तमिस्रे पतन्ति ते स्वात्मचितेस्सुदूरे ॥

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥
संम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते ॥ १४ ॥

हिरण्यगर्भाख्यमुपासनं यः करोति सिद्धीरणिमादिकाख्याः ।
लभेत, येऽव्यक्तमुपासते ते लयं प्रकृत्याः प्रभवन्ति कर्त्तुम् ॥
अतएव समुच्चितं द्वयं विविवद्यो विदधाति यत्नतः ।
अणिमादिकमाप्य साधकः प्रकृतेर्नाशमथाप्नुते ध्रुवम् ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

आदित्यमण्डलविलीनपरात्परस्य,
द्वारं किलास्य पिहितं रुचिमण्डलेन ।

हे सूर्यदेव ! कृपया कुरु निर्निरोधं,'
सत्यस्वरूपकलनाय नराय मह्यम् ॥

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह ।
तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ-
पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।
ॐ क्रतो स्मर, कृतं स्मर, क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥ १७ ॥

सकलस्य चराचरस्यनाथस्त्वमु गृह्णास्यखिलानसूत्रशांश्च ।
मम भास्कर तापहेतुकान्ति प्रतिसंहृत्य निदर्शयात्मरूपम् ॥
संयुञ्जन्त्ववसानकालगलिताः प्राणाश्शरीरान्मितात्,
सूत्रात्मन्यखिलस्वरूपिणि, तनुर्भस्मीभवत्वग्निना ।
ओङ्काराभिध, वह्निरूप जनसङ्कल्पस्वरूपस्मरेः,
भूयोऽपि स्मर मां, मदीयमननं भूयोऽपि तुभ्यं नमः ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

नय सत्यपथेऽनिवर्त्तने भवकर्मप्रकृतिज्ञ पावन !
अवगच्छसि वञ्चनात्मकं ममकर्मेति भवन्तमाश्रये ॥
ईशावास्यार्थं सशोभि काव्यं शेषगिरीरितम् ।
दृष्ट्वा प्राज्ञाः प्रसीदन्तु धन्यतां प्रापयन्तु तम् ॥

श्रीमदीशावास्योपनिषत्काव्यं शुभं भूयात् ।

रूपादिमधु सेव्यते

नेत्रादिजालकोपान्ते हृत्पद्मासनलोलया ।
वारं वारं त्वया देवि ! रूपादि मधु सेव्यते ॥

अविनाशिनि मङ्गलप्रदीपे मनसि प्रज्वलिते महाप्रकाशे ।
बहिरिन्द्रियगोलकैर्गवाक्षै रविशेषादवभास्यते त्रिलोकी ॥ [म० मञ्जरी]

श्रीवाराणसेयसंस्कृतवाग्वर्द्धिनी सभा

कार्तिकशुक्लाष्टम्यांमीरघट्टस्थ श्री उदासीन सं० म० विद्यालये संस्कृत विकाशार्थं प्रचलन्त्याः संस्कृतवाग्वर्द्धिन्याः सभायाः संस्कृतमय पाक्षिकमधिवेशनं जातम्। तत्र श्रीदाउजी सं० म० विद्यालयप्रधानाचार्याणां श्री शशिधर मिश्राणामाध्यक्ष्ये श्रीरामानुजविद्यालयीयस्य श्रीकमलनयनाचार्यस्य सञ्चालकत्वे च कार्यक्रमः सञ्चालितः।

सभेयं वाराणस्यां वर्षद्वयात् प्रत्यष्टमि द्वादशवादनतो दिने भवति। स्थानं, सभापतिः सञ्चालकौ विषयाश्च शास्त्रार्थ-भाषणयोः पश्चात् प्रतिसभं परिवर्त्तन्ते। आयोज्यते चेयं प्रारंभादेवसंस्कृतमात्रभाषिणा भारतीय-संस्कृत-संस्कृति-संरक्षण दृढव्रतिना ब्रह्मचरता श्रीमद्गायत्रीनन्दनेन। सर्वसंस्कृत-विद्यालयेभ्यः छात्राः केचन प्राध्यापकाश्चायान्ति। सर्वमान्यो विद्वत्तमः सभापतित्वं भजते। क्रमस्तु सर्वदा छात्रकर्तृकं वैदिकपौराणिकमङ्गलाचरणम् (१) सभापति-प्रस्ताव-समर्थन-अनुमोदन-माल्यार्पणानि (२) पाणिनीयसूत्रान्त्याक्षरी (३) सुललितसंस्कृतपद्यान्त्याक्षरी (४) संस्कृत-संस्कृतिविषयकं भाषणम् (५) पूर्वंनिम्नकक्षामारभ्य छात्राणाम्,ततोविदुषाम् न्यायव्याकरणादिविषयेषु छात्रकर्तृकोऽध्यापकनियन्त्रितः शास्त्रार्थविचारः इत्येवं प्रचलति। सभाप्रविष्टैः सर्वैरपि संस्कृत एव व्यवहर्त्तव्यमिति सभाया अस्या प्राथमिको नियमः। विषयस्य स्थानस्य च सूचना सति संभवे वृत्तान्त-पत्रादिना प्रसार्यते, अन्यथा संस्कृतानुरागिभिःस्वयमेव अन्विष्यागन्तव्यम्। सभयानया सर्वैर्लाभान्वितैर्भवितव्यम्। अत्र नास्ति कार्यकारिणी स्थायी सिमितिः। ये सभायामुपस्थितास्ते सर्वेऽपि कार्यकारिणः सदस्याश्च। एतत्सञ्चालनाय पणकमेकमपि न याचितव्यमिति स्पष्टः प्रतिबन्धः। प्रतिसभं लघु माल्यमेकमध्यक्षार्थमावश्यकं तत्तु केनापि सहृदयेन समानेतुं शक्यम्। तदपि अहमग्रिमायां सभायां माल्यमानेष्यामीति सूचयित्वैवानेतव्यम्। एतत्सर्वं सर्वेषा ज्ञापनाय लिख्यते। अस्तु—

इदानीं संक्षिप्य प्रकृताधिवेशनसारांशः प्रस्तूयते। हरिप्रपन्नशशिकान्ताभ्यां पूर्वोत्तरपक्षक्रमेण न्याये "मङ्गलवादः" इति विषये शास्त्रार्थचर्चां विधाय विद्वांसस्तोषिताः संस्कृतमहत्वमिति विषये सुरेन्द्रद्विवेदी, राममूर्तिचतुर्वेदी सत्यनारायण त्रिपाठिप्रभृतिच्छात्राणाम् श्रीपुरुषोत्तमत्रिपाठि-रामयज्ञशुक्ल-कमलनयनाचार्यादिविदुषांश्च प्रवचनमभूत्। अन्ते सभापतिभाषणम्। सर्वान्ते संयोजकब्रह्मचारिद्वारा कृतज्ञता-ज्ञापनमभूत्। मंगलाचरणपूर्विका समाप्तिश्च जाता। श्रीउदासीन सं० म० विद्यालयप्रधानाचार्यैर्विद्वद्वरैः स्वभाषणे संस्कृताध्ययनेन जीवनं सरसं शान्तिमयं चभवति, "वसुधैव कुटुम्बकम्" इतिभावनात्रैव। शासनद्वारा संस्कृतस्य आदरातिशयो लभ्यः, तदभावादेवेदानीं संस्कृतं सर्वेभ्यो न रोचते। पूर्वं राष्ट्रभाषात्वं लोकभाषात्वञ्चानेन प्राप्तम्। तथासत्येवेदानीमपि विकाशः स्यात्। संस्कारे भूषणे चार्थे समुपसर्गोऽस्ति। तत्र भूषणार्थत्वं संपदस्योपयुज्यते, प्रथमार्थत्वे-तु समाहितसंस्कारता समापद्येत, नहि तथा वस्तुस्थिति-रिति प्रतिपादितम्। अध्यक्षैश्च संस्कृतद्वारा पुरुषार्थ-चतुष्टयलाभ इतरभाषयार्थैकपुरुषार्थमात्रलाभ इत्यादिकं सुललितमभिधाय सर्वे शुभाशीर्भिः संयोजिताः।

—प्रेषकः सभासंचालक-कमलनयनाचार्यः

कर्ममीमांसादर्शनम् : क्रियापाद:

आविष्कर्त्ता तथा भाष्यकारः

भगवत्पूज्यपादमहर्षियोगिराजस्वामिज्ञानानन्दमहाराजप्रभुः

वा व्यक्तिविशेषस्य देहाध्यासशून्यस्य शरीरे चन्दनलिप्तेऽपि चन्दनभोगसमाप्तिर्न जायते, तथा च केवलेन मनसैव कृत पानीयपाने तृषितव्यक्तितृषाविकलता न प्रणश्यति, तद्वदेव भोगनिष्पत्तिसिद्धये शरीरान्तःकरणयोरुभयोरेवावश्यकत्वम्। भोगरीतिरपि द्विप्रकारैव सिद्धा ॥ २२० ।

प्रसङ्गादुच्यते—

त्रयोगुणभावा धर्मकर्मवैचित्र्ये निदानम् ॥२२१॥

त्रयोगुणास्त्रयोभावाश्च धर्मकर्मवैचित्र्ये कारणम्। सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रयो गुणाः प्रकृतेः पुरुषस्य चाध्यात्माधिदैवाधिभूतस्वरूपास्त्रयो भावाः स्वाभाविकाः। अत एव सर्वे पदार्था निखिलावृत्तयश्च त्रिगुणैस्त्रिभावश्च सम्बन्धनिबद्धाः। सर्गस्य प्रत्येकमप्यङ्गप्रत्यङ्गं स्वभावत एव त्रिगुणत्रिभाववशेन स्वरूप पार्थक्यं धत्ते। न कोऽप्येतादृशा विषया यस्य सम्बन्धस्त्रिगुणैस्त्रिभावैर्वा न स्यात्। अतो जड़चेतनधारको धर्मो जडायां चिन्मय्यां च प्रकृतावनस्यूतस्वरूपः, सृष्टिस्थितिलयकारणस्वरूपं कर्म च, द्वाविमौ त्रिगुणत्रिभावसम्बन्धतो न भवितुमर्हतः पृथगभूतौ। सुतरां त्रयाणां भावानां च घातप्रतिघाताभ्यां धर्मस्य कर्मणश्च स्वरूपमनन्तवचित्र्यपरिपूर्णं भवितुमर्हतीत्यत्र नास्ति कश्चनापि सन्देहलेशः। उदाह्रियतेऽत्र यद् भोजनमेकं कर्म, तच्च द्रव्यशुद्धिविचारेण क्रियमाणं सात्त्विकम्, स्वादविचारतो राजसिकम्, विचारशून्यमनर्गलं च तामसिकम्। एवमेव यज्ञशेषभोजनमध्यात्मशुद्धिपदम्, साम्प्रदायिकविचारेण स्वेष्टदेवताप्रसन्नतासम्पादकमधिदैवशुद्धिप्रदम्, केवलं शरीरनैरोग्यविचारेण क्रियमाणमधिभूतशुद्धिसम्पादकं मन्यते, तथैव दानमप्येकं धर्माङ्गम्। ततश्च केवलं कर्त्तव्यबुद्धया दीयमानं सात्त्विकम्, फलावाप्तिकामेन दीयमानं राजसिकम्, अविचारपूर्वकमनर्गलरीत्या दीयमानं तामसिकं गीयते। तथा च तदेव दानं जगद्ब्रह्मस्वरूपमवधार्य क्रियमाणमध्यात्मशुद्धिकारकम्, स्वदेशस्वजातिस्वेष्टदेवस्वपितृनिमित्तकमधिदैवशुद्धिसम्पादकम् यच्च। केवलं स्वशरीरमेव लक्ष्यीकृत्य क्रियते तदधिभूतशुद्धिप्रदमुच्यते। एवं हि त्रिगुणत्रिभावानां परस्परसम्मिलितघातप्रतिघाताभ्यां धर्मः कर्म च विविधानि स्वरूपवैचित्र्याणि धारयतः॥२२१॥

अन्यदपि—

त्रिभावस्य युगपत्कार्यकारित्वं चापि ॥२२२।

त्रिभावस्य युगपदेव कार्यकारिता चापि विज्ञेया। शारीरिकं मानसिकं बौद्धिकं चेति कर्म भावत्रयविभक्तम्। शारीरिके वाचनिकादीनि, मानसिके संकल्पदीनि, बौद्धिके च ज्ञानविचारादीनि कर्माण्यन्तर्भवन्ति। सर्वाण्यपि कर्माणि श्रेणित्रयविभक्तानि। एकतो द्वितीयश्रेणिगं द्वितीयतश्च तृतीयश्रेणिगं कर्म क्रमशः सूक्ष्मतरं सूक्ष्मतमञ्च। अत एकस्मिनन्नेव काले त्रयाणामपि पृथक्-पृथकक्रिया प्राकट्यमेति। जगद्धिताय मनुष्येण क्रियमाणं दानं शारीरिकं कर्म, तदर्थं दानसंकल्पो मानसिकं कर्म, जगतः कल्याणाय दानोपायनिर्धारणं बौद्धिकं कर्म प्रोच्यते, परन्तु एकतो द्वितीयं, ततश्च तृतीयं दानकर्म सूक्ष्मताराज्यसम्बन्धहेतुना त्रिविधमपि तत् एककालावच्छेदेनापि भवितुर्हति। एतदुदाहृतिरवधेया-तथाहि ब्राह्मणेभ्यो भोजनदानमाधिभौतिको यज्ञः, यज्ञकर्त्ता उत्तमोत्तमं पदार्थमादाय ब्राह्मणान् भोजयति, तत्तत्पदार्थसंग्रहः सदाचारपुरस्सरं ब्राह्मणभोजनं शारीरिकं कर्म। तत्र शीलसदा-

चारादीनां धनव्ययस्य च प्रयोजनीयता । उत्तमया योजनया ब्राह्मणभोजनस्वरूप आधिभौतिको यज्ञः सुसम्पद्यते । परन्तु तस्मिन्नेवासरे यज्ञानुष्ठातरि मानसिकं बौद्धिकं कर्माऽपि समुत्पत्तुमर्हति । ब्राह्मणानां वाह्यचेष्टासु प्रतिकूलमनुकूलं वा लक्ष्यसस्थापनं मानसिकं कर्म, तथैव तत्र पात्रापात्रविचारो बौद्धिकं कर्म । त्रीण्यप्येतानि कर्माणि युगपदपि भवितुमर्हन्ति यज्ञफलं सद्गुणितं विगुणितं वा कर्त्ता प्रभवन्ति ॥२२२॥

प्रसङ्गतः फलोत्पत्तिमूलमभिधीयते—

वासनैव फलोत्पत्तौ मूलम् ॥२२३॥

फलस्योत्पत्तौ वासनैव मूलं कारणमवगन्तव्यम् । तामसिकं राजसिकं, सात्त्विकं वा अध्यात्माधिदैवमधिभूतं वा, शारीरिकं मानसिकं बौद्धिकं वा कर्म; सर्वत्रैव सर्वावस्थाया वासनायाः संग्रहस्यावसरे सम्पद्यमाने सति, तथैव वासनाया संस्कारस्तेन च कर्म ततश्च कर्मफलमुत्पद्यते । केवलया वासनयैव न फलोत्पत्तिस्तथैव वासनारहितेन कर्मणाऽपि नैव फलमुत्पादयितुं शक्यते । अतएव कारणाज्जीवनमुक्तो महापुरुषः वासनरहितः कर्म कुर्वन्नपि कर्मबन्धनविमुक्तस्तिष्ठति । अतो वासनयैव कर्मफलोत्पत्तिरिति निश्चप्रचम् । यथा किल धान्यवृक्षाणां संगृहीतेषु धान्यबीजेषु नष्टेषु सत्सु धान्यजातिः प्रणश्यति । किन्तु धान्यबीजैः सुरक्षितैः धान्यवृक्षाणां समुत्पत्तिस्ततश्च फललाभोऽवश्यम्भावी, तथैव वासनाप्रभावादेव फलोत्पत्तिर्नान्यथा । विद्यमानायां वासनायां कर्मे फलोत्पत्तिरवश्यमेव बोभूयते ॥२२३॥

अन्यच्च—

क्रियाप्रतिक्रियाया नूनं भावित्वम् ॥२२४॥

क्रियायाः प्रतिक्रियाऽपि नूनं भाविनि । प्राकृतिकेन स्पन्दनेन क्रियोत्पत्तिः तच्च त्रिगुणस्वाभाविकतरङ्गतः समुत्पद्यते अतः प्रत्येकस्याः क्रियायाः प्रतिक्रिययाऽपि नूनमेव भवितव्यम् । यथा किल तड़ागस्य जलतरङ्गस्तड़ागतटमासाद्य स्वाभवत एव पुनर्निवर्त्तन्ते, तथैव प्रत्येकस्यास्त्रिगुणजनितायाः क्रियायाः समाप्तौ तत्प्रतिक्रियोत्पत्तरपि स्वाभाविकी । अन्यच्च सर्वेषां दृश्यपदार्थानां देशकालपरिच्छिन्नत्वात् तरङ्गाणा निवर्त्तनं सर्वदैव बोभूयमानमास्ते । कर्मस्वरूपिण्य उर्मिमाला व्यक्तिगतदेशकालरूपतटमासाद्य पुनर्निवर्त्तन्त एव । अयमेव क्रियातः प्रतिक्रियाया अवश्यम्भावी मौलिको राद्धान्तः ॥२२४॥

प्रसङ्गतः फलोत्पत्तिप्रकारः समुपवर्ण्यते—

शरीरशक्तिप्रवृत्तिजात्यायुर्भोगाः प्रारब्धजन्याः ॥२२५॥

शरीरं, शक्तिः प्रकृतिः प्रवृत्तिः जातिरायुर्भोगश्च प्रारब्धजन्या विज्ञेयाः । कर्मफलोत्पत्तिसमये यदा प्रारब्धमुत्पद्यते, तदानी तेन प्रारब्धेन स्थूलं शरीरम्, स्थूलाः सूक्ष्माश्च शक्तयः, ब्राह्मणादय आर्यानार्याश्च जातयः, आयुः कालः, भोगस्य च विषयाः प्रकृतिः, प्रवृत्तिश्चेत्यादि जीवः प्राप्नोति । संस्कारस्वरूपबीजतो वासनासाहाय्येन यदा प्रारब्धरूपोऽङ्कुरः समुत्पद्यते तदानीं काले जीवस्य कृते प्रारब्धभोगानुकूलं स्थूलशरीरम् यथोचिता शक्तिः, प्रारब्धानुकूला जातिः, आयुः, भोगः, अङ्कुरितसंस्कारानुकूलस्थूलशरीरस्य प्रकृतिः, सूक्ष्मशरीरस्य च प्रवृत्तिः समुद्भवति ॥ २२५ ॥

प्रसङ्गाद् भोगभेदा निरूप्यन्ते —

चतुर्विंशतिभेदा भोगस्य ॥२२६॥

भोगस्य चतुर्विंशतिभेदाः समाम्नाताः । यत्र क्रिया तत्र प्रतिक्रियाऽप्यवश्यम्भाविनो । यत्र च बीजं तत्रावसरे सति अङ्कुरोद्भवो निश्चितः । एवं हि प्रारब्धेन जनितो भोगोऽपि नूनमेव सम्भवः । भोगानामानन्त्येऽपि पूज्यचरणैः कर्मपारदर्शिभिर्महर्षिभिरनन्तभोगराशयश्चतुर्विंशतिधा विभक्ताः सन्ति । जीवो देहमनोबुद्धिद्वारा यत् कर्म करोति, तत् प्रतिक्रियास्वरूपेण संस्कारमुद्भावयति । तेषु संस्कारराशिषु ये संस्काराः प्रारब्धस्वरूपमासाद्य अङ्कुरोत्पत्तिं प्रकुर्वते, त

एव भोगानप्युत्पादयन्ति। इममातिगम्भीरकर्मप्रतिक्रियापद्धति विशिष्यावधारयितुं सुस्पष्टविवेचनस्यावश्यकत्वं प्रतिभाति स्वाभाविकास्वाभाविकरूपेण संस्कारस्य द्वैविध्यमिति पूर्वमेव प्रतिपादितम्, स्वाभाविकसंस्कारस्य गतिः क्रिया चैकप्रकारा, न तत्र प्रतिक्रियायाः काचिदपि संभावना। तदेतत् पूर्वपादे सम्यग् विवेचितम्। अस्वाभाविकसंस्कारस्य मूलं जैवी वासना। मानवयोनिमधिगतो जीवः पञ्चकोषपरिपूर्णतामधिगच्छन् नवीनवासनोत्पादिकां शक्तिं प्राप्नोति। वासनावैचित्र्यात् प्रतिक्रियायां अपि नितरां वैचित्र्यम्, तेन च फलोत्पत्तिविचित्रताऽपि नूनमवधेया। मानवं दैवं वा देहमधिगच्छन् जीवो यावद् वासनावशीभूतत्वान्मुक्तो न भवति, तावदसौ प्रतिक्षणं वासनां विधत्ते। शारीरिकस्य मानसिकस्य बौद्धिकस्य वा कर्मणोऽनुष्ठानकाले वासनाविजडित-चित्तत्वच्चेतसि प्रोक्तकर्मबीजरूपं संस्कारं सञ्चिनोति एतदेवानन्त-जन्मजन्मान्मरीयानन्त-वैचित्र्यपूर्णकर्मवृक्षतः संगृहीतस्य बीजरूपिणः संस्कारराशेर्बीजसंग्रहगृहस्वरूपं सञ्चितं कर्म प्रोच्यते। बुद्धिभेदनिराकृतय एतदुच्यते यद् क्रियास्वरूपं संस्काररूप वोभयविधमिदं कर्मस्वरूपमेव। उदाहृत्येदमवधेयं यत् ब्राह्मण कर्म, क्षत्रियकर्म, क्रियमाणं सञ्चितं वा कर्मैव कथ्यते। यथा किल शास्त्रे प्रकृत्यर्थमात्मार्थं चात्मशब्दप्रयोगस्तथैव कर्मशब्दप्रयोगो व्यापको वेद्यः। सर्वमेतदवधार्य कर्म-संस्कार-कर्मफलादिशब्दानां प्रयोगो हृदयङ्गमो विधेयः। क्रियाकर्त्तुर्हृदयवासनामनुसृत्य कर्मबीजस्वरूपसंस्कारस्य संग्रहो जायते। संस्काररूपं बीजं यथासमयमङ्कुरितं सत् वृक्षस्वरूपेण परिणमत् फलमुत्पादयति। इयमेव पूर्वक्रियायाः प्रतिक्रिया। फलं भुञ्जानो जीवो वासनाबलेनपुनः संस्कारस्वरूपं बीजं संगृह्णाति। अयमेव "बीजवृक्षन्यायस्य" अनाद्यनन्तः प्रवाहः। अयं प्रवाहः सर्वत्रैव स्थले कर्मशब्दवाच्यतामर्हति। शङ्कतेऽत्र जिज्ञासुर्यत् भोगकाले भोगस्य परिसमाप्त्या तत्कर्म हानिः कथं न? समाधत्ते—जीवः स्वपूर्वजन्मार्जितवासनासंस्कारबलेन क्रियायाः प्रतिक्रियामुत्पादयन् फलं भुङ्क्ते। परन्तु फलभोगकालेऽपि तदीयान्तःकरणस्य वासनाजालविजड़ितत्वात् फलभोगस्वरूपायाः प्रतिक्रियाया अवसानेऽपि नवीना वासना नूतनान् संस्कारान् संगृह्णाति, तया च नूतनवासनया समुत्पन्ना क्रिया पुनः प्रतिक्रियान्तरस्य कारणतां भजते। एष हि क्रिया-प्रतिक्रियाक्रमोऽनन्तवैचित्र्यमयभोगशृङ्खलाया नियमितघूर्णायमानस्य गतागतचक्रस्य स्थायितां संरक्षति। क्रियावैचित्र्यानुरूपं प्रतिक्रियावैचित्र्यमिति हेतोर्भोगवैचित्र्यमपि स्वाभाविकमेव। तथापि पूज्यचरणैस्त्रिकालदर्शि-महर्षिभिर्भोगश्रेणयो निर्धारिताः। ताश्च श्रेणयश्चतुर्विंशतिप्रकाराः, येषां दिग्दर्शनमपि क्रियते ॥२२६॥

इदानीं भोगविस्तृतिं वर्णयति—

सुखिदुःखिज्ञानिमूढविकलाङ्गतया मानवानाम् ॥२२७॥

सुखिदुःखिप्रभृतिभेदेन मानवानां पञ्चविधा भोगा निर्णीताः। प्रकृतेश्चतुर्विंशतिभेदानुसारं भोगा अपि दर्शनशास्त्रकारैः सर्वाधिकारिबोधाय चतुर्विंशतिधा विभक्ताः। यद्यपि कर्मवैचित्र्यमनुसृत्य भोगवैचित्र्यमप्यनन्तं स्वाभाविकम्, तथापि यथासम्भवं तदीयभेदानवबोधयितुं भोगानां चतुर्विंशतिश्रेणयो निर्धारिताः। तेषु मानवपिण्डश्रेणीनामनुसारतो मानवीया भोगा अपि पञ्चप्रकारा एव। सुखिनां मनुष्याणां भोगाः दुःखिनां चापि भोगाः, एतादृशमनुष्यभोगाः स्वर्गनरकसम्बन्धेनावधारयितुमुचितास्ते च स्वाभाविका एव। तृतीयो ज्ञानिनां भोगः। ज्ञानिनो मानवास्तु निजज्ञानद्वारा स्वीयं भोगं स्वल्पयन्ति। चतुर्थो मूढमानवानां भोगः। मूढमानवैर्निजभोगावगमो न कर्तुं पार्यते। पञ्चमो विकलाङ्गानां मनुष्याणां भोगः। प्रणष्टकर्मज्ञानेन्द्रियाणामतो विकलाङ्गमानवानां भोगेष्वनेकविधं वैचित्र्यं दृष्टिगोचरोभवति ॥२२७॥

अन्यच्चाभिधत्ते—

नित्यनैमित्तिकतिर्य्यक्तया देवानाम् ॥२२८॥

नित्यनैमित्तिकतिर्य्यक्स्वरूपत्वाद् देवानां भोगस्तु त्रिविधोऽवधेयः। ब्रह्माण्डस्य सर्वलोकभोग्येषु स्वर्गसुखभोगः सर्वतो वैचित्र्यपूर्णोऽपि तिसृभिः श्रेणिभिर्विभक्तः। स्वर्गीय-दिक्पालादिपदधारिणां भोगः स्वर्गतानां स्वर्गीयं सुखं भुञ्जानानां जीवानां भोगः, स्वर्गस्य नानाविधभूतसंघानां भोगश्चेति स्वर्गीया इन्द्रादयो देवपदधारिण ऐशकर्मफलेन स्वर्गीयसमुन्नतपदे प्रतिष्ठितास्तत्रत्यं भोगं प्रकुर्वाणाः प्रायशोऽभ्युदय प्राप्नुवन्ति। एष किल स्वर्गसुखस्यैकः प्रकारः। तद्वदेव शरीरपातानन्तरं कियते कालाय मृत्युलोकतः स्वर्गं गत्वा पुण्यात्मानो जीवाः स्वर्गसुखमनुभवन्ति, स च स्वर्गसुखस्य द्वितीयः प्रकारः स्वर्गीयाणां पारिजातादिवृक्षाणां पक्षिणां, नानासुखभोगिनां जीवानां च यो भोगः, स च स्वर्गसुखस्य तृतीयः प्रकारोऽवगन्तव्यः ॥२२८॥

अन्यदप्यभिधीयते—

तद्वदेव नारकिणाम् ॥२२९॥

नरकनिवासिनामपि भोगस्त्रिप्रकारक एव। शरीरान्तस्यानन्तदुःखभोगस्थानं नरकलोक एव। पापकर्माचरतो जीवस्य नरकलोकप्राप्तिः। नरकलोकस्यापि रौरव-कुम्भपाकासिपत्रादयोऽनेके भेदाः सन्ति। तत्रत्यो भोगोऽपि त्रिधा विभक्तः। तत्रत्यं प्रबन्धमाचरतां नरकपदाधिकारिणामेकः, मृत्योरनन्तरं पापकर्मफलभोगाय ये मृत्युलोकान्नरकलोकं प्रतिपद्यन्ते, तेषां द्वितीयः, नरकस्थितकाकगृद्धशृगालादीनां तिर्यग्योनिजीवानां तृतीयः, एवं किल नरकस्थितानां भोगोऽपि त्रिप्रकारकः ॥२२९॥

अन्यदपि—

पिण्डत्रयानुसार्यवतारणाम् ॥२३०॥

अवताराः किल त्रिविधपिण्डमाश्रित्य सम्भवन्ति। रामकृष्णादयो मानवपिण्डधारिणः मत्स्यकूर्मादयः सहजपिण्डधारिणः नृसिंहहयग्रीवादयो देवपिण्डधारिणः। अवतारस्य भोगेषु वैशिष्ट्यमिदं यत् तस्य भोगसम्बन्धो ह्येकत्र देहधारिणा साकमन्यत्र यस्यावतारस्तेन सार्द्धमपि बोभवीति। अतोऽवतारभोगेषु वैचित्र्यमापतति। एतद्भोगवैचित्र्यमपि श्रेणीत्रयविभक्तम् ॥२३०॥

अन्यच्च—

तद्वदारूढपतितानाम् ॥२३१॥

आरूढपतितानां जीवानामपि भोगस्त्रिविध एव। दैवा आसुरा मानव्यश्च योनय आरूढपतिता भूत्वा सहजमानवदेवनामकं पिण्डत्रयमाश्रयन्ति। देवपिण्डस्याप्यनेक उच्चावचा विभागाः। तेपूच्चाधिकारता निम्नाधिकारे समागता आरूढपतिताः सम्भवितुमर्हन्ति। देवपिण्डधारिणां तिर्यग्योनावागमोऽपि सम्भवः। यमलार्जुनप्रभृतिदेवानां मृत्युलोके वृक्षयोनिलाभ एतस्योदाहरणमवधेयम्। एवमारूढपतितानां देवानां जयविजयप्रभृतिमानवपिण्डप्राप्तिः पुराणशास्त्रेपु सुप्रसिद्धा, तथैव मृत्युलोके आरूढपतितमानवानामपि तिर्यग्योन्यधिगमप्रमाणानि पुराणेपु समुपलभ्यन्ते। भरतस्य मुनेर्मृगशरीरधारणम्। पिङ्गाख्य-विराध-सुपुत्र-सुमुखादिनामकानां मुनिपुत्राणामारूढपतितत्वात् पक्षिशरीरलाभः। सुतरामारूढपतितानां श्रेणीत्रयत्वात् तद्भोगा अपि त्रिधा विभक्ताः ॥२३१॥

अन्यदपि—

आतिवाहिको द्विधा स्वर्गनरकाभ्याम् ॥२३२॥

स्वर्गनरकसम्बन्धेन आतिवाहिकभोगोऽपि द्विप्रकारकः। एकस्माल्लोकान्तरं प्रस्थितेन जीवेन यद् भङ्गुरं शरीरम्,

वाप्यते, येन च पुण्यात्मा सुखं पापात्मा च दुःखमनुभवन् लोकान्तरं प्रतिष्ठते, जीवगतिरियमातिवाहिकीत्युच्यते। अस्यामवस्थायां जीवेन यत् स्थूलं शरीरमासाद्यते, तदातिवाहिकमुदीर्यते, तत्त्वदर्शिभिर्मुनिभिरेतदवस्थाभोगो द्विधा विभक्तः। नरकगमनकालिको दुःखमयः, स्वर्गप्रस्थानसामयिकः सुखमयश्च। शङ्कते—मृत्युलोकशरीरेणैव सह येषा गतिः स्वर्गलोके जायते, यथा च धर्मराजयुधिष्ठिरार्जुनादीनां राजर्षिमहर्षीणां वभूव, तत्र किमवधेयम्? समाधत्ते एवमलौकिकशक्तिविशिष्टाना मृत्युलोकतो लोकान्तरगमनसमये दैवसाहाय्येन तदीयशरीरपरमाणुपु परिवर्त्तनत्वाद् विशिष्टावस्थाधिगमः। अयमप्यातिवाहिकगतेरेकः प्रकारो विज्ञेयः। स्वर्गलोकस्तैजसतत्त्वप्रधानो मृत्युलोकस्तु पार्थिवतत्त्वप्रधानः। तैजसतत्त्वलोकेषु पार्थिवतत्त्वप्रधानं शरीरं तदैव गन्तुमर्हति यदा तदीयदेहपरमाणुषु निश्चितं परिवर्तनं भवेत्। देवानां साहाय्येन नायमसम्भवः। दार्शनिकं विज्ञानमेतन्निश्चिनोति यदसाधारणदशायां देवसाहाय्येन स्थूलशरीरे तादृशः परिणामो जायते, येन पार्थिवस्थदेहधारी जीवो मृत्युलोकतो भूर्भुवर्लोकमतिक्रामन् स्वर्लोकमधितिष्ठति। अत्रत्यं स्थूलदेहं पार्थिवं सर्वथा परित्यज्य न लोकान्तरे तद्गतिः। अत एतदङ्गीकर्त्तव्यमेव यत् तद्गतिकाले देवतासहायताया तदीयस्थूलशरीरे तादृशः परिणामो भवति, येन जीवो लोकान्तरं गच्छेत्। परिणामोऽयं तदर्थमातिवाहिकदेहकृत्यं विधत्ते ॥२३२॥

अन्यच्च—

प्रेतानां द्विधा पदनिमित्ताभ्याम् ॥२३३॥

नित्यनैमित्तिकभेदेन प्रेतानामपि भोगो द्विविधः। प्रेतलोकनिवासिनां भोगो द्विधा विभक्तुं शक्यते। प्रेतलोकपदधारिणां वेतालादीनां भोगः, प्रेतलोकगामिनां जीवानां भोगः। प्रेतलोकस्य पदधारिणो वेतालादयः प्रेतलोकमुपस्थितानां नैमित्तिकप्रेतानां संरक्षण कुर्वन्तो दण्डयन्तश्च तान् तदधिकारमनुसृत्य सञ्चालयन्ति। अतः प्रेतलोकगामिनां जीवानां साधारणभोगापेक्षया तेषां भोगो विशिष्टप्रकारोऽवधेयः ॥ २३३ ॥

अपरमपि—

भक्तज्ञानिनोरेकैकः ॥२३४॥

भक्तस्य ज्ञानिनश्च भोग एकैको विज्ञातव्यः। ब्रह्माण्डस्य भोगश्रेणिपर्यालोचनावसरे तदिदमभ्युगन्तव्यं यत् पञ्चमषष्टसप्तमानां जनतपःसत्यलोकानां ब्रह्मस्वर्गापरनामकानां शास्त्रप्रतिपादितब्रह्मलोकानां बहुविधोपासनालोका ज्ञानलोकाश्चापि सालोक्यसामीप्यादिगतिमधिगतवतां भोग उपासनासम्बन्धीयभोगदृष्टान्तः, एतादृशमहात्मनां भोगोऽतीव विलक्षणः। ज्ञानिमहात्मनां भोगोऽप्यतीव विचित्रः। देवलोकस्य देवर्षिभोगोऽप्येतच्छ्रेण्यन्तर्गत एव। एवं किलोपासकभक्तानां ज्ञानिनां च भोगः पृथक् पृथगेकैको विज्ञेयः ॥ २३४ ॥

अन्यदप्युच्यते—

स्त्रीणामेक एव वैलक्षण्यात् ॥ २३५ ॥

विलक्षणस्य भावो वैलक्षण्यं तस्मात् स्त्रीणां भोगः एकप्रकारक एव। चतुर्विंशतिप्रकारभोगश्रेणीपु त्रयोविंशति संख्याकान् भोगप्रकारानुपवर्ण्य महर्षिणा सूत्रकारेण चतुर्विंशो भोगप्रकारो वर्ण्यते। स्त्रीणां भोग एकः स्वतन्त्रश्रेणिगः। इदं निर्णीतपूर्वं यत् सर्गेऽत्र स्त्रीधारा पुंधारा चेति पृथक् पृथग्धाराद्वयं प्रवहति। एकस्यामाकर्षणशक्तिरपरस्यां च

विकर्षणशक्तिर्विद्यते । एका क्षेत्ररूपा द्वितीया बीजस्वरूपा । अतोह्युभयोरेव भोगः स्वतन्त्रस्वरूप इत्यत्र नास्ति सन्देहः । कारणादस्मात् स्त्रोजातीयो भोगः स्वतन्त्रश्रेण्यन्तर्गत इति नूनमभ्युपगन्तव्यमेव ॥ २३५ ॥

प्रसङ्गादुच्यते—

अवान्तरभेदादनेकधा ॥ २३६ ॥

दार्शनिकविवेकमनुसृत्य भोगस्य पूर्वोक्तस्वरूपे चतुर्विंशतिप्रकारे सत्यपि आवान्तरभेदादसंख्यभेदा वेद्याः । तथाहि-स्त्री-संस्कारानुसारं स्त्रीभोगस्यैकत्वेऽपि त्रिलोकपवित्रकारिण्याः पतिव्रताया भोगः, मातुर्भोगः, पत्न्या भोगः; अपवित्राया वेश्याया भोगः इत्याद्यवान्तरभोगानामनेकश्रेणयो भवितुमर्हन्ति एवं हि देवपदधारिणां देशकालपात्रभेदेनाऽनेके भेदा भवितुमर्हन्ति । यथा च चतुर्विधभूतसङ्घचालकपदधारिणां विभिन्नपीठरक्षकदेवपदधारिणां दिक्पालदीनां च भोगेषु बहुविधत्वं व्यवधानं च सुतरा संभाव्यमेव । एवंप्रकारेणावान्तरभेदेन भोगानामगणितश्रेणयो भवितुमर्हन्ति ॥२३६॥

प्रसङ्गादुच्यते—

प्रारब्धमप्येवं भोगवैचित्र्यात् ॥ २३७ ॥

भोगवैचित्र्येण हेतुना प्रारब्धभोगस्याप्यनेके अवान्तरभेदा भवितुमर्हन्ति । इदं बहुत्र दृश्यते यत् प्रारब्धकर्मणा विशेषधनप्राप्तौ सत्यां केचित् पापे कतिचित् पुण्ये धनं व्ययीकुर्वन्ति बहवश्च सञ्चीय तद्धनं परेषां भोगाय संरक्षन्ति । यथेष्टं सदुपदेशदानेऽपि धनसञ्चयकारको धनिकवर्गस्तस्य धनस्य व्ययं नानुतिष्ठति । एवं किल विद्या-बल-विविधाश्चैश्वर्यादिप्राप्तेरुदाहरणेनैतत्सूत्रविज्ञानमवधारयितुं योग्यम् ॥ २३८ ॥

तत्कथं सम्पद्यत इति व्याहरति—

सर्वेऽपि देहाभ्याम् ॥ २३८ ॥

कर्मविपकाकस्वरूपाः सर्वेऽपि भोगाः स्थूलं सूक्ष्मं च शरीरं द्वारीकृत्य सम्पद्यन्ते । प्रथमतः साधारण्येन स्थूलं चेत्युभयं शरीरं भोगसम्पन्नतासाधकम् । भोगसम्बन्धे स्थूलं शरीरमायोजकमन्तःकरणं चानुभावकमित्युक्तपूर्वम् । नियमोऽयं साधारणः । असाधारणभोगा अन्तःकरणद्वारैव सम्पद्यन्ते । अत एव शारीरिको रोगो व्याधिरान्तःकरणिकश्चाधिरित्युच्यते । तदिदमशुभभोगोदाहरणम् । शुभभोगस्योदाहरणे पूजाप्रसादो धर्मप्रसादश्च वेद्यः । इष्टदेवसम्मुखसमर्पितं मिष्टान्नं शरीरद्वारैव प्राधान्येन शुभं भोगं प्रयच्छति, परन्तु धर्मसाधनादिपुण्यकर्मणां शान्तिसुखस्वरूपः सुखभोगोऽन्तःकरणे समुत्पद्यते । सर्वेषु लोकेषु शरीरद्वयसत्ताया इदमेव कारणम् । मृत्युलोके यथा पार्थिवं शरीरं सूक्ष्मशरीरेण सह तिष्ठति, तथैव लोकान्तरेषु तत्तल्लोकोपयोगि तत्तत्तत्त्वप्रधानमन्यविधं स्थूलशरीरं तिष्ठति ॥ २३८ ॥

इदानीं प्रसङ्गतो जन्मान्तरगतिनिर्णीयते—

सूक्ष्मस्य गतिरातिवाहिकी ॥ २३९ ॥

अतिवाहिकी गतिः सूक्ष्मशरीरस्यैव भोगनिष्पत्तेः स्थूलेन सूक्ष्मेण शरीरेण सम्पद्यमानत्वात् स्वत एवेयं शङ्का समुदेति यत् उभयशरीरयोः परस्परं घनिष्ठसम्बन्धत्वात् मृत्योरनन्तरं स्थूलं शरीरमिहैव पतितं तिष्ठति, तर्हि लोकान्तरप्राप्तिः कथमिति चेत् ? समाधत्ते-लोकान्तरगमनकाले केवलस्य सूक्ष्मशरीरस्यैवावश्यकत्वम् । यद्यपि स्थूलं शरीरं सर्वेष्वपि लोकेषु पुनः प्राप्यते, यदि चापि द्वाभ्यामेव शरीराभ्यां भोगनिष्पत्तिर्जायते, लोकान्तरप्राप्तिकाले स्थूलं शरीरमनावश्यकत्वाज्जीर्णवस्त्रवत् परित्यक्तं यत्र समुत्पन्न तत्रैव पतितं तिष्ठति । सूक्ष्मं शरीरेणैव जीवो लोकान्तरं

प्रतिष्ठते । मृत्युकाले सूक्ष्मशरीरधारिणं जीवं यत्र संस्थाप्य लोकान्तरं प्रापयन्ति, तदातिवाहिकं शरीरमुच्यते तद्गतिरातिवाहिकी । यथा किलाच्छादनिकायां पत्रं पिधाय प्रेष्यते तथैवातिवाहिके देहे संस्थाप्य जीवं सूक्ष्मशरीरस्थं देवा लोकान्तरं गमयन्ति । अतिवाह्यत्वादेवातिवाहिकमुदीर्यते ॥ २३९ ॥

तद्गति स्पष्टयति —

सा पितृलोकादौ ॥ २४० ॥

सा आतिवाहिकी गतिः पितृलोकादौ बोभवीति । प्रेतनरकपितृदेवासुरलोकेषु आतिवाहिकी गतिर्जायते । मृत्युलोकेऽपि सा सम्भवति पुनरावृत्तिकारिणी, मरणान्तरं जीवो दुःख भोगाय प्रेत-नरकलोकयोः सुखभोगाय च पितृलोके भुवःस्वरादिदेवलोकेषु, किम्वाऽतलवितलादिष्वसुरलोकेषु च, अथवा मिश्रभोगाय कर्म कर्त्तुं मृत्युलोकेऽत्र समागच्छन्ति । आतिवाहिकदेहसाहाय्येनैवैता गतयो भवन्ति । सूत्रेऽत्र पितृशब्दोपादनप्रधानकारणमेतदेव यत् मृत्युलोकस्य साधारणसुखप्रदः पितृलोक एप, प्रोतनरकपितृलोक-आतिवाहिकी कस्य प्रबन्धेन भवतीत्युच्यते—

देवाधीना ॥ २४१ ॥

अतिवाहिकी गतिर्दैवाधीना वेद्या । अत्र देवाः साहाय्यमाचरन्ति । प्रेतलोकं नरकलोकंवा प्रापयितुं यमदूतसंज्ञकाः क्षुद्रदेवाः सहायकाः । अन्यत्र गतौ देवदूतनामकाः सहायतां विदधते । लोकान्तरप्राप्तिकाले सूक्ष्मशरीरविशिष्टजीवानामतिदुर्बलत्वात्पराधीनत्वाच्च ते परसाहाय्यमन्तरेण नान्यत्र गन्तुं प्रभदः । तदानीमुपर्युक्तदेवाः पत्राधान्यां पत्रमिवाऽऽतिवाहिकेषु देहेषु जीवान् संस्थाप्य लोकान्तरमानयन्ति, मृत्युलोके स्थूलशरीरं त्यक्त्वा, मृत्युलोक एव जीवानां जन्मकालेऽपि एवमेव दैवसाहाय्यमपेक्षितम् ॥ २४१ ॥

पसङ्गतो मानवानां जन्मविषयकं विज्ञानमुपवर्ण्यते—

पितृतन्त्रमाधिभौतिकम् ॥ २४२ ॥

आधिधिभौतिकं पितृणामधीनं ज्ञातव्यम् । देवगणा यद्यातिवाहिके शरीरे सन्निधाय सूक्ष्मशरीरविशिष्टजीवं लोकान्तरं प्रापयन्ति, मृतिभुवनेऽपि मातृगर्भंतुधिगमयन्ति चेत्तर्हि मृत्युलोकस्य स्थूलशरीरं केन निर्मीयत इत्यादिजिज्ञासुसंशयनिराकृतये पूज्यपादमहर्षिसूत्रकृतासूत्रमिदमाविस्वृत्तम् पितृवीर्यं द्वारीकृत्य देवगणाः सूक्ष्मशरीरधारिण जीवं मातृगर्भमानयन्तीति निश्चितमेव । जीवस्य स्थूलशरीरं मातृगर्भे मातुः पितुश्च रजोबीर्यद्वारा पितृभिरेव निर्मीयते । अर्यमादयो ह्यनेके नित्यपितृपदापदाधिष्ठातारः पितृलोकवासिनो देवविशेषाः, ये किल जगत आधिभौतिकप्रबन्धनिरीक्षकाः एतेषां द्वारैव मातृगर्भे जीवस्य यथोचितभोगनिष्पत्तये उपयुक्तं स्थूलशरीरं निर्मितं जायते । सुतरां मानवस्थूलशरीरनिर्माणं पितृद्वारा सम्पद्यते सूक्ष्मदेहधारिणं जीवं च यथाकालं तद्देहे देवगणा नयन्ति । तदानीं जीवोऽसौ शरीरत्रयविशिष्टो भूत्वा नूतनकर्मानुष्ठाय प्राचीनकर्मफलोपभोगाय चोपयोगितां प्रपद्यते एतदेव मानवजन्मग्रहणरहस्यम् ॥ २४२ ॥

[क्रमशः]

सूर्योदयस्य

५५ तमसंवत्सरप्रवेशोत्कर्षाशेषसमुल्लासोपलक्ष्ये १९७८ ख्रीस्ताब्दस्यास्तमासे

स्वातन्त्र्योत्तरसंस्कृतप्रगतिविशेषाङ्कः

परमैश्वर्योत्सवतया

संस्कृत-विश्व-वाङ्मय-विषयसामरस्यसंज्ञापकतया

सप्रश्रयं प्रकाशयिष्यते

अस्मिन् विविधनिबन्ध — निकुरम्बरमणीये कविताकमनीये
एकाङ्किकृत्यङ्किते स्वाध्यायसामग्रीसंगते ऐतिहासिके

स्वातंत्र्योत्तरसंस्कृतप्रगतिविशेषाङ्के

वर्षेऽस्मिन् भारतेऽन्यत्र विदेशेषु यथा च सा।
एकत्रिंशच्चारचूशुभ्रा प्रगतिः ज्ञापयिष्यते ॥

महनीया मनीषिणः, प्रज्ञाप्रकाशपरमैश्वर्योल्लासिता विद्वांसः, कलाकृतिकलापकलितकलहंसाः कवयः, ललितालोकालोकलावण्यलालसाः कृपालवः लेखकाः, ऐतिहासिकं तथ्यं दिदर्शयिषवः शिक्षाकोविदाः, तत्त्वानुसन्धित्सूनां शिरोमणयः सश्रद्धं समाहूयन्ते श्रीमन्तः सूर्योदयोदयाय संस्कृतसुभगरश्मिप्रसरप्रकाशप्रसारायेति प्रार्थना। तत्र विषयाः — स्वातंत्र्योत्तरसंस्कृतविकासः, स्वा० गद्यकाव्यम्, चम्पूकाव्यम्, मुक्तकानि, स्तोत्राणि, खण्डकाव्यानि, महाकाव्यानि, निबन्धाः लक्षणलक्ष्यग्रन्थाः, कोशेतिहासग्रन्थाः नास्तिकास्तिकदर्शनदर्शकग्रन्थाः तन्त्रग्रन्थाः, गणितफलितज्योतिषग्रन्थाः व्याकरणप्रक्रियादर्शनविषयकाःग्रन्थाः पुराणेतिहासप्रकाशनानि, शासननीतिः अपरभाषाभ्यः संस्कृतेऽनूदितविषयाश्च तथान्ये लेखकैरूह्या विषयाः भविष्यन्ति।

संस्कृतसेविसंस्थानां संस्कृतसेवार्थं जीवनसमर्पकानां निःस्वार्थकार्य-सम्पादकानां स्वर्गतिशायिनां विदुषां परिचयः दैनिक-साप्ताहिकपाक्षिक-मासिक-त्रैमासिक-षाण्मासिकवार्षिकपत्राणां परिचयः इत्येतेषुसन्दर्भविभाजितेषु विषयेषु लेखान् संप्रेष्य सूर्योदयसम्पादकोऽनुग्राह्यः श्रीमद्भिरिति शम्।

पञ्जीकृत-संख्या—एल० आर० एन०/१०२

सूर्योदयस्य नियमाः

पत्र-संहिता —

१. 'सूर्योदयः' मासिकपत्रस्य वार्षिकं शुल्कं रूप्यकत्रयं वर्तते । धनादेश—(मनीआर्डर) द्वारा तत्प्रेषणीयम् । वी० पी० पी० द्वारा प्रेषणे १/०० पृथक् प्रदेयानि स्युः ।

२. आवर्षं गम्भीरसाहित्यसमन्विताः १२ अङ्काः प्रकाश्यन्ते । नवीन-प्रथमाङ्कतः (जनवरीअङ्कतः) एव ग्राहकत्वं स्वीक्रियते । मध्यवर्तिना केनापि अङ्केन न स्वीक्रियेत ।

३. आङ्ग्लमासस्य २६ तमे दिनाङ्के 'सूर्योदयः' प्रकाशितो भवति । सावधानं संशोध्य ग्राहकेभ्यः सः प्रेष्यते । असम्प्राप्तिलाभे पूर्वं स्वकीय-पत्रालयतस्तदनागमनस्य निर्णयं कृत्वैव १० दिनाङ्कानन्तरं वयं सूचनीयाः ।

४. लेख-कवितादीनां भाषया संयतया, सरलया, शुद्धया च भाव्यम् । प्रकाशनीय-लेखादीनां स्पष्टाक्षरैः कर्गजस्यैकपृष्ठे एवं लेखनमावश्यकम् । अस्वीकृता लेखादयः पोस्टविभागीय-चिटिका-(टिकट) प्राप्त्यनन्तरं परावर्तयितुं शक्यन्ते ।

५. सम्पादकीय-विषयसम्बद्धे पत्र-व्यवहारे 'सम्पादकः' इति, व्यवस्था-विभागीय-पत्रव्यवहारे च 'व्यवस्थापकः' इति च स्पष्टं लेखनीयम् येन उत्तरलाभे मुधा विलम्बो न भवेत् ।

विज्ञापनशुल्कम् —

सूर्योदये सुरुचिपूर्णं विज्ञापनं प्रकाश्यते । एकवारं तस्य प्रकाशनस्य शुल्कक्रमश्च अधोलिखितोऽस्ति, सार्वकालिकस्य दीर्घकालिकस्य च विज्ञापनस्य कृते विशेष-सौविध्याय पत्र-व्यवहारः कार्यः ।

साधारणस्य प्रतिपृष्ठम्	१००)	साधारणस्य प्रत्यर्धपृष्ठम्	६०)
साधारणस्य चतुर्थांशपृष्ठस्य	३५)	आवरण-चतुर्थपृष्ठस्य	२००)
आवरण-द्वितीय तृतीयपृष्ठयोः	१२०)	प्रथमावरणपृष्ठे विज्ञापनं न स्वीक्रियेत ।	

—सङ्केतः—

'सूर्योदय'-कार्यालयः, भारतधर्ममहामण्डलम्, लहुराबीर, वाराणसी-१

सम्पादकः, प्रकाशकः, मुद्रकश्च—डॉ० श्री परमहंस मिश्रः,
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, लहुराबीर, वाराणसी कैण्ट ।
मुद्रण-स्थल—जयभारत प्रेस, बाँसफाटक, वाराणसी ।

सूर्योदयः

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य
मासिकं संस्कृतमुखपत्रम्

वर्षम् ५४

अङ्कः १०
अक्टूबर १९७७

संरक्षिका
श्रीमती विद्यादेवीजी महोदया

प्रबन्धसम्पादिका
श्रीमती एस० बी० पाई०

वार्षिकं मूल्यम्
९/०० रूप्यकाणि

प्रत्यङ्क-मूल्यम्
१/०० एकरूप्यकम्

सम्पादकः — डॉ० परमहंस मिश्रः

सहसम्पादकौ—
डॉ० कपिलदेव पाण्डेयः श्रीश्यामविहारी त्रिपाठी

स्वात्मातिरिक्तवपुषा न विभासि मह्यम्

सर्वत्र पश्यामि तवैव रूपं सर्वं त्वमेवासि विचिन्तयामि ।
अनुग्रहादम्ब विभाति मह्यं लोकाशिवबुन्मीलदुवन्वदूर्मिः ॥

पश्याम्यहं त्वां परितः प्रकाशप्रकर्षपर्यस्तपरप्रभावम् ।
स्वकं च सम्यक् त्वदनन्यताप्तं विश्वात्मके संविदि शोभमानम् ॥

स्वातन्त्र्यशक्त्या स्वयमात्मभित्तौ विश्वात्मकत्वेन विभासमानम् ।
सादातनीं संसृतिमादधानं स्मरामि सर्वात्मकमीशमीड्यम् ॥

त्वं योऽसि सोऽसि हृदये नहि संशयो मे,
जानामि यत्त्वमसि तन्नहि कश्चिदन्यः ।
अन्योऽपि नासि परमात्मतयानुभूतः,
स्वात्मातिरिक्तवपुषा न विभासि मह्यम् ॥

—डॉ० परमहंस मिश्रस्य

विषयानुक्रमः

सूर्योदयः

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन्।
विद्वत्कोकमशोकयन् नवसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्रसूर्योदयः ॥

५४ तमे वर्षे] वाराणसी आश्विन २०३४ अक्टूबर १९७७ [अङ्क १०

卐 देवो याति भुवनानि पश्यन् 卐

ह्वयाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये,
ह्वयामि मित्रावरुणाविहावसे ।
ह्वयामि रात्रीं जगतो निवेशनीं,
ह्वयामि देवं सवितारमूतये ॥

आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो,
निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।
हिरण्ययेन सविता रथेना,
देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥
ऋ० १.३५–१–२

विश्वस्य जगतः कल्याणाय दुष्कृतां च विनाशाय, अस्माकं याज्ञिकानामविनाशाय अहमाराधकः सर्वप्रथमम् जगज्जीवनाधारं दाहिकया पाचिकया च शक्त्या समन्वितं हुताशनं ह्वयामि । अस्मिन् यज्ञकर्मणि अस्मद्रक्षणाय अहं मित्रं वरुणं च प्राणोदानरूपिणौ देवौ आवाहयामि । स्वकीयान् सर्वान् जीवनव्यवहारव्यापारान् निष्पाद्य विश्रान्ति-समीहकस्य विश्वस्य आत्मनोऽङ्के निवेशनीं रात्रीम् तदधिष्ठातृदेवतामावाहयामि । अस्य यज्ञस्य रक्षणार्थं दिव्यशक्ति-सम्पन्नं देवं सवितारमावाहयामि । इमे सर्वे देवाः अस्मद्रक्षका भवन्तु ।

कृष्णवर्णविभूषितराजसपटलमण्डलावृतः सूर्यो देवः स्थावरान् जङ्गमांश्च स्वस्वस्थानेषु स्थापयन् स्वर्णवर्ण-वरेण्यवाहनेन रथेन सम्यग् सम्पूर्णं जगत् पश्यन् मत्समीपमागच्छति । अहं तत्रागतं विदधामि ।

[पूर्वतोऽनुवृत्तम्

❋ श्री महर्षिज्ञानानन्दचरितं महाकाव्यम् ❋

स्वर्गीयाः श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिणः

[द्वाविंशे सर्गे]

त्यजताङ्ग विषण्णतां निजां शृणुत ध्यानपराश्च मद्वचः ।
अहमद्य निशाक्षये ध्रुवं परमे ब्रह्मणि यामि लीनताम् ॥ ८१ ॥

भयतोऽपि च लोभतोऽपि वा भुवि कामाय च जीविताय च ।
सकलार्थिहितः सनातनो निजधर्मो न कदापि हीयताम् ॥ ८२ ॥

भवताऽवहिताः सुसंगता निजवर्णाश्रमधर्मरक्षणे ।
जननीव च जन्मभूरियं ह्यसुदानेन सदा निषेव्यताम् ॥ ८३ ॥

निखिलेऽपि च जीवमण्डले ह्यनुकम्पा परमेश्वरे मतिः ।
पुरुषार्थचतुष्टये रतिर्विरतिर्द्वेषविरोधकर्मतः ॥ ८४ ॥

धिषणाऽपि च कायवाङ्मनःपरिशुद्धाविह यस्य सम्भवेत् ।
स नरः स समाज एव वा स च देशोऽप्यमृताय कल्पते ॥ ८५ ॥

शुचिभारतधर्ममण्डलं परमप्राणसमं मतं मम ।
सकलं च तदीयमादरात् शुभकृत्यं परिपाल्यतां सदा ॥ ८६ ॥

श्रुतिशास्त्रपुराणसेवनं शुभदं कर्म मतं विपश्चिताम् ।
मम जीवनलक्ष्यमस्ति तद् गणनीयं निजनित्यकर्मणि ॥ ८७ ॥

रुधिरक्षरणेन जीवनं क्रमशो ह्रासमुपैति मेऽधुना ।
परिवक्तुमनीश्वरोऽप्यहं हितदं किञ्चिदुदैरयं वचः ॥ ८८ ॥

विमलेऽम्बुनि भूतलेऽपि वा मृतदेहो न निपातितोऽस्तु मे ।
शुचिमन्मणिकर्णिकास्थले चितिमारोप्य विभूतिसाद् भवेत् ॥ ८९ ॥

उपदिश्य वचः स हीदृशं मनुमेकाग्रमनाः स ओमिति ।
विधिवत्समुदीर्य रंहसा परतत्त्वे समलीयताञ्जसा ॥ ९० ॥

(क्रमशः)

सम्पादकीयम्

मानवताया अवमूलनम्

सर्गेऽस्मिन् सर्वातिशायिनी योनिर्मानवयोनिः। उच्यते चतुरशीति' -(८४)लक्षपरिमिता सुयोनिषु सदसद्विवेकरसिकशेमुषीको मानव एव। देवा अपि दुर्लभं मानवजीवनमाप्तुं यतन्ते। यतोऽस्मिन्नेव सर्वशक्तिमतः परमेश्वरस्य, परमानुग्रहपरायणायाः पराम्बायाः शक्तिविस्फारोतिस्फूर्यते। मनुपुत्रैरियं धरणी वसुन्धरारूपेण धन्या कृता, गगनं चिद्गगनरूपेण गुरुतरीकृतम्। किं बहुना तत्त्वान्वेषणक्रमे एभिः विश्वस्य विश्वम् रहस्यमुद्घाट्य विश्लिष्टं परब्रह्मणः परमशिवस्य च तात्त्विकता प्रकटिता। भौतिकैः विज्ञानवादिभिः वैज्ञानिकैश्च प्रकृतिक्रियाशीलतां, परमाणुविस्फोटप्रक्रियां, जीवसर्गसम्बन्धीनि विविधानि सुगोपितानि रहस्यानि, तदभेदभूमिकाश्च समुद्भाव्य तेषां प्रयोगं च प्रदर्श्य मानवधिषणायाः धौरेयता सम्यक् साधिता।

कालजयिभिः सुकृतिभिः तपःसाधनासिद्धैः अमृतमहाहृदन्तरालरहस्यप्रकाशकैर्मन्त्रद्रष्टृभिः ऋषिभिः विश्वस्मिन् देशे समुत्पन्नैः महापुरुषैश्च सुप्रसिद्धासु स्वकृतिषु मानवजीवन-सदाचारव्यवहारपद्धतिः प्रभूततया प्रतिपादिता वर्तते, न केवलं प्रतिपादिता वर्तते किन्तु स्वजीवने सम्यक्तया चरितार्थतया व्यवहृताऽपि शास्त्रैर्ज्ञायते।

आसृष्टेरद्यावधि मानवजातिः विविधाभिः सोपानपरम्पराभिः गौरवस्योत्कर्षराशिमापादयामास। विविधेषु च जीवनोद्देश्यभूतेषु सिद्धान्तेषु प्रवृद्धविश्वासात् रामायणमहाभारतकालादारभ्य साम्प्रतिकविश्वसाम्परायपर्यन्तम् ये नरसंहारा जातास्ते मात्रम् अधर्मनिराकरणपूर्वकं धर्मसंस्थापनार्थका एवासन्। रामरावणयुद्धेन रामवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदिति सद्धर्मधारिका सदुक्तिरद्यावधि प्रचलिता वर्तते।

महाभारतसाम्पराये च कौरवक्रौर्यकीलनस्य तत्कृतकदाचारदूरीकरणाय— युधिष्ठिरपक्षपोषितसद्धर्मसंरक्षणाय च महान् मानवविनाशः कृष्णेनाकारि।

वर्तमाने च युगे संपद्यमाने विश्वयुद्धे मन्येऽधिनायकवादविरोधी विनिश्चयः मानवमहासंहारहेतुत्वेनोपन्यास्यः। युद्धान् विहाय येषु सिद्धान्तदूषणनिराकरणमनिवार्यकरणीयतया समापद्यते—मानवसंहारः निश्चयेन असह्यो भवति।

अहिंसकास्तु जीवमात्रदयाशीलाः कदापि कमपि जीवं न विशसितुं वांछन्ति किन्तु ये हिंसासिद्धान्तसमर्थकाः सन्ति तेऽपि नैवमाचरन्ति येन कस्यापि निरपराधस्य प्राणाघातः भवेदिति।

किन्तु हन्त! रे! साम्प्रतिकाः कुलाङ्गाराः ये स्वयं सापराधाः सन्तः निरपराधानेव विशसन्ति, घ्नन्ति, मारयन्ति, क्रूरतया कृपाणेनान्तरिकीमुदरस्थां पाचनप्रणालिकामेव कर्तयन्ति! असामान्येनैव क्रूरव्यवहारेण नागरिकान् त्रासयन्ति, ताडयन्ति, पुण्यानि लुण्ठन्ति, क्रयं विकिरन्ति, गृहान् प्रज्ज्वालयन्ति तेषु शिशुकान् पातयन्ति, किं बहुना विविधान् अकल्पितान् अप्रत्याशितान् उत्पातान् आवर्तयन्ति येन जगज्जीवनं समाकुलं भयसंकुलं च भवति शासनं च वैवश्यतः कठोरतां प्रदर्शयति येन नागरिकं जीवनं शान्तिसम्पन्नं स्यादिति!

वाराणस्यां संपद्यमाने साम्प्रदायिके वैमत्ये यज्जातं तेन लज्जाया अपि मस्तकं नम्रीभूतं भवति! अकारणकरुणावरुणालयायाः पराम्बाया मातुः दुर्गायाः जलसमाधियात्रोत्सवे समारोहे मातृभक्ताः श्रद्धास्थावन्तो जनाः शान्तिप्रियजनसम्मर्दश्च चलित आसीत्। सर्वेषां मनस्येक उल्लास उदित आसीत् न ततः प्राक् किमपि वैमत्यं च नेत्रविषयीकृत-

मासीत् । शासनद्वारा स्वीकृतेन पथा प्रस्थितः समारोहजन-समूहः अप्रत्याशिततया कुलाङ्गारैरवरुद्धः ! किमासीत्तस्य कारणम् !

धर्माचारे वैमत्यं पृथक् वस्तु भवति ! कश्चित् कमपि धर्ममाचरति कश्चित् कमपि मान्यतां ददाति ! किन्तु साक्षात्सहिष्णुतया जीवनं शान्तिमूलकं कृत्वा सर्वम् समं पश्यति समं च व्यवहरति । न धर्मः पारस्परिकं वैमत्यं परिवर्द्धितु-मादिशति, न सम्प्रदायः कदाप्याज्ञापयति परस्परं कलहायितुं, न कोपि विचारशीलः पुरुषः एवंभूतं दूषण समर्थयति !

जनसमूहः जनन्याः जयघोषं कुर्वन् गच्छन्नासीत् ! एतेन किं जातमासीत् स्वयं सर्वात्मना ईमानमतावलम्बिनां समक्ष-मिति प्रश्नः स्वभावतः जागर्ति ! समारोहः पथि क्रमशः प्रचलन् पन्थानमतिक्रम्य किमपि दूषणमपि नहि अकरोत् । स तु प्रचलन्नेवासीत् । क्रमशः स गङ्गायास्तटमनुप्राप्य स्व-कर्त्तव्यतां पूरयितुमेव प्रवृत्त आसीत् किन्तु तत्र यदभूत् तत् तैमूरिकां बर्बरतामेव दिशति । अस्मिन्नपि युगे—यदा देशः स्वतंत्रो वर्त्तते ! सत्यं मानवताया मूल्यमेव एतैरपास्तम् !

मातुः पराम्बायाः विग्रहस्य प्रस्तरैः खण्डनं समग्रहिन्दु-जातेः हृदयस्य खण्डनमिव सर्वहृदयानि पीडयत्येव ! निर-पराधेषु श्रद्धालुषु शतघ्नीसंचालनम्, गोलिकाभिरङ्ग-भेदनम्, इष्टकाप्रहारैः जनानां ताडनम्, विविधतया विद्राव-णम्, सर्वमेतत् प्रत्यक्षं गोचरीकृतं दौर्जन्यं कुलाङ्गारै-राचरितम् !

सूर्योदयपरिवारः सुसन्तप्तः वर्त्तते एतेनासद्व्यवहारेण इति भगवन्तं प्रार्थयति—यदस्मिन्नेव भरतभुवस्तले पलिताः, एतस्मिन्नेव वायुमण्डले श्वासप्रश्वासपूरिताः, धमनीषु हिन्दू-नामेव रक्तधारिणः, खरकरवालभयेन धर्मान्तरमङ्गीकारिणः हिन्दव एव मुस्लिमनामधारिणः कथं दूषितधिषणाः तिष्ठन्ति !

विस्मरन्ति च भ्रातृभावम् सर्वदा- सर्वेषु समारोहेषु धार्मिकेषु उत्सवेषु च प्रदर्शयन्ति दुःशीलतामिति महदान्तरिकं सामाजिकं च कष्टम् वर्तते !

शासनं व्यवस्थां स्थापयति, विरोधिनः षड्यन्त्रं विदधति, शान्तिप्रियाः हिन्दवः मुस्लिमजनाश्च व्यथन्ति । अत्र भगवा-नेव शरणम् ! माता पराम्बा दुर्गा एवात्र प्रमाणम् !

पाकिस्ताने जातेऽपि विधर्मिणः त्रोटयन्ति आराध्यविग्र-हान्– इति त्वमेव भगवन्नवतर ! रक्ष धर्मम् । तव प्रतिज्ञा अस्ति—

रक्षणाय च साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्,
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ।

काव्य-निरूपणम्

कविशेखरः—डा० भोलानन्द मिश्रः डी० लिट्०
साहित्य-निकेतन, ब्रह्मपुर, सीतामढ़ी बिहार)

काव्यप्रकाशकर्त्तुर्मते काव्यलक्षणमुच्यते :—

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि, इति । एतच्चिन्त्यम् । तथाहि यदि दोषरहितस्यैव काव्यत्वं तदा—"न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः" इत्यादि—श्लोकस्य विधेयाविमर्शदोषदुष्टतया काव्यत्वं न स्यात् । प्रत्युत ध्वनित्वेनोत्तमकाव्यतास्याङ्गीकृता ।

ननु—ईषदर्थे नञः प्रयोग इति चेत्तर्हि 'ईषद्दोषौ शब्दार्थौ-काव्यम्' इत्युक्ते निर्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात् । सति संभवे—'ईषद्दोषौ' इति चेत्, एतदपि काव्यलक्षणे न वाच्यम्, रत्नादिलक्षणे कीटानुवेधादिपरिहारवत् । नहि कीटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशाः । किंतूपादेयतारतम्यमेव कर्त्तुम् ।

किञ्च शब्दार्थयोः सगुणत्व—विशेषणमनुपपन्नम् । गुणानां रसैकधर्मत्वस्य 'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः'—इत्यादिना तेनैव प्रतिपादितत्वात् ।

ननु शब्दार्थौ सगुणौ, इत्यनेन गुणाभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्याविरयभिप्राय इति चेन्न । गुणाभिव्यञ्जक-शब्दार्थवत्त्वस्य काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वम्, नतु स्वरूपाधायकत्वम् ।

१—वक्रोक्तिजीवितकारमतेन वक्रोक्तिः काव्य-जीवितम् बोध्यम् ।

२—ध्वनिकारमतेनोक्तम्—काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति ।

३—आग्नेयपुराणोक्तदिशा—वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम् इति ।

४—व्यक्तिविवेककारेणाप्युक्तम्—"काव्यस्यात्मनि अङ्गिनि रसादिरूपे न कस्यचिद् विमतिः" इति ।

५—ध्वनिकारेणाप्युक्तम्—नहि कवेरितिवृत्तमात्रनिर्वाहेणात्मपदलाभः, इतिहासादेरेव तत्सिद्धेः ।

६—आचार्यवामनमतेन—रीतिरात्मा काव्यस्येति ।

७—विश्वनाथ—मतेन—वाक्यं रसात्मकं काव्यम् इति ।

अस्योदाहरणम्—

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनै—
र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।
विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं,
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥

८—रसगंगाधरोक्तदिशा काव्यलक्षणम् :—

रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम् । रमणीयता च लोकोत्तराह्लादजनक-ज्ञानगोचरता । लोकोत्तरत्वञ्च, आह्लादगतश्चमत्कारत्वापरपर्यायोऽनुभवसाक्षिको जाति-विशेषः । कारणञ्च तदवच्छिन्ने भावनाविशेषः पुनः पुनरनुसंधानात्मा । पुत्रस्ते जातः, धनं ते दास्यामि इति वाक्यार्थधीजन्यस्याह्लादस्य न लोकोत्तरत्वम् । अतो न तस्मिन् वाक्ये काव्यत्वप्रसक्तिः । इत्थञ्च चमत्कार-जनकभावना-विषयार्थप्रतिपादकशब्दत्वम् । यत्—प्रतिपादितार्थविषयकभावनात्वं चमत्कारजनकतावच्छेदकं तत्त्वम् । स्व-विशिष्ट-जनकतावच्छेदकार्थप्रतिपादकता-संसर्गेण चमत्कारत्ववत्त्वमेव वा काव्यत्वमिति फलितम् । वस्तुतः रमणीयार्थ-प्रतिपादकः शब्दः काव्यम्, इदमेवकाव्य-

लक्षणम् युक्तम्, नतु पूर्वोक्तानि लक्षणानि। यत्तु प्राञ्चः, अदोषौ सगुणौ सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यम्,—इत्याहुः; तत्र विचार्यते—शब्दार्थयुगलं न काव्यशब्दवाच्यम्, मानाभावात्।

यत्तु 'रसवदेव काव्यम्, इति साहित्यदर्पणे निर्णीतम्, तन्न शोभनम्। वस्त्वलंकारप्रधानानां काव्यानाम्—काव्यत्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, महाकविसम्प्रदायस्याकुलीभावात्। प्रसंगाद् वा।

अर्थमात्रस्य विभावानुभावव्यभिचार्यन्यतमत्वादिति शम्।

शब्दचित्रं वाच्यचित्रम् अव्यङ्ग्यम् त्ववरं स्मृतम्'—इति काव्यप्रकाशोक्तदिशा भेदाः।

रसगंगाधरोक्तदिशा — तच्च - उत्तमोत्तमोत्तम—मध्यमाऽधम—भेदाच्चतुर्धा।

शब्दार्थौ यत्र गुणीभावितात्मानौ कमप्यर्थमभिव्यङ्क्तस्तदाद्यम्।

अस्योदाहरणम्—

'शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्तुमहो मनोरथान्।
दयिता दयितानाम्बुजं दरमीलन्नयना निरीक्षते॥'

यत्र व्यङ्ग्यमप्रधानमेव सच्चमत्कारकारणं तद्द्वितीयम्।

उदाहरणम्—

राघव-विरह-ज्वाला-संतापितसह्यशैलशिखरेषु।
शिशिरे सुखं शयानाः कपयः कुप्यन्ति पवनतनयाय॥

यत्र व्यङ्ग्यचमत्कारा समानाधिकरणो वाच्यचमत्कारस्तत्तृतीयम्।

यथा यमुनावर्णने—

'तनयमैनाकगवेषणलम्बीकृतजलधिजठरप्रविष्टहिमगिरिभुजायमानाया भगवत्या भागीरथ्याः सखी' इति।

अत्रोत्प्रेक्षा वाच्यैव चमत्कृतिहेतुः।

यत्र - अर्थचमत्कृपस्कृता शब्द-चमत्कृतिः प्रधानं तदधमं चतुर्थम्। यथा—

मित्रात्रिपुत्रनेत्राय त्रयी-शात्रयशत्रवे।
गोत्रारि-गोत्रजत्राय गोत्रात्रेते नमो नमः॥
अत्रार्थचमत्कृतिः शब्दचमत्कृतौ लीना।

वस्तुतः संस्कृतसाहित्ये काव्यत्वम्, हिन्दीसाहित्ये काव्यत्वम्, मैथिली साहित्ये (भोजपुरी—मगही—भगदत्तपुरी—मौद्गल—बज्जिका—साहित्ये) काव्यत्वम्, पालिसाहित्ये काव्यत्वम्, वंगसाहित्ये—काव्यत्वम्' यवनानां साहित्ये (उर्दू—फारसी—अरबीसाहित्ये)—काव्यत्वम्, आंगल-साहित्ये काव्यत्वम्, मुण्डा-साहित्ये—(संथाली-साहित्ये) काव्यत्वम्, कन्नड—तेलगू—तामिल—मलयालम—असमी-साहित्ये काव्यत्वम्, खालसा—गुजराती—मद्रासी—साहित्ये काव्यत्वम्, रूसी—फ्रेंच—इटली—साहित्ये—काव्यत्वम्, जर्मनी—वर्मी (जापानी)—यूनानी साहित्ये—काव्यत्वम्, मागधी—अवन्ती—शौरसेनी—प्राच्यसाहित्ये—काव्यत्वम्, चीनीसाहित्ये काव्यत्वम्। तत्तद्देशीय—नेपाली (कुर्गीसाहित्ये) काव्यत्वम्। सस्तुतेः सर्वविध-साहित्ये—काव्यत्वम्, यत्र रमणीयार्थ-प्रतिपादकानाम् शब्दानाम् सुसन्निवेशः। संस्कृत-साहित्यस्य पुत्रीरूपिणी संसृतेः—समग्राः भाषाः काव्यादयश्चेति नात्र केषाञ्चित् विप्रतिपत्तिः। आर्य-भाषानुगताएतद्देशस्य चतुर्दशभाषाः संविधानस्वीकृताः। सिन्धी भाषा च पञ्चदश। आर्यभाषानुगताः समग्रानाम् देशानाम् भाषाः।

'तीनि कोश मे बोली बदले, पाँचि कोश मे भाषा" इति कस्यचित् कवेर्वाणी निर्बाध-मूलिका। भारोपियनभाषापि आर्यभाषायाः पुत्री। भाषाविज्ञानविदः—केचन विद्वांसः विज्ञानेभाषा-विज्ञाने च इयम् सरणिरुपस्थापिता; कदम्बमुकुलन्यायेन, देहलीदीपन्यायेन, काकाक्षिगोलक-

न्यायेन। अधुनातन-भाषाविज्ञानपतंगाः केचन मीमांसकाः हिन्दी-भाषा-विज्ञाने आर्य-भाषाधीने भारोपीयनभाषायाः सम्मेलनम् अकृत्वा प्रपञ्चिते विश्वे निजपाण्डित्यम् व्याहरन्तोऽल्पज्ञाः मूर्खास्सन्ति। कथं विश्वविद्यालये तेषां प्रबला प्रसक्तिरस्ति त एव जानीयुः। ते मण्डूकप्लुत्या मीमांसन्ते।

'अपारे काव्य संसारे कविरेकः प्रजापतिः।
यथास्मै रोचते विश्वम् तथैतत् परिवर्त्तते॥'

"कविर्मनीषी प्रतिभूः स्वयम्भूः" इत्याग्नेयपुराणोक्त—दिशा अधुनातन—कर्मकीटाः पतंगाः हिन्दी-विज्ञान—मीमांसकाः परास्ताः"।

रस-निरूपणम्

अथ कोऽयं रस — इत्यपेक्षायाम् विश्वनाथोक्त-दिशा रसलक्षणम्—उच्यते

विभावेनानुभावेन व्यक्तः संचारिणा तथा।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम्॥

रसगङ्गाधरोक्तदिशा तल्लक्षणम्—

समुचित-ललित-संनिवेश-चारुणा काव्येन समर्पितैः सहृदयहृदयं प्रविष्टैस्तदीयसहृदयतासहकृतेन भावना-विशेषमहिम्ना विगलितदुष्यन्तरमणीयत्वादिभिरलौकिक-विभावानुभावव्यभिचारिशब्द-व्यपदेश्यैः शकुन्तलादिभिः आलम्बनकारणैः, चन्द्रिकादिभिरुद्दीपन- कारणैः, अश्रुपातादिभिः कार्यैः, चिन्तादिभिः सहकारिभिश्च, संभूय प्रादुर्भावितेन—अलौकिकेन—व्यापारेण तत्काल-निर्वर्तितानन्दांशावरणज्ञानेनातएव प्रमुष्टपरिमितप्रमा-तृत्वादिनिजधर्मेण प्रमात्रा स्वप्रकाशतया—वास्तवेन निज-स्वरूपानन्देन सह गोचरीक्रियमाणः प्राग्विनिविष्टवासनारूपो रत्यादिरेव रसः।

अथ स्व-स्व-प्रतिभोन्मेषेण "विभावानुभावव्यभिचारि-संयोगाद्—रसनिष्पत्तिः" इति नाट्यशास्त्रफक्किकां व्याचक्षाणानामनेके पक्षाः। तत्र भट्टलोल्लट-प्रभृतीनामेष सिद्धान्तः—स्थायिनां विभावेन,—उत्पाद्योत्पादकभावरूपानुभावेन गम्य-गमकभावरूपाद् व्यभिचारिणा पोष्य-पोषकभावरूपात् सम्बन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरुत्पत्तिरभिव्यक्तिः पुष्टिश्चेत्यर्थः।

ललनादिभिरालम्बनविभावैः स्थायी रत्यादिको जनितः, उद्यानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीपितः, अनुभावैः कटाक्षभुज-निक्षेपणादिभिः—प्रतीतियोग्यः कृतः, व्यभिचारिभिरुत्कण्ठा-दिभिः परिपोषितो रामादावनुकार्ये नाट्येनाभिनेये रसः।

'स्थायिनां विभावादिभिः समं व्यंग्य—व्यञ्जकभाव-रूपात्'— संबन्धाद् विभावादीनां वा परस्परं संयोगान्मि-लनाद् रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः इति अभिनवगुप्ताचार्य-महोदयाः।

नव्यानां तु—

काव्ये नाट्ये च कविना नटेन च प्रकाशितेषु विभावा-दिषु—व्यञ्जनाव्यापारेण रामादौ सीतादिरतौ गृहीतायामनन्तरं च—सहृदयतोल्लासितस्य भावनाविशेषरूपस्य दोषस्य महिम्ना कल्पितरामत्वावच्छादिते स्वात्मन्यज्ञानावच्छिन्ने शुक्तिकाशकल इव रजतखण्डः समुत्पद्यमानोऽनिर्वचनीयः साक्षिभास्यसीता-विषयक—रत्यादिरेव रसः इति। अयं च कार्यो दोषविशेषस्य। नाश्यश्च। तन्नाशस्य स्वोत्तर-भाविना लोकोत्तराह्लादेन भेदाग्रहात्सुखपदव्यवहार्यो भवति। स्वपूर्वोपस्थितेन रत्यादिना भेदाग्रहात्प्रतित्वेनैकत्वाध्यवसा-नाद् वा व्यङ्ग्यो वर्णनीयश्चोच्यत इत्यादि रसगङ्गाधरे प्रपञ्चितम्।

अस्मन्मते तु 'मुख्यतया दुष्यन्तादिगत एव रसो रत्यादिः कमनीयविभावाद्यभिनयप्रदर्शन-कोविदे दुष्यन्ताद्यनुकर्तरि

नटे समारोप्य साक्षात्क्रियते' इत्येके। अयं नटः शकुन्तलादि-विषयकरतिमान्—दुष्यन्तः। मतेऽस्मिन्साक्षात्कारो दुष्यन्तोऽयं शकुन्तलादिविषयकरतिमानित्यादिः प्राग्वद्धर्म्यंशे लौकिक आरोप्यांशे त्वलौकिकः। स च —

'शृङ्गारः करुणः शान्तो रौद्रो वीरोऽद्भुतस्तथा।
हास्यो भयानकश्चैव बीभत्सश्चेति ते नव॥'

इत्युक्तेर्नवधा। मुनिवचनं चात्र मानम्। इत्युपक्रम्य—'शान्तोऽपि नवमो रसः, इति मम्मटभट्टा अप्युपसमहार्षुः। अमीषां च—

'रतिः शोकश्च निर्वेद क्रोधोत्साहाश्च विस्मयः।
हासो भयं जुगुप्सा च स्थायिभावाः क्रमादमी॥'

रसेभ्यः स्थायिभावानां घटादेर्घटाद्यवच्छिन्नाकाशादिव प्रथम-द्वितीययोः, सत्यरजतस्यानिर्वचनीयरजतादिव तृतीये, विषयस्य—(रजतादेः) ज्ञानादिव चतुर्थे भेदो बोध्यः। तत्र आप्रबन्धं स्थिरत्वादमीषां भावानां स्थायित्वम्। इति शम्।

किं नाम साहित्यम्

श्री पं० विद्याधर-द्विवेदी,
सहायक—साहित्यप्राध्यापकः
श्रीस्याद्वादमहाविद्यालयस्य, वाराणसी

काव्यशास्त्रस्य कृते काव्यालङ्कार-क्रियाकल्पालङ्कार-शास्त्र-साहित्यशास्त्रप्रभृतिशब्दानां प्रयोगः प्रायो विभिन्नेषु लक्षणग्रन्थेषु लक्ष्यग्रन्थेषु चापि समवलोक्यते। तत्र काव्यशास्त्र—काव्यालङ्कार — क्रियाकल्पालङ्कारशास्त्रशब्दानां विस्तारभयाद् विवेचनं परित्यज्य साहित्यशास्त्रशब्दसम्बन्धे किञ्चिद् विवेचयिष्यते तत्रापि विशेषेण साहित्यशब्द-सम्बन्धे। शब्दोऽयं साम्प्रतं न केवलं काव्यशास्त्रस्य कृते प्रयुज्यते प्रत्युत यस्यां कस्याञ्चिदपि भाषायां यं कमपि विषयमादाय विरचितं सम्पूर्णं वाङ्मयमेव साहित्यशब्देनाभिधीयते। यथा संस्कृतसाहित्यमित्युक्त्या न केवलं संस्कृतस्य काव्यशास्त्रं गृह्यते प्रत्युत संस्कृतभाषायां निबद्धं निखिलं वाङ्मयमेवैतच्छब्देनोपस्थाप्यते। एवमेव हिन्दी-साहित्यम्, बंगसाहित्यम्, आङ्गलभाषासाहित्यमित्यादि। वस्तुतः साहित्यशब्दोऽयं व्युत्पत्तिलभ्यादर्थात् केवलं काव्य-शास्त्रस्यैवार्थे प्रयोज्योऽस्ति तथापि प्रवृत्तिनिमित्तत्वमादाय व्यापकेऽर्थे साम्प्रतं प्रयुज्यमानो दृश्यते। मन्ये आङ्गलभाषायाः "लिटरेचर" शब्दस्यात्र प्रभावोऽस्ति। यतो हि आङ्गलभाषायां "लिटरेचर" शब्देनैव काव्यशास्त्रं वाङ्मयं च गृह्यते। "पोयटिक्स" शब्दे तु तथा सामर्थ्यं नास्ति, तस्य कवितामात्रव्याप्तत्वेन गद्यकाव्यप्रभृतिष्वव्याप्तत्वात्। साहित्यशब्दस्य व्यापकमिममेवार्थमादाय महाकविबिल्हणेनैवमुक्तम्—

"साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं,
काव्यामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः।
यत्तस्य दैत्या इव लुण्ठनाय,
काव्यार्थचौराः प्रगुणीभवन्ति॥"[१] इति

इदानीं साहित्यशब्दस्य व्याकरणदृशा विचारः क्रियते। यतो व्याकरणदृशा विचारमन्तरा साहित्यशब्दस्य निश्चितो

१. विक्रमाङ्कदेवचरितम्—१-११

व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थो नैव निर्णेतुं शक्यते। हितेन सह वर्तते इति सहितं तस्य भावः साहित्यमिति कैश्चिदुच्यते कैश्चिच्च सहितयोः (सम्मिलितयोः शब्दार्थयोः) भावः साहित्यमित्युच्यते। तर्हि एतयोर्विग्रहयोर्मध्ये कतर औचित्यमावहति, कस्माच्च कारणादिति विचारमर्हति। सहितशब्दात् भावे ष्यञि[1] प्रत्यये आदेरचो वृद्धौ साहित्यमिति शब्दो निष्पद्यते किन्तु प्रसङ्गेऽस्मिन् सहितशब्दो विशेषेण ध्यातव्यः। सहशब्दात् "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्[2]" इति सूत्रेणेतच्प्रत्यये कृते[3] 'षहमर्षणे' धातोः क्तप्रत्यये इडागमे विहिते[4], "डुधाञ् धारणपोषणयोः" धातोः क्तप्रत्यये "दधातेर्हि" इतिसूत्रेण ह्यादेशे 'हित' शब्दस्ततश्च सहेन सह समासे कृते[5], एवमेव समुपसर्गपूर्वकात् धाधातोः क्तप्रत्यये समो मकारस्य च विकल्पेन लोपे कृते सहितशब्दः[6] सिद्ध्यति। अन्यच्च--हितेन (कल्याणेन) सहेति विग्रहे सहस्य स आदेशे सहित[7]शब्दः साधयितुं शक्यते। तदेवमुपरि निर्दिष्टक्रमानुसारेण सहितशब्दः व्याकरणदृष्ट्या प्रायः पञ्चभिः प्रकारैर्व्युत्पादयितुं शक्यते। अत्र पञ्चस्वपि प्रकारेषु त्रैविध्यं दृग्गोचरीभवति। एकतः सहशब्दात्, इतच्प्रत्यये अथवा 'षहमर्षणे' धातोः क्तप्रत्यये कृते, परतश्च समुपसर्गपूर्वकात् धाधातोः सहशब्दाद्वा धाधातोः क्तप्रत्यये कृते, अन्यतश्च कल्याणार्थकहितशब्दस्य सहेन समासे विहिते। काव्यशास्त्रस्य पर्यायभूतसाहित्यशब्दस्यार्थसन्दर्भेऽत्र व्याख्यानेष्वेतेषु सहशब्दादितच्प्रत्ययद्वारेण निष्पन्नः सहितशब्दः, हितशब्देन कल्याणार्थकेन सह सहशब्दस्य समासेन चोत्पन्नः स-हितशब्दोऽत्र च विशेषेण विचारणीयौ। तत्रेतच्प्रत्ययेन निष्पन्नस्य सहितशब्दस्य "सह सञ्जातमस्येति सहितम् सहयुतम्" अर्थात् यस्मिन् सहार्थः समुत्पन्नस्तादृश किञ्चिद् वस्तु इत्यर्थोऽवगम्यत। यथा-देवदत्तो यज्ञदत्तश्च क्वचित्सहैव गच्छतस्तर्हि तत्र गमने सहितत्वमस्ति। एवमेव यत्र शब्दश्चार्थश्च सहभूतौ स्तस्तत्रापि तदस्त्येव। कल्याणार्थकहितशब्देन सह सहशब्दस्य समासान्निष्पन्नस्य सहितशब्दस्य "हितेन सह वर्तते इति सहितं सकल्याणम्" अर्थात् हितसाधकं किमपि वस्तु इत्यर्थोऽवगम्यते। यथा यस्मै कस्मैचन यत् किमपि कार्यं हितार्थं भवेत् चेत् तत्कार्यं स-हितमिति वक्तुं युज्यते। प्रसङ्गेऽत्र हितेन सह वर्तते इति सहितः शब्दोऽर्थश्च। अर्थात् शब्देऽर्थे च स-हितत्वं, हितयुक्तत्वमस्ति।

साम्प्रतं विचारणायावशिष्यते यत् सहितयोः (सम्मिलितयोः शब्दार्थयोः भावः साहित्यमिति वक्तुं योग्यमथवा स-हितयोः (कल्याणयुक्तयोः शब्दार्थयोः) भावः साहित्यमिति। एतद्विचारणात् प्रागेवैतद् ध्येयमस्ति यत् हितेन सह वर्तते इति स-हितः (तम्), तस्य भावः साहित्यमितीदृशं व्याख्यानं नोचितमत्र। यतो हि विग्रहेऽस्मिन् अन्यपदार्थत्वेन तावत् किं ग्रहीष्यते ? अस्तु। वस्तुतः साहित्यस्य (काव्यस्य) हितसाधकत्वन्तु प्रयोजनमस्ति न तु तदसाधारणो धर्मो येनैतल्ल-

१--सहितस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ् प्रत्ययेन निष्पन्नम् (शब्दकल्पद्रुमः)

२--अष्टाध्यायी-- --२--२६

३--'सहशब्दात् इतच्प्रत्ययेन च निष्पन्न इति सिद्धान्तकौमुदी' शब्दकल्पद्रुमः। 'सह+इतच्'--'पवनाग्निसमागमो ह्यय सहित ब्रह्म यदस्त्रतेजसा --रघु० ८।४'--वामन--आप्टेकोशः।

४--सह् + क्त--वामनआप्टेकोशः।

५--सह + धा + क्त-- वामन आप्टेकोशः।

६--सं + धा + क्त "समो वा हिततयोः" ६।१।१४४ इत्यस्य वार्तिकोक्त्या मल्लोपः। समभिव्याहृतः, संयुक्तः, मिलितः यथा मनुः ९।२१२। 'सोदर्या विभजेरंस्तं समेत्य सहिताः समम्। भ्रातरो ये च संसृष्टा भागिन्यश्च सनाभयः॥' संहितः। सम्यग् हितः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्।)--शब्दकल्पद्रुमः

७--हितेन सह वर्तमानस्य--शब्दकल्पद्रुमः।

क्षणकोटौ स्थापयितुं शक्येत । यथोक्तं मम्मटेन -'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे[1] ।।' इति । अतोऽस्य स-हितत्वं न लक्षणपरम् । सहितत्वे (सहभावे) तु एवं वक्तुं न शक्यते प्रत्युत एतत् लक्षणपरमेव वरीवर्तीति दृढीकरणाय ऐतिहासिकः पक्षो विपक्षक्षोदनाय समुपस्थाप्यते ।

सहितशब्दस्य सर्वप्रथमं प्रयोगो भामहेन काव्यलक्षणं कर्तुं प्रवृत्तेन "शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्"[2] इत्युक्तम् । अर्थात् सहितौ सम्मिलितौ सतावेव शब्दार्थौ काव्यं काव्यपदवाच्यम् । शब्दार्थावित्यत्र द्वन्द्वसमासादुभयोरेव सहभावः सूच्यते, न तु हितसाधकत्वं स-हितत्वम् । राजशेखरेणापि साहित्यं पञ्चमविद्यात्वेन प्रतिष्ठापयता शब्दार्थयोः सहभाव एवोक्तः-- "पञ्चमी साहित्य विद्या, इति यायावरीयः[3]" इति, "शब्दार्थयोर्यथावत् सहभावेन विद्या साहित्यविद्या[4]" इति च । वक्रोक्तिजीवितकृता आचार्यकुन्तकेन साहित्यशब्दो बहु विस्तृतं व्याख्यातो येनेदमेव फलति यच्छब्दार्थयोः सहभाव एव साहित्यशब्देनोच्यते । वक्रोक्तिजीवितेऽनेन कारिकाश्लोकेषु एकत्र साहित्यशब्दः प्रयुक्तः, स्थानद्वये च सहिताविति शब्दः । तत्र व्याख्याने च तेन बहूक्तं यद्धि सहृदयैस्तत एव सम्पूर्णमवलोकयितुं शक्यते । विस्तरभयादत्र स्वपक्षदृढीकरणाय यथेष्टमुद्ध्रियते-

"शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि ।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि ।।

शब्दार्थौ काव्यं वाचको वाच्यं चेति द्वौ सम्मिलितौ काव्यम् । द्वावेकमिति विचित्रैवोक्तिः । ...तस्मात् स्थितमेतत्--न शब्दस्यैव रमणीयताविशिष्टस्य केवलस्य काव्यत्वम् नाप्यर्थस्येति ।.... तेन शब्दार्थौ द्वौ सम्मिलितौ काव्यमिति स्थितम् । एवमवस्थापिते द्वयोः काव्यत्वे कदाचिदेकस्य मनाङ्मात्रन्यूनतायां सत्यां काव्यव्यवहारः प्रवर्तेतेत्याह सहिताविति । सहितौ सहित--(सह)भावेन साहित्येनावस्थितौ । ननु च वाच्य वाचकसम्बन्धस्य विद्यमानत्वादेतयोर्न कथञ्चिदपि साहित्यविरहः, सत्यमेतत् । किन्तु विशिष्टमेवेह साहित्यमभिप्रेतम् । .. सहितावित्यत्रापि यथायुक्ति स्वजातीयापेक्षया शब्दस्य शब्दान्तरेण वाच्यस्य वाच्यान्तरेण च साहित्यं परस्परस्पर्धित्वलक्षणमेव विवक्षितम् ।"[5] इत्यादि

"शब्दार्थौ सहितावेव प्रतीतौ स्फुरतः सदा ।
सहिताविति तावेव किमपूर्वं विधीयते ।।

शब्दार्थावभिधानाभिधेयौ सहिताववियुक्तावेव सदा सर्वकालं प्रतीतौ स्फुरतः ज्ञाने प्रतिभासेते । ततस्तावेव सहिताववियुक्ताविति किमपूर्वं विधीयते ।''''तदेवं शब्दार्थयोर्निसर्गसिद्धं साहित्यं कः सचेताः पुनस्तदभिधानेन निष्प्रयोजनमात्मानमायासयति ? सत्यमेतत्, किन्तु न वाच्यवाचकलक्षणशाश्वतनिबन्धनः वस्तुतः साहित्यमित्युच्यते। यस्मादेतस्मिन् साहित्यशब्देनाभिधीयमाने कष्टकल्पनोपरिचितानि गाड्कुटादिवाक्यसम्बद्धानि शाकटिकादिवाक्यानि च सर्वाणि साहित्यशब्देनाभिधीयेरन् ।'''अतएवैतदुच्यते— यदिदं साहित्यं नाम तदेतावति निःसीमनि समयाध्वनि साहित्यशब्दमात्रेणैव प्रसिद्धम् । न पुनरेतस्य कविकर्मकौशलकाष्ठाधिरूढिरमणीयस्याद्यापि कश्चिदपि विपश्चिदयमस्य परमार्थ इति मनाङ्मात्रमपि विचारपदवीमवतीर्णः[6]।"इति ।

"साहित्यमनयोः शोभाशालितां प्रति काप्यसौ ।
अन्यूनानतिरिक्तत्वमनोहारिण्यवस्थितिः ।।"

१. काव्यप्रकाशः — १-२
२. काव्यालङ्कारः –१–२६
३. ४—काव्यमीमांसा—द्वितीयोऽध्यायः ।
५. वक्रोक्तिजीवितम्—१।७
६. वक्रोक्तिजीवितम्—१।१६

सहितयोर्भावः साहित्यम् ।....अन्यूनानतिरिक्तत्व-मनोहारिणी, परस्परस्पर्धित्वरमणीया। ..शोभा सौन्दर्य-मुच्यते। तया शालते श्लाघते यः स शोभाशाली, तस्य भावः शोभाशालिता, तां प्रति ..। सैव च सहृदयाह्लाद-कारिता। तस्यां स्पर्धित्वेन यासावस्थितिः परस्परसाम्य-सुभगमवस्थानं सा साहित्यमित्युच्यते।...तस्मादेतयोः शब्दार्थयोर्यथास्वं यस्यां स्वसम्पत्सामग्रीसमुदायः सहृदया-ह्लादकारी परस्परस्पर्धया परिस्फुरति सा काचिदेव वाक्यार्थ-विन्याससम्पत् साहित्यव्यपदेशभाग् भवति[1]।" इत्यादि च।

उपर्युक्तैः कुन्तकाचार्यस्य व्याख्यानैः साहित्यशब्दस्य शब्दार्थयोरुभयोरेव सहभावरूपोऽर्थः स्पष्टः। राजानकरुय्य-केणापि साहित्यशब्दस्येदमेव विवरण प्रदत्तम्—'न च काव्ये शास्त्रादिवदर्थप्रतीत्यर्थं शब्दमात्रं प्रयुज्यते। सहितयोः शब्दार्थयोस्तत्र प्रयोगात्। साहित्यं तुल्यकक्षत्वेनान्यूनान-तिरिक्तत्वम्[2]।" इति। एतेनाचार्येण साहित्यशब्दस्य व्याख्यानमेव केवलमेवंविधं न कृतं प्रत्युत 'साहित्यमीमांसा' इतिनाम्नैकः ग्रन्थोऽपि रचितः। महापात्रविश्वनाथेन चतुर्दशशतकवर्तिनाऽपि स्वग्रन्थस्य नाम "साहित्यदर्पणः" इति कृतम्। सम्भाव्यते, काव्यशास्त्रस्यार्थे साहित्यशब्द-प्रयोगस्य श्रेयोऽस्यैव स्यात् यस्माद्धि नवीनयुगे काव्यशास्त्रस्य कृतेऽयमेव शब्दः प्राचुर्येण प्रयुज्यमानो दृश्यते। यद्यपि एकादशशतकवर्तिनाऽऽचार्यरुय्यकेणापि उपरिनिर्दिष्टेन, "साहित्यमीमांसा" नामको ग्रन्थो विरचितः किन्तु ग्रन्थोऽयं नाधिकं प्रचारमवाप। अतो साहित्यदर्पणस्यैव साहित्यशब्द-मादाय साम्प्रतं काव्यशास्त्रस्यार्थे वाङ्मयस्यार्थे च साहित्यशब्दः प्रयुज्यमानोऽस्तीति नैश्चित्येन वक्तुं शक्यते।

साहित्यशब्दप्रयोगो मुकुलभट्टेन[3] प्रतिहारेन्दुराजेन[4] च कृतः। भर्तृहरिणा साहित्यसंगीतकलाविहीनः पुच्छविषाण-हीनः साक्षात् पशुरेवोक्तो[5] जनः। केनचन साहित्यं[6] सरस्वत्याः स्तनयोरन्यतरस्त्वेन निगदितम्। श्रीहर्षो दृढन्याग्रहग्रन्थिले तर्के यथा सुकुमारवस्तुनि साहित्येऽपि स्वभारत्याः समलीलायितत्वं सगर्वमुद्घोषयाम्बभूव[7]।

तदेवं साहित्यशब्दस्य सहितयोः (सम्मिलितयोः शब्दार्थयोः) भावः साहित्यमित्येवार्थः प्रमाणैरुपरिनिर्दिष्टैः दृढीभवति। तत्र स-हितयोः (हितयुक्तयोः शब्दार्थयोः) भावः साहित्यमित्यर्थस्तु न रुचिकरः। कोशेषु साहित्य-शब्दस्यानेकेऽर्थाः[8] प्रतिपादिता दृश्यन्ते, किन्तु तेषु पूर्वोक्त एवार्थः काव्यशास्त्रदृशा समुपयुज्यतेतमाम्।

१—वक्रोक्तिजीवितम्—१।१७

२—व्यक्तिविवेकस्य व्याख्या।

३—"पदवाक्यप्रमाणेषु तदेतत्प्रतिबिम्बितम्।
यो योजयति साहित्ये तस्य वाणी प्रसीदति॥ १४॥
....व्याकरणमीमांसातर्कसाहित्यात्मकेषु चतुर्षु शास्त्रेषूप-योगात्।"—अभिधावृत्तिमातृका।

४—"मीमांसासारमेघात् पदजलधिविधोस्तर्क-माणिक्यकोशात्।
साहित्यश्रीमुरारेर्बुधकुसुममधोः सौरिपादाब्जभृङ्गात्॥" इति
—काव्यालङ्कारसारसंग्रहस्य व्याख्यायाश्चरमपद्यांशः।

५—"साहित्यसंगीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः।
तृणं न खादन्नपि जीवमानस्तद्भागधेयं परमं पशूनाम्॥"
नीतिशतकम्—१२

६—"संगीतमथ साहित्यं सरस्वत्याः स्तनद्वयम्।
एकमापातमधुरमन्यदालोचनामृतम्॥"—कस्यचित्

७—"साहित्ये सुकुमारवस्तुनि दृढन्यायग्रहग्रन्थिले,
तर्के वा मयि संविधातरि समं लीलायते भारती।
शय्या वास्तु मृदूत्तरच्छदवती दर्भाङ्कुरैरास्तृता,
भूमिर्वा हृदयङ्गमो यदि पतिस्तुल्या रतिर्योषिताम्॥" इति

८—"परस्परसापेक्षाणां तुल्यरूपाणां युगपदेकक्रियान्वयित्वं साहित्यम्। इति श्राद्धविवेकः। तुल्यवदेकक्रियान्व-यित्वम्। बुद्धिविशेषविशेष्यत्वं वा। इति शब्दशक्ति-प्रकाशिका॥ साहित्य एकक्रियान्वयित्वम्। तद् यथा—धवखदिरपलाशांश्छिन्धि इत्यत्र धवखदिरपला-शप्रतियोगिकं यत् साहित्यं तन्निरूपित यदवयवविभाग-रूपफलं तज्जनिका या छिदिक्रिया तदनुकूलकृति-मांस्त्वम्। इति सारमञ्जरी॥ मनुष्यकृतश्लोकमय-ग्रन्थविशेषः। स तु भट्टि-रघु-कुमारसम्भव-माघ-भारवि-मेघदूत-विदग्धमुखमण्डन-शान्तिशतकप्रभृतयः।"
—शब्दकल्पद्रुमः।

सम्प्रति प्राप्तावसरतया साहित्यशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं विचार्यते। भावे ष्यञि प्रत्यये कृते साहित्यशब्दः सिद्ध्यतीति प्रागुक्तम्। अत्र भावशब्दस्य कोऽर्थः ? इति प्रश्ने समुदिते—प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतोऽर्थः भावशब्देनोच्यते इति वक्तुं युज्यते। अर्थात् यथा गोशब्दः गोत्वजातिं निमित्तीकृत्य तद्धर्मवर्तीं गावं बोधयतीति प्रवृत्तिनिमित्ततया धर्मिबोधे प्रकारीभूतः स धर्मः (अर्थः) भावः, तस्मिन् वाच्ये त्वतलादयः प्रत्यया भवन्ति। एवमेव सहितशब्दः सहितत्त्व-(साहित्य-) जातिं निमित्तीकृत्य तद्धर्मवन्तौ शब्दमर्थञ्च बोधयतीति प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन धर्मिणोः शब्दार्थयोर्बोधे भावार्थकष्यञ्-प्रत्ययो विशेषणीभूतः। अर्थात् गोत्वधर्मविशिष्टगोपदार्थवत् साहित्यधर्मविशिष्टौ शब्दार्थौ स्तः। साहित्यञ्च (सहभावः) उभयनिष्ठत्वाच्छब्दार्थयोरुभयोरेव व्याप्तम्। साहित्ये शब्दस्यार्थस्य च प्राधान्यम्। वेदे शब्दस्यैव, इतिहासपुराणादिषु चार्थस्यैव प्राधान्यम्, किन्तु साहित्ये (काव्ये) उभयोरेव प्राधान्यम्। यद्यपि काव्यात्मभूतस्य रसादिध्वनेः प्रसङ्गे उभयोरेव (शब्दार्थयोः) गुणीभूतत्वं जायते, तत्र तस्यैव प्राधान्यात्। अत्र तु कमपि विशिष्टमर्थं द्योतयितुं कस्यचन विशिष्टस्यैव शब्दस्याऽऽवश्यकत्वम्, एवमेव कश्चिदेक एव विशिष्टः शब्दः कञ्चिदेकमेव विशिष्टमर्थमुपस्थापयितुं क्षमः। यथोक्तम्—वक्रोक्तिजीविते—"अन्योन्यानतिरिक्तत्व—मनोहारिण्यवस्थितिः। अन्योन्यानतिरिक्तत्वमनोहारिणी, परस्परस्पर्धित्वरमणीया। यस्यां द्वयोरेकतरस्यापि न्यूनत्वं निकर्षो न विद्यते नाप्यतिरिक्तत्वमुत्कर्षो वास्तीत्यर्थः।"[1] इति। उक्तमपि केनचन—

"यानेव शब्दान् वयमुल्लिखामो
यानेव चार्थान् वयमुत्क्षिपामः।
तैरेव शब्दार्थविशेषरम्यैः
सम्मोहयन्ते कवयो जगन्ति॥" इति।

शब्दार्थयोर्यथावत्सहभावस्योदाहरणान्यनेकानि दातुं शक्यन्ते किन्तु विस्तरभयात् केवलं कालिदासीयमेकं पद्यमुदाह्रियतेऽत्र—

"द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः।
कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी[2]॥" इति

अत्र प्रत्येकं पदं स्वस्थानात् परिवर्तयितुमनुचितं तादृशार्थप्रतीतेर्व्यवधानात्, विशेषेण च कपालिन इति शिवस्य विशेषणभूतं पदम्। स्वयं महाकविकालिदासेनापि शब्दार्थयोः सहभावः (साहित्यम्) सङ्केतितः "वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये"[3] इत्यादिना।

उपर्युक्तैर्विस्तृतविवेचनैः स्पष्टं यत् वस्तुतः शब्दार्थयोः सहभाव एव साहित्यम्, अतः सहितयोः (सम्मिलितयोः शब्दार्थयोः) भाव इत्यनेनैव विग्रहेण निष्पन्नस्य साहित्यशब्दस्य वस्तुतः साहित्यत्वं प्रतिष्ठितं भवति, न तु सहितयोः (हितयुक्तयोः शब्दार्थयो-) भावः साहित्यमिति विग्रहेण निष्पन्नस्य, तस्य साहित्यशास्त्रस्य (काव्यशास्त्रस्य) प्रयोजनत्वेन लक्षणेऽप्रवेशात्। न च प्रयोजनमेव लक्षणम्, प्रयोजन-लक्षणयोर्भिन्नविषयत्वात्। इदन्त्वन्यत् यत् यौगिकस्यास्य साहित्यशब्दस्य निर्विशिष्टं सामान्यं सहभावरूपमर्थमादाय साम्प्रतं वाङ्मयेऽर्थे प्रयोगो दृश्यते रूढः। इति दिक्

१. वक्रोक्तिजीवितम् १-१७
२. कुमारसम्भवम् ५।७१
३. रघुवंशम् १।१

गीतायां योगशब्दः

श्रीब्रजकिशोरस्वाईं
श्रीसदाशिवकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम् पुरी, उत्कलः

भरतवर्षस्य प्राचीनेतिहासत्वेन सर्वजनविदिता प्रसिद्धिः विश्वस्मिन् प्रकाममस्ति। तद्विषयीभूतानि, प्रकरणानि, उपाख्यानानि च प्रामाणिकानि मुख्यतः श्रीमद्भगवद्गीताशास्त्रं जगन्निवासास्यसरसिजनिःसृतं परमप्रमाणिकमेव स्वीकर्त्तुमुपयुज्यते। तदर्थमुच्यते—

'या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता'

किन्तु तत्र दरीदृश्यमाणस्य 'योग, शब्दस्य प्रयोगे का प्रामाणिकता, किञ्च तात्पर्यम् ? इति विषयमधिकृत्य सम्प्रति बहवो लब्धप्रतिष्ठा विद्वांसो लेखनिर्माणे प्रवृत्ता उपलभ्यन्ते। योगशब्दोऽयं प्रथमाध्यायस्य नामकरणादारभ्य अन्तिमाध्यायं यावद् व्यवहृतो वर्त्तते। तत्र व्यवहारे का धर्मशास्त्रीया युक्तिर्वर्त्तत इति साम्प्रतमुपस्थापयितुमारभ्यते।

"युजिर् योगे" इति धातोः घञ्प्रत्यये योगशब्दस्य वैयाकरणसिद्धिर्भवति, (भावे—३।३।१।८ पा० सू-सिद्धावस्थापने धात्वर्थे वाच्ये धातोः घञ् स्यत), कोषास्तु प्रमाणयन्ति यथा—

योगसंहननोपायध्यानसंगतियुक्तिषु
(अमरकोषः १३।३।२३)

योगोऽपूर्वार्थसम्प्राप्तौ संगतिध्यानयुक्तिषु
वपुः स्थैर्यप्रयोगे च विष्कम्भादिषु भेषजे
विश्रब्धघातके द्रव्योपायसंहननेष्वपि
कार्मणेऽपि च, (मेदिनीकोषः २३।१८।१९)

सकलशास्त्राणामितिहासभावेन श्रुतीनां प्रसिद्धेस्तद्व्यवहृतशब्दसमुच्चयमनुकरणेन शास्त्रान्तरनिर्मातॄणां रचनाशैली व्यपदिष्टा लक्ष्यते, यथा-रामायणे काण्डशब्दो यजुर्वेदस्य कण्डिकाशब्दात्, महाभारतस्य पर्वशब्दः सामवेदस्य पर्वशब्दात् पुनः पुराणानामध्यायशब्दश्च यजुर्वेदादेवानुवृत्ताः। किन्तु चिन्तनीयोऽयं विषयो यत् समग्रमहाभारतग्रन्थे प्रतिपर्वणि गीतामन्दाकिन्यामष्टादशाध्यायिन्यां योगशब्दप्रयोगस्य किं किं शास्त्रीयतत्त्वमन्तर्निहितमास्ते ?

पूर्वः, उत्तरः, यथा-तथा इत्यादिशब्दानां व्याकरणशास्त्रे आपेक्षिकशब्दत्वेन यथैव प्रसिद्धिर्लभ्यते प्रकरणगतस्य योगशब्दस्य आपेक्षिकशब्दत्वेन 'क्षेम' इति शब्दस्य गीतायां प्रयोगोऽस्ति। एवं तर्हि योगशब्दस्य शास्त्रान्तरप्रयोगः कीदृशः ? यथा—

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि यद्गृहे।
योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्॥
(मनुः ८।२३०)

उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये।
स्नात्वा देवान् पितृंश्चैव तर्पयेदर्पयेत्तथा॥
(याज्ञवल्क्य : १।१००)

अलब्धलाभे योगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमस्तदर्थमुपेयादुगासीत। (मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरः १।१००)

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्।
(गीता-९।२२)

तट्टीकासु च-योगः अप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्रक्षणमिति।
(शाङ्करभाष्यम् ९।२२

योगः अप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तस्यैव प्राप्तस्य संरक्षणम्
(नीलकण्ठीव्याख्या)

"अलब्धस्य प्रापणं योगः, लब्धस्य परिपालनं क्षेमः"
(भाष्योत्कर्षदीपिका)

अलब्धस्य लाभं लब्धस्य परिरक्षणं च शरीरस्थित्यर्थं योगक्षेममकामयमानानामधिवहामि। (मधुसूदनीव्याख्या)

योगं धनादिलाभं क्षेमं प्राप्तभगवत्स्वरूपप्रतिष्ठालाभपरिरक्षणम्। (अभिनवगुप्तव्याख्या)

अत एव निष्कर्षस्त्वियं—"अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेदवेक्षया"। अलब्धसम्प्राप्तिर्योगनाम्नाभिहिते कुतोऽस्य प्रयोग इति चेदुच्यते-"आमृत्योः श्रियमन्विच्छेत्" इति मनुस्मरणात् मरणावधि मनुष्यस्य कामनास्थितेः श्रीरेव काम्यत्वेन ग्रहणीया स्यात्। पुरुषार्थचतुष्टयेषु धर्ममोक्षौ साध्यत्वेन अर्थकामौ साधनत्वेन च शास्त्रीयविधानतो विनियुक्तौ स्याताम्। कामपुरुषार्थस्य मूलत्वेन या श्रीः सैव धर्ममोक्षाभ्यां प्रवर्त्तते। अतः अप्राप्तपूर्वायाः श्रियो विधिवत्काम्यमूलत्वेन प्राप्तत्वाद् "अपूर्वविधि"रत्र मीमांसकानाम्। (यः विधिरत्यन्ताप्राप्तमर्थं प्रापयति स अपूर्वविधिः) (मीमांसापरिभाषायां कृष्णयज्वा

पुनः गीतायां क्षेमशब्दस्यापि प्रयोगोऽस्ति यस्तु पूर्वतः प्रदर्शितः। अयं हि क्षेमशब्दीयविपाकत्वेन मूकमात्रश्लोकः गीतायां लभ्यते।

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच॥ (१८।६६)

सर्वेन्द्रियजन्यलौकिकविप्रतिपत्तिनिष्ठकर्ममूलत्वप्रतिपादकसकधर्मसमुच्चयानां व्युदासकरणे आत्मनिष्ठत्वसम्प्राप्तिभूतस्वामिषुतैकान्तिकमनोनिश्चलत्वमत्रैव "सर्वधर्मान् परित्यज्य" इति श्लोकांशस्य योगशब्दमूलभूतापूर्वसम्प्रापकत्वं प्रकाशयति। तदनन्तरं तस्याः क्षेमकृत् परिपालकत्वेन वा आत्मनिष्ठत्वजन्यानन्याश्रयचित्तवृत्ति र्भगवद्व्यपदिष्टा भवति।

अतः कोऽलब्धः, कथमस्य सम्प्राप्तिः, केन प्राप्तुं युज्यते, को वा सम्प्रापकः? 'युक्तिस्त्वियं मीमांसानुसारं संसाधितव्या' "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति वाक्ये वेद एव पठनीय इति नित्यत्वेन बोधो भवति, यद्यपि वेदपाठप्रारम्भसमये "कथं पठनीयः, कुतः पठनीयः, किमस्त्यत्र? इत्येतादृश्यः पृच्छाः भवन्ति, तर्हि वेदस्त्वलब्धो भवेत्। यथैव शिशुः 'अ' इति विद्यारम्भे उच्चैर्गायति, किन्तु न जानात्यसौ किं फलमनेनैव। यदा तस्य व्युत्पत्तिः सञ्जायते, तदानीमेवावगन्तु शक्यते। अतः यथैव वेदज्ञानोद्भयात्प्रागेवालब्धस्तु वेदः, पुनः याथार्थ्येनावगमनं तस्य सम्प्राप्तिः अधिकृज्ज्ञानानुसारं क्रियमाणस्य कर्मणः सम्प्रापकत्वेन वक्तुं युज्यते। अत आह—

जगत्स्थितैरेव नृभिर्मुहुर्मुहु—
र्भवेत्कृतं कर्म विचिन्तयन्न वा।
पतेदवश्यं हि विपत्पथे यदा।
तदा भवेत्तस्य च कर्म रक्षकः॥

तथैव गीतायाः प्रातिस्विकाध्यायप्रारम्भे अध्यायानामलङ्कारत्वेन योगशब्दस्य प्रयोगात् (विषादयोगः, साङ्ख्ययोगः, मोक्षयोगः) अवगन्तुमायाति यत् अध्यायोऽयम् अलब्ध आसीत्, सम्प्रति पठितुमुद्योगिनां कृते लब्धोऽयम्। अतः अलब्धस्य सम्प्राप्तिः 'योग' इति। पठनानन्तरं रक्षणमर्थात् व्यपदेशानुसारं व्यपदिष्टः सन् तत्परिपालनमेव क्षेम इति। एवं क्रमेण सर्वेषामध्यायानां योगशब्दस्य त्वियं तर्कणा। क्षेमशब्दः परिपालनार्थे यदि वोपयुज्यते, तर्हि प्रत्यध्यायं योगशब्देन साकं कथम् क्षेमशब्दप्रयोगो नाभूत् इति चेत् कर्मानन्तं कर्मफलविपाकस्तु निश्चितः। किन्तु-फलप्राप्तिकारणीभूतकर्मानुष्ठानस्य यथा योग्यताऽप्राप्तेः फलसम्प्राप्तिर्न भवति यथैव, तथैवाध्यायगतप्रसङ्गोपलब्ध्ययोगहेतुत्वात् तद्विषयासन्निविष्टाः विलोक्यन्ते केचिदितिकारणात् क्षेमशब्दस्य वारणमिति युक्तम्।

परंब्रह्मणो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णा अजायन्त। एषा पालकत्वेन क्षत्रियस्य जीवनधारणाय च वैश्यस्य आवश्यकता अधिकतरा। लब्धस्य परिपालनं क्षेम इति प्रसंगात् ब्राह्मणेनादृष्टं क्षत्रियेण दृष्टं राज्यं समृद्धं प्रत्यक्ष रक्षकत्वेन परिपालयितुं वैश्यस्य व्यपदिष्टत्वे सति (कृषिकर्मणाऽन्नोत्पत्तिकारणात्) तस्य कृते सर्वत्र क्षेमशब्दस्य बहुल प्रयोगः शास्त्रान्तरेषु लभ्यते। मनुनोक्तम्—

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च (२।१२६)

गीतायां योगशब्दमिमं मिश्रणार्थे व्यवहरन्ति केचित्, केचित्तु कथयन्ति परमात्मनि जीवस्य लीनप्रसङ्गो योग इति। भवतु नाम। शब्दानामनेकार्थत्वात् योगशब्दस्यार्थस्तु अन्यः कश्चिद् भवितुमर्हति चेन्नास्ति विप्रतिपत्तिः। किन्तु प्रासङ्गिकस्तु सज्जनग्रहणीयः। अतः सर्वसम्वित्श्रुतिसागरं (सर्वज्ञानमयोहि सः-मनुः २) धावन्तीनां स्मृतितरङ्गिणीनां दृढप्रामाणिकता पूर्वाचार्यैः स्वीकृतायाः हेतोः शास्त्रान्तरशब्दप्रसिद्धया स्मृतिशब्दप्रसिद्धिर्नो लङ्घनीयेत्यलं बहुना।

पूर्वतोनुवृतम्

कर्ममीमांसादर्शनम् : क्रियापादः

आविष्कर्ता तथा भाष्यकारः
भगवत्पूज्यपादमहर्षियोगिराजस्वामिज्ञानानन्दमहाराजः

देवाः! मनोमयः कोषः कोषः प्राणमयस्तथा॥
विज्ञानमयकोषोऽपि सम्भूयैतत्त्रयं सह॥
शरीरं प्राणिनां सूक्ष्मं समुत्पादयते तराम्॥
शरीरं सूक्ष्ममेवाहो दशामेत्यातिवाहिकीम्।
अखिलोकान्तरं सर्वं शक्नुयाद् भ्रमितुं सुराः॥
कारणाख्यवपुर्भूताऽविद्यायां नन्वस्थितः।
प्रियमोदप्रमोदैर्हि भावैरेभिः समन्वितः॥
आत्मस्वरूपावरको देवा! मलिनसत्त्वकः।
नाम्नाऽऽनन्दमयः कोषः कथ्यते वेदपारगैः॥इति १६६॥

उद्भिद्यन्नमयविकाशः॥१६७॥

चतुर्विधभूतसंघपारस्परिक सम्बन्धप्रदर्शनार्थमुच्यते - उद्भिदि गुल्मलतावृक्षादौ अन्नमयस्य कोषस्य विकाशो भवति। उद्भिज्जजीवेष्वपि विकसन्ते पञ्चकोषाः, यतः पञ्चकोषासद्भावे न सिध्यति जीवत्वं जीवस्य किन्तु तेषु केवलमन्नमयस्य कोषस्यैव सम्यग् विकाशो जायते। अन्ये कोषा गौणरूपेण तेषु तिष्ठन्ति॥१६७॥

तदेवं सिद्धान्तयति—

तत्पिण्डखण्डान् नवपिण्डोत्पत्तिः॥१६८॥

तत्पिण्डखण्डत नवपिण्डस्योत्पत्तिर्जायते। अतएव उद्भिज्जपिण्डस्य छिन्ना शाखा अन्यत्र विरोपितुं शक्यते। तेन च नववृक्षस्य प्रादुर्भावो भवति॥१६८॥

एवं च—

अन्नप्राणमययोः स्वेदजे॥१६९॥

स्वेदजश्रेणीषु जीवेषु प्रधानरूपेण अन्नमयप्राणमययोः कोषयोः विकासो वेदितव्यः। अन्ये कोषास्तत्र गौणरूपेण तिष्ठन्ति॥१६९॥

तदीयशक्तिं वर्णयति—

उद्भिज्जजननार्हत्वमप्यस्यातः ॥१७०॥

अतःकारणात् स्वेदजस्य उद्भिज्जजननार्हत्वमपि दृश्यते। स्वेदजजीवेषु अन्नमयप्राणमयकोषविकासकारणात् कुत्र कुत्रचिदेवमपि दृश्यते यत् स्वेदजाङ्गेषु उद्भिज्जत्वलक्षणमपि विद्यमानं दृश्यते। कश्चित् स्वेदजो जीवः एवमपि दृश्यते यत् तदीयमर्धाङ्गे स्वेदजमुद्भिज्ज च। वस्तुतः एतादृशस्वेदजे द्वौ जीवौ विद्यमानौ भवतः। उद्भिज्जेऽपि उद्भिज्जप्रादुर्भावः। यथा परगाछानामको वृक्षः। एवं विज्ञातव्यम्—यत् परगाछानामकोऽपि एकः स्वतन्त्र उद्भिज्जो जीवः। तस्य बीजानि पक्षिभ्रमरादिद्वारा आनीय दुर्बलवृक्षकोटरादिषु स्थापितानि अङ्कुरोत्पत्तिं जनयन्ति, तदङ्कुराः परिवर्धन्ते च। वस्तुतः परगाछावृक्षः तद्वृक्षतो नोत्पद्यते। स्वेदजेऽपि द्वयोर्जीवयोर्लक्षणं दृश्यते। तौ द्वौ जीवौ स्वतन्त्रौ भवतः। विषयोऽयं योगिजनवेद्यः। कुत्रचन यन्त्रसाहाय्येनापि द्रष्टुं शक्यते। १७०॥

अण्डजे कस्य कोषस्य विकास इति निरूप्यते—

अण्डजेऽन्नप्राणमनोमयानाम् ॥१७१॥

अण्डजजीवेषु अन्नमयप्राणमयमनोमयानां त्रयाणाम् कोषाणाम् विशेषरूपेण विकासो जायते। शिष्टौ द्वौ कोषौ गौणरूपेण तिष्ठतः ॥१७१॥

एतस्य विशेषत्वमुपवर्ण्यते—

तस्मात्ततः स्वेदजोद्भिज्जजीवा अपि ॥१७२॥

तस्मात् कारणात् ततः अण्डजात् स्वेदजोद्भिज्जजीवा अपि उत्पद्यन्ते। अण्डजश्रेणीजीवानां शरीरेषु कुत्रचित् उद्भिज्जस्वेदजयोर्जीवयोरपि उत्पत्तिर्दृश्यते। यदा उत्तरोत्तरम् उन्नतिशीलाः त्रयः कोषा यत्र देहे पूर्णताम् प्राप्नुवन्ति तत्र निम्नस्य कोषद्वयस्य विकासशालिनो जीवाः अपि समुत्पद्यन्ते, युक्तिसंगतं चैतत्। अत्र शङ्कते, स्वेदजजीवाः प्रायः दर्शनेन्द्रियगोचरतां नापद्यन्ते, परन्तु उद्भिज्जजीवाः प्रत्यक्षतो दृश्यन्ते। ते लघुकाये अण्डजजीवे कथमुत्पन्ना भवितुमर्हन्तीति? समाधत्ते—उद्भिज्जजीवा बहवो यथायथं दृष्टिगोचरतां न प्राप्नुवन्ति। यत्र कश्चिदुत्पद्यते, तत्र पूर्वं न किंचिदपि दृश्यते किन्तु निम्नश्रेणिरुद्भिज्जः प्राकट्यमासादयति। किञ्चिद्दिनानन्तरं स प्रत्यक्षतो दृश्यते। एतादृशा निम्न श्रेणयोऽनेके उद्भिज्जजीवा अतिसूक्ष्मा भवन्ति। ते अन्यजीवशरीरेष्वपि समुत्पत्तुं शक्नुवन्ति। अतः किल अण्डजशरीरे उद्भिज्जस्वेदजजीवयोः समुत्पत्तिर्न भवितुमर्हतीति युक्तिविरुद्धा ॥१७२॥

जरायुजशरीरे केषाम् कोषाणां विकास इति निर्णीयते—

जरायुजेऽन्नप्राणमनोविज्ञानमयानाम् ॥१७३॥

जरायुजश्रेणीजीवेषु अन्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमय कोषाणां पूर्णविकासो जायते। परन्तु आनन्दमयकोषो गौणरूपेण तिष्ठति ॥१७३॥

तद्वैशिष्टयं निदर्शयति—

अतस्ततोऽण्डजस्वेदजोद्भिज्जाश्च ॥१७४॥

अतो हेतोर्जरायुजजीवात् अण्डजस्वेदजोद्भिज्जजीवानाम् उत्पत्तिर्दृश्यते। अन्यतमस्य समुन्नतकोषस्य विकासेन हेतुना जरायुजश्रेणीजीवशरीरे उद्भिज्जस्वेदजाऽण्डजानां त्रयाणामपि जीवानाम् आश्रयो न विज्ञानविरुद्धः ॥१७४॥

सम्प्रति मनुष्यशरीरमुद्दिश्य व्याख्याति—

सर्वप्राणिप्रसवो मानवः पूर्णत्वात् ॥१७५॥

मानवशरीरं सर्वतः परिपूर्णम्, अतः तस्मात् सर्वप्राणिसमुत्पत्तिः। मानवपिण्डं सर्वशरीरश्रेष्ठत्वात् परिपूर्णं समाम्नातम्। अतस्तद्वैशिष्ट्यकारणात् इदं वक्तुं शक्यते यत् मनुष्यशरीरे अन्ये सर्वे निम्नश्रेणयो जीवाः आश्रयमधिकतं

शक्नुवन्ति। मानवशरीरे दद्रुप्रभृतिरोगरूपेण उद्भिज्जजीवानाम्, चर्मणि रक्ते च बहुविधरोगकीटाणुस्वरूपस्वेदजजीवानाम्, बहिर्लोमकूपेषु आभ्यन्तरिकविष्ठादिषु अण्डजजीवानाम् सृष्टिर्जायते। जरायुजसर्गस्य पूर्णापूर्णसर्वविधसृष्टीनां मानवपिण्डम् आकर एव। दूषितेन मनसा मानवपिण्डाश्रयेण मलिनमलिना समुन्नतेन मनसा समुन्नता सृष्टिर्मानवपिण्ड एव सम्भवा। मानवपिण्डं पञ्चभि. कोषैः पूर्णावयवम्। अतो ज्ञानानन्दपरिपूर्णतापि मानवपिण्ड एव सम्भवति। स्वकीयायाः असद्धारणाया पूर्णतया मानवः पशुर्भवितुं शक्नोति। सद्धारणायाः परिपूर्णतया देवोऽपि भवितुमर्हति एतदेव मनुष्यपरिपूर्णतावैचित्र्यम् ॥१७५॥

पञ्चकोषपरिपूर्णमानवशरीरस्य विशेषान्तरं निर्दिशति–

पिण्डेश्वरोऽसौ ॥१७६॥

असौ मानवो जीवः पिण्डस्य ईश्वरो भवति। उद्भिज्जादि सहजपिण्डजीवो न कदापि पिण्डेश्वरः, असम्पूर्णत्वात्। तेषु यथाक्रमम् एकैककोषाधिकविकासो जायते, तच्च पूर्वोक्तमेव। वस्तुतः तेषु पञ्चकोषाः विराजन्ते, यतः सर्वेष्वपि जीवेषु सर्वकोषाणां सर्वेन्द्रियाणां च लक्षणानि विद्यन्ते। परन्तु पूर्वोक्तविज्ञानमनुसृत्य यथाक्रमं कोषाणाम् असंपूर्णता अवश्यं तिष्ठति, अतस्ते असम्पूर्णपिण्डाधिकारित्वात् स्वपिण्डाधीश्वरा न भवितुमर्हन्ति। सर्वप्रकारपरिपूर्णत्वात् मानवो जीवः स्वपिण्डस्याधीश्वरो नूनं भवति। विशेषतो मानवो देवत्वमधिगच्छति मोक्षाधिकारी च जायते। अतो मनुष्यः स्वपिण्डेश्वर इत्यत्र नास्ति सन्देहावसरः ॥१७६॥

अन्यदपि माहात्म्यं तस्य निर्दिशति––

अत ऐशीविकाशार्हत्वमस्य ॥१७७॥

अतः कारणात् तत्र ऐशीनां शक्तीनां विकासः। मानवपिण्डस्य वैशिष्ट्यमुपवर्ण्य आधिभौतिक विशेषतारूपपिण्डेश्वरत्ववर्णनान्तरम् आधिदैविकविशेषता निरूप्यते। मनुष्यशरीरे तपोयोगबलेन त्रिविधानाम् दैवीनाम् ऐशीनां शक्तीनां विकासो जायते। परकायाप्रवेश––दूरश्रवण––दूरदर्शनप्रभृतयो दैवशक्तयः अणिमलघिमादय ऐशविभूतयोऽपि तत्र विकसन्ति। वस्तुतस्तु आध्यात्माधिदैवाधिभूतसहजाख्याना चतुर्विधश्रेणीसिद्धीना विकासस्थलं मनुष्यशरीरमेव इत्यत्र नास्ति सन्देहः। एतदेव तद्वैशिष्ट्यम्। भगवान् पतञ्जलिरप्याह:––"जन्मसंस्कार मन्त्रौषधिसमाधिजाः सिद्धयः" इति ॥१७७॥

अन्यदप्युच्यते––

निःश्रेयसाधिगमश्च ॥१७८॥

अतः कारणात् मनुष्येण निश्रेयसः अधिगम्यते। आध्यात्मिकी विशेषता प्रतिपाद्यते। मानवपिण्डे एव निःश्रेयसः प्राप्यते। मृत्युलोकः कर्मभूमिः स एव चतुर्दशभुवनानां केन्द्रमपि। मृत्युलोके एव मनुष्यत्वप्राप्तेरनन्तरं जीवो देवत्वमासाद्य ऐशकर्मसहायतया क्रमशः त्रिमूर्तिपदं प्राप्य ब्रह्मीभवति, अथवा जैवकर्मसाहाय्येन शुक्लगतिद्वारा सूर्यमण्डलं भेदयन् विमुच्यते। सहजगतया तु मानवशरीरे एव जीवो मुक्तिमासादयति, मानवपिण्डस्य एतत् विशिष्टं माहात्म्यम् ॥१७८॥

प्रकारान्तरेण महत्त्वं निर्दिशति––

लौकिक्यलौकिकी च शक्तिः ॥१७९॥

मानवशरीरे लौकिक्यलौकिकीति द्विधा शक्तिः समुत्पद्यते। मानवपिण्डस्य वैलक्षण्यमिदं यत् तत्र लौकिकी अलौकिकी चेति द्विविधा शक्तिर्विकसति। देवानाम् अधिकारो मनुष्यतः श्रेष्ठः, किन्तु ते यदि लौकिकं कर्म कर्तुं वाञ्छेयुः तर्हि तैः अवश्यं लौकिकं केन्द्रं नूनमवलम्बनीयम्। उदाहृत्यानया इदमभ्युपगन्तव्यं यत् कस्यचित् व्यक्तिविशेषस्य वधावसरे मेघस्थितवज्रद्वारा सर्पादिजीवप्रेरणया च ते वध-कार्यमनुष्ठातु प्रभवः। एवं हि कस्यचित् कल्याणसम्पादनावसरे अन्येषाम् अन्तःकरणे तदीयान्तःकरणे या प्रेरणया तत्कल्याणं कर्त्तुं शक्यम्। देवाः प्रकारान्तरेण मनुष्यदर्श-

नेन्द्रियगोचरस्थूलशरीराणि धारयन्तोऽपि स्थूलशरीरसाध्यं सर्वं लौकिकं कार्यं न यथावत् कर्तुम् पारयन्ति । किन्तु मनुष्ये द्विविधा योग्यता विद्यते । योगशक्तिद्वारा मानवो मारण-मोहनवशीकरणोच्चाटनादिकार्यं तथा च लौकिक-रूपेण अन्यदपि कार्यजातं कर्त्तुं शक्नोति । संयमद्वारा दैव-कार्यं, लौकिकपुरुषार्थद्वारा लौकिकं विधेयमपि विधातुं शक्नोति ॥१६९॥

अन्यच्चाभिधत्ते—

लौकिकमलौकिकञ्च प्रत्यक्षम् ॥१८०॥

मानवे लौकिकम् अलौकिकं च प्रत्यक्षम् । मनुष्येभ्यो निम्नयोनिषु लौकिकप्रत्यक्षोपयोगिदर्शनेन्द्रियाणि । मनुष्यो-परिस्थदेवादियोनिषु अलौकिकदिव्यप्रत्यक्षसाधनानि । किन्तु सर्वपिण्ड-मध्यवर्त्तित्वात् अधिकारस्वातंत्र्ये विचारदृष्टे सर्वाधिकत्वात् मनुष्येषु लौकिकालौकिकोभयप्रत्यक्षशक्ति-विद्यते । मनुष्यः साधारणतया स्वीयनेत्रगोलकसाहाय्येन अथवा अण्वीक्षण-दूरवीक्षणादियन्त्रसहायतया बहूनाम् अपि स्थूलपदार्थानां प्रत्यक्षीकरणे समर्थः, स्वीययोगशक्त्या नैजं तृतीयं ज्ञाननेत्रम् उदघाट्य अलौकिकं प्रत्यक्षम् एतावद् वर्ध-यति यत् सर्वातीतस्य भगवतोऽपि दर्शनं कर्त्तुं समर्थः । अलौकिकप्रत्यक्षयुक्तयो योगदर्शने सांख्यदर्शने च समीचीन-रीत्या पूर्वाचार्यैः सुनिरूपताः ॥१८० ।

प्रसंगतो योनिषु आश्रयस्थलनिर्णयं करोति—

उद्भिज्जमर्त्यौ जीवाश्रयौ ॥१८१॥

सर्वप्रकारयोनीनाम् आश्रयसम्बन्धविचारे क्रियमाणे इदमेव निश्चितं यत् उद्भिज्जमनुष्ययोनी सर्वविधयोनीनाम् आश्रयस्थलरूपे । उद्भिज्जयोनीनाम् आश्रयेण मनुष्य-लोकस्य अन्याः सर्वाः योनयो जीवनं धारयन्ति । उद्भि-ज्जानाम् आत्मसमर्पणेन ये मृगा जीवन्ति तेषाम् एव नाशेन व्याघ्रप्राणरक्षा मनुष्यपर्यन्तः प्राणिनो मनुष्यलोके स्थायिन मृत्युलोकः उद्भिज्जानाम् सहायतया स्थितिशीलः । मनुष्याणां साहाय्येन चतुर्दशभुवनानि सुरक्षितानि । मनुष्यस्यासद्भावे मृत्युलोकसुव्यवस्था न स्यात् । मनुष्यलोकाभावे प्रेतनर-कादिलोकानाम् आवश्यकत्वं न भवेत्, उच्चदेवलोकानां सम्वर्धनमपि न जायेत । यतः यज्ञद्वारा देवाः संवर्ध्यन्ते मानवाभावे देवास्तित्वसंरक्षणमप्यसम्भवम् । यतो मानवा एव कालान्तरे देवत्वमासादयन्ति ॥१८१॥

तदीयो हेतुरुच्यते—

अवधिद्वैविध्यात् ॥१८२॥

जीवप्रवाहस्य द्वे परिधी । एका उद्भिज्जसम्बन्धिनी, द्वितीया मनुष्यसंबद्धा । उदभिज्जतः प्रवहमानः प्रवाहः जीवनमुक्त विलीयते मुक्तेः सर्वविधा अपि अवस्थाः मनुष्यथो-निसापेक्षाः । अन्यच्च चिज्जडग्रन्थि, प्रथमदशा जीवावस्थारम्भ इति यावत् उद्भिज्जयोनितः सम्बन्धं रक्षति । अतः उद्भिज्जो मानवश्च योनिद्वयमिदं जीवप्रवाहस्य परिधिद्वयमित्यत्रनास्ति सन्देहः ॥१८२॥

शङ्कां समाधत्ते—

जीवत्वजनिरुद्भिदः ॥१८३॥

उद्भिदः उद्भिज्जीवा जीवभावस्य उत्पत्तिस्थानम् । अत्र जिज्ञासुः शङ्कते यत् जीवत्वप्रारम्भिको परिधिः किम् उद्भिज्जभिन्ना भवितुं नार्हति ? ह्रसन्तो वर्धमानाश्च अनेके पदार्थाः कथं न परिधिभूताः ? इत्यादि शङ्कासमाधानार्थमेव पूज्यपादो महर्षिः सूत्रकारः सूत्रमिदमाविरभावयत् । सूत्रेणैतेन इदं निर्णीतं यत् उद्भिज्जत एव जीवत्वप्रारम्भः । यतोहि पञ्चकोषाणां ज्ञानेन्द्रियाणां च विकासलक्षणमुद्भिज्जपिण्डे एव प्रकटीभवति । स्मृतिशास्त्रेऽपि निर्णीतम्—

उष्णतो म्लायते वर्णं त्वक् फलं पुष्पमेव च ।
म्लायते शीर्यते चाऽपि स्पर्शस्तेनाऽत्र विद्यते ॥
वाय्वग्न्यशनिनिर्घोषैः फलं पुष्पं विशीर्यते ।
श्रोत्रेण गृह्यते शब्दस्तस्माच्छृण्वन्ति पादपाः ॥

वल्ली वेष्टयते वृक्ष सर्वतश्चैव गच्छति।
न ह्यदृष्टेश्च मार्गोऽस्ति तस्मात्पश्यन्ति पादपाः॥
पुण्यापुण्यैस्तथा गन्धैर्धूपैश्च विविधैरपि।
अरोगाः पुष्पिताः सन्ति तस्माज्जिघ्रन्ति पादपाः॥
पादैः सलिलपानाच्च व्याधीनाञ्चापि दर्शनात्।
व्याधिप्रतिक्रियात्वाच्च विद्यते रसनं द्रुमे॥
वक्त्रेणोत्पलनालेन यथोर्द्ध्वं जलमाददेत्।
तथा पवनसंयुक्तः पादैः पिबति पादपः॥
सुखदुःखयोश्च ग्रहणाच्छिन्नस्य च विरोहणात्।
जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते॥१८३॥

विज्ञानमिदं पुनः परिपोषयति—

परिणमत्स्वपि न प्रस्तरादिषु॥ १८४॥

प्रस्तरादिषु परिणमत्स्वपि तेषु जीवत्वं नास्ति। अत्र शङ्क्यते—प्रस्तरादिपदार्थान् वर्धमानान् विलोक्य कथं न तत्र जीवत्वस्वीकारः? समाधत्ते—कुत्रचन बालुकाभिर्मृत्तिकाभिः, आग्नेयपर्वतप्रस्रवणनिर्गलितपदार्थेभ्यः प्रस्तराणि समुद्भवन्ति, तानि च परिवर्धमानानि विलोक्यन्ते। सुवर्णरौप्यहीरकमाणिक्यरत्नादयो हरितालप्रभृत्युपधातवश्च नूनं परिवर्धन्ते। किन्तु सर्वेषां तादृशपदार्थानां निर्माणं परिवर्धनं च न जीवपिण्डसमानम्। तेषु परिणामेनैव वृद्धिर्जायते। वैद्युतिकशक्तेः तादृशप्राकृतिकस्थूलशक्तिविशेषतरंगाणां प्रभावात् तत्तत्पदार्थनिकट-परमाणुपंचतत्त्वसहायतया तेषु तेषु पदार्थेषु परमाणवो वृद्धिमुपयान्ति, तेन कारणेन ते ते पदार्थाः क्रमशः परिवर्धन्ते। मानवसहजादिपिण्डेषु प्राणमयकोषसाहाय्येन अन्नस्य च सहायतया यथा अन्नमयः कोषो वर्धते न तथा तेषु पदार्थेषु। पूर्वोक्तरूपेण यादृशज्ञानेन्द्रियलक्षणानि उद्भिज्जेषु दृश्यन्ते न तथा प्रस्तरादिपदार्थेषु। अतः कारणात् प्रस्तरादिषु जीवत्वशंका युक्तिविज्ञानविरुद्धा प्रस्तरादिपदार्थेषु समष्टिरूपेण अधिदैवसद्भावो नूनम्, नदीसमुद्रादिषु यथा अधिदैवरूपेण देवताविशेषः तथैव पर्वतप्रस्तररत्नधातुविशेषेषु पृथक्-पृथक् देवाः अधिदैवरूपेण विराजन्ते, प्रत्येक ब्रह्माण्डे तत् सामञ्जस्यसंरक्षणं विदधते च॥ १८४॥

अन्यच्च—

तच्छक्तिमत्त्वमधिदेवसम्पर्कात्॥ १८५॥

अधिदैवसम्बन्धेन तेषां शक्तिमत्त्वम्। जीवत्वाभावे कथं तेषु असाधारणशक्तिविकास इति शंकासमाहितये निरुच्यते यत् जीवेषु पूर्वप्रपञ्चितसिद्धान्तानुसारम्। असाधारणशक्तीनां विकासो नूनं, परन्तु धातुरत्नप्रभृतिजड़भूतपदार्थसमूहेषु यः किल असाधारणशक्तिविकासः, सच तत्तत्पदार्थरक्षकाधिदैवसाहाय्येनैव सम्पद्यते। उदाहरणरूपेण विज्ञेयं यत् जलाग्निपर्वतादीनां स्वाभाविका गुणाः स्वभावत एव समुत्पद्यन्ते परन्तु तेषां द्वारा यथासमयं असाधारणशक्तिविलासः। यथा वायुद्वारा महावातप्रकोपः, जलद्वारा च घोरजलप्लावनादि कार्यं तद्तद्पदार्थसम्बन्धयुक्ताधिदैवसमीहाशक्तितः सम्बध्नन्ति॥१८५॥

प्रसंगत उच्यते—

चराचरे सप्तधातुनिमित्तम्॥१८६॥

चराचरेषु सप्तधातवः स्थितेः कारणानि। प्रकृति-सहजात-सप्तविभागसम्भूताः सहज-कर्मसम्बन्धयुक्तसप्तधातवः स्थूलसर्गस्य स्थितेर्हेतुभूताः। स्थावरे सुवर्णलौहादयः जंगमे मांसरक्तादिसप्तधातवः, सुवर्णादिसप्तधातवः सर्वव्यापकाः सन्ति। तेषामेव परस्परसम्मेलनेन अनेके उपधातवो निर्मीयन्ते। सूक्ष्मदृष्टया सम्यक्तयेदं दृश्यते यत् पृथिव्याः सर्वत्र विभागे पृथिव्यन्तर्गतजलेऽपि सुवर्णादिसप्तधातूनां सम्मेलनं निभाल्यते, त एव सप्तधातवः प्रकारान्तरेण स्थावरपदार्थानां स्थितिकारणत्वं भजन्ते। यावत्किल प्रस्तरादिषु तेषां सप्तधातूनां सम्बन्धः, तावत् प्रस्तरादीनाम् अस्तित्वमपि। यद्यपि पदार्थविद्याद्वारापि तत्प्रत्यक्षसिद्धिर्न स्यात्, किन्तु सर्वेष्वपि

स्थावरपदार्थेषु सप्तधातुविद्यमानता विज्ञानसिद्धा। तेषां सप्तधातूनां, क्षयेणैव प्रस्तरादीनां क्षयः समुत्पद्यते। तत् परमाणवश्च विकृष्टाः प्रणश्यन्ति। एवं हि मानवपिण्डादिषु रक्तमांसास्थिप्रभृति-सप्तधातवः तत्पिण्डस्थितिकारणतां व्रजन्ति। आयुर्वेदशास्त्रेण सर्वथा सिद्धमिदं यत् रक्तमांसादिसप्तधातूनां क्षये समुत्पन्ने मनुष्यशरीरं क्षीणतामापद्यते। सप्तधातुषु एकस्यापि क्षये जाते शरीरं प्रणश्यति। रक्तादि सप्तधातवः स्त्रीषु पुरुषेषु च समानाः सन्ति। स्त्रीषु केवलं वीर्यस्य विभागद्वयम्, अतएव आयुर्वेदाचार्या इदमामनन्ति यत् स्त्रीषु अष्टौ धातवः सन्तीति - वस्तुतः सृष्ट्युत्पादकं रजः कान्तिशक्तिवर्धकमिति सप्तमधातोर्विभागयं स्त्रीशरीरे वेद्यम् ॥१८६॥

द्वितीयं फलमभिधत्ते—

तेनोभयत्र परिणतिः ॥१८७॥

तेन हेतुना उभयत्र परिणामः सप्तधातुतो द्वितीयं किं फलमिति सहजकर्मगतिनिदर्शनार्थमुच्यते। स्थावरे जंगमे वेत्युभयत्र परिणतिः सप्तधातूनामेव कार्यम् ॥१८७॥

तदुदाह्रियते—

स्थावरे प्रस्तरादिकं जंगमे जरादिकम् ॥१८८॥

स्थावरे प्रस्तरादीनाम् जंगमे च जरादीनाम् परिणामः सप्तधा जनित एव। यदा किल बालुकाभिः मृत्तिकाभिर्वा प्रस्तराणि कंकरादयः अन्ये खनिजपदार्था वा जायन्ते तदा तादृशाः सर्वेऽपि परिणामाः पूर्वकथित सप्तधातूनां परिणामत एव सम्भवन्ति। अन्यच्च जंगमपिण्डेषु वृद्धत्व-स्थूलत्व-कृशत्वादयः परिणामाः पूर्वोक्तसप्तधातुपरिवर्तनसमुद्भूताः ॥१८८॥

तत्प्रधानहेतुरभिधीयते—

त्रैगुण्यात् ॥१८९॥

प्रकृतित्रैगुण्यकारणादेव स्थावरजंगमेषु सप्तधातुद्वारा परिणामा सम्भवन्ति। सप्तधातूनां स्थावरजंगमेषु परिणामस्य किं मौलिकं कारणम्? सप्तधातूनां स्थितिकारणतायां सिद्धायां तद्द्वारा स्वतः परिणतिः कथं न एतादृश शंकासमाधानाय पूज्यपादेन महर्षिणा सूत्रकारेण सूत्रमिदम् आविष्कृतम्। वस्तुतः सप्तधातुद्वारा स्थावरजंगमेषु समुत्पद्यमानपरिणामस्य मौलिकं कारणं प्रकृतेस्त्रैगुण्यमेव। प्राकृतिकेषु स्वभावसिद्धा यदा एकस्यानन्तरम् अपरस्य समुदयो जायेत तदा गुणपरिणाममनुसृत्य धातुष्वपि परिणतिर्जायते, तया च स्थावरजंगमात्मकः परिणामः समुत्पद्यते ॥१८९॥

सम्प्रति स्थूलं कारणम् अभिधत्ते—

शक्तिप्राणतश्च ॥१९०॥

त्रिगुणद्वारा परिणामगतिर्नूनं संसाध्यते। आपरमाणोर्ब्रह्माण्डपर्यन्तं सर्वत्रैव बोभूयमानस्य सृष्टिस्थितिलयानां परिणामक्रमस्य मौलिको हेतुः त्रयो गुणा एव, किन्तु पदार्थानां स्थूलदशायां परिणामस्य गतिद्वयं समाम्नातम्। एका वास्तविकावस्थासंरक्षिणी, द्वितीया च रूपान्तरमनुष्ठाय संरक्षिणी। विज्ञानमिदं, सुस्पष्टमवधारयितुम् अवगन्तव्यं यत् समुत्पद्यमानं मानवशरीरं रजोगुणस्य, स्थितिशीलं सत्त्वगुणस्य नाशशीलं तमोगुणस्य च कार्यं वेद्यम्। पिण्डसृष्टिषु सर्वविधक्रियाणाम् उपरि विचारे क्रियमाणे नूनमेव तादृशाः परिणामा अवगन्तुं शक्यन्ते, किन्तु पिण्डस्य अस्तित्वदशायां शक्तिद्वयस्य प्राधान्यं अङ्गीकर्त्तव्यमेव। ते द्वे शक्ती रयिः प्राणश्च। श्रुतावप्युक्तम्—"तस्मै च होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते रयिं च प्राणं चेत्यतो मे बहुधा प्रजा करिष्यत इति। आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमाः। रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिश्च रयिः मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राणस्तस्मादेत ऋषयः शुक्लम् इष्टं कुर्वन्तीतर इतरस्मिन्। अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः। प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्त ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते।"

यथा किल पूर्वमेव निर्णीतं, कार्यब्रह्मणः प्रत्येकस्मिन् अंगे त्रयाणाम् अपि गुणानां स्वाधीनाः साधारणक्रियाः सम्भवन्ति। एकस्य ब्रह्माण्डस्य पिण्डस्य समुत्पत्तिः, तत् पूर्णावस्थायां स्थितिः, पुनः—तन्नाशश्चेति तिस्रः क्रियाः त्रिगुणानुसारं साधारणरूपतः सम्भवन्ति। किन्तु पिण्डस्यैकस्य ब्रह्माण्डस्य वा प्रारम्भदशा नाशावस्था च सृष्टि-वैभव-प्रकाशानुपयोगिनी। तदर्थं केवलं पिण्डब्रह्माण्डयोर्मध्यावस्था या पूर्णावस्था, सैवोपयोगिनी। तदीयपूर्णावस्थायां तदस्तित्वसंरक्षणीय यत् प्रतिक्षणव्यापि स्थितिमूलकं परिणामकार्यं, तत्र उभयोरेव रयिप्राणयोरुपयोगिता। प्रकारान्तरेण रयिः स्वभावतः परिणामिषु भूतेषु यथायोग्यं परिणामं समुत्पाद्य तद् रक्षां विदधाति। प्राणश्च तत्र जीवनिकाम् शक्ति समुत्पाद्य तद्रक्षणं विधत्ते। इमामेव द्विविधां प्रक्रियां अवलम्बमानाः भक्तिमार्गस्य आचार्या एवमभिदधते यत् सृष्टौ समुत्पन्नायां सत्यां भगवतो ब्रह्मणः कार्यं समाप्येत भगवतः शिवस्य विष्णोश्च कार्यं चिरस्थायि तिष्ठति। इमामेव वैज्ञानिकीं भित्तिमनुसृत्य भगवतो ब्रह्मणः पूजनं पुराणैर्नाधिकमुदीरितं केवलं तदीयशक्तिरूपिण्याः वेदमातुः समर्चा समधिकमुपवर्णिता। एको देवः केशवो वा शिवो वा इत्युक्त्वा विष्णुशिवयोः समधिकपूजनं प्रचारितम्। अतः रयिप्राणयोः रहस्यं सृष्टेरस्तित्वेन सह मौलिकरूपेण सम्बन्धितमित्यत्र न सन्देहः। रयिमवगन्तुम् अन्नस्य उदाहरणं समुचितम्। अन्नं किल स एव पदार्थः यस्य भक्षणेन मनुष्यो जीवति। वृक्षस्यापि अन्नं तदेव उदाहारतो वृक्षो जीवितः तिष्ठति। अन्नस्य उदरस्थितिः तस्य परिपाकः, तेन च सर्वधातूनां परिपोषणम् इति सर्वं परिणाम-जनकमपि रक्षामूलकम्। ब्रह्माण्डपिण्डयोरस्तित्वसंरक्षणहेतुः प्राणशक्तिरेव। प्राण एव जीवनशक्तिः। रयिप्राणयोः परस्परं क्रियासाहाय्यमपि। तत्साहाय्यं परिणामजनकमपि रक्षामूलकमवमन्तव्यम् ॥ १९०॥

प्रसङ्गतो द्वन्द्वविज्ञानं विवृणुते—

उद्भिदादयो नाशका पोषकाश्च ॥१९१॥

उद्भिदादयो जीवस्य नाशकाः परिपोषकाश्च भवन्ति। द्वन्द्वक्रियाया स्वाभाविकता समीचीनरीत्या पूर्वमेव समुपवर्णिता। तमेव मौलिकं नियममनुसृत्य सर्वत्रैव द्वन्द्वशक्ति विद्यमानतया उद्भिज्जादिषु अमृतस्य विषस्य चेति क्रियाद्वयं परिदृश्यते। विषवृक्षः- आम्रादयः अमृतवृक्षाश्च उद्भिज्जेषु रोगघ्नाः रोगोत्पादकाश्च कीटाणवः स्वेदजेषु, मयूरसर्पादयः अण्डजेषु, गोव्याघ्रप्रभृतयो जरायुजेषु च। एभिरुदाहरणैः चतुर्विधभूतसंघेषु द्विविधशक्तिस्थायिताप्रमाणमुपलभ्यते। एष किल सृष्टेः स्वाभाविको नियमः ॥१९१॥

इदानीम् प्रकृतिविषयं अभिदधातित्—

कर्मापि द्वन्द्वधर्मं द्विविधशक्तिमत्वा ॥१९२॥

द्विविधशक्तिमत्वात् हेतोः कर्मापि द्वन्द्वधर्मविशिष्टम्। इदं तु प्रतिपादितपूर्वं यत् प्रकृतिस्पन्दनेन समुत्पन्नं शक्ति-विशेषं कर्म प्रोच्यते। यदि कर्मशक्तिविशेषं तर्हि तत् उभयत्र प्रवाहशीलं भवेत्। प्रत्येकशक्तेः स्वभावोऽयं यत् सा उत्तरवाहिनी दक्षिणप्रवाहिनी ऊर्ध्वमधश्च प्रवहणशीला भवितुमर्हति। यदा कर्म सत्वगुणमाश्रयत् पुण्यमयं स्रोतो धारयति तदा तत् ऊर्ध्वगामि, यदा च तमोगुणमाश्रयत् पापस्रोतः प्रवाहयति तदा तत् अधोगामि प्रणिगद्यते। कर्मणो द्वन्द्वमिदं स्वभावसिद्धम् ॥१९२॥

द्वयोः किं सेवनीयमित्युच्यते—

सेव्यं सुकृतमभ्युदयनिमित्तत्वात् ॥१९३॥

अभ्युदयस्य कारणभूतत्वात् पुण्यं कर्म सेवनीयम। यदि कर्मणः स्वाभाविकद्वन्द्वतया धर्माधर्मौ उभौ एव प्राकट्यमासादयतः, तर्हि द्वावेव कथं न सेवनीयौ? इति शंका-समाहितये सिद्धान्तपरिपोषणाय च एतत्सूत्राविर्भावः। नास्त्यत्र सन्देहो यत् प्राकृत द्वन्द्वतया जीवस्य सर्वाण्यपि कर्माणि श्रेणीद्वयेन विभक्तुं शक्यते। ऊर्ध्वगामिकर्म धर्मः, अधोगामि च अधर्मः। शक्तिविचारतो उभयमपि समानमेव।

यतो धर्मः, प्रथमावस्थायाम् ऐहलौकिकमभ्युदयं द्वितीयावस्थायां पारलौकिकमभ्युदयं, तृतीयदशायां च अभ्युदयं सम्पादयन् उन्नतेः परां काष्ठां ब्रह्मपदं प्रापयति। अयं किल धर्मशक्तेः प्रबलतायाः संक्षिप्तो दृष्टान्तः। अन्यच्च अधर्मोऽपि धर्मतो नाल्पशक्तिविशिष्टः। अधर्मो हि जीवं प्रेतत्वं नरकत्वं, स्थावरत्वमपि प्रापयितुं शक्नोति। अधर्मः अधोगामिनीं प्रवृत्तिं परिवर्धयन् जीवम् अतिनिम्नां गतिं प्रापयति मानवानां का कथा यमलार्जुनवत् देवान् अपि स्थावरत्वं गमयति। अतः कारणात् शक्तिरूपतो उभयोरपि धर्माधर्मयोः अधिकारे समानेऽपि धर्म एव सेवनीयो नाधर्मः। अधर्मो यदि उन्नतेः परिपन्थी धर्मश्च नियमितरूपेण समुन्नतिसम्पादकः, तर्हि धर्म एव सेवनयोग्यो नाधर्म इति सिद्धम् ॥१९३॥

मनुष्ये तदधिकारो निर्णीयते—

स्वातन्त्र्यादुभयप्रातिभाव्यं मानवस्य ॥१९४॥

स्वाधीनत्वात् हेतोर्मनुष्यस्य उभयोरेव प्रातिभाव्यम् उत्तरदायित्वमित्यर्थः। मनुष्यतो निम्नश्रेणयो जीवाः कर्थामव प्रकृतिसम्बन्धतः पराधीना इति पूर्वमेव सम्यक् विवेचितम्। सुतरां पराधीनतया न तेषु धर्माधर्माधिकारः सम्भवः। यतः पराधीनाः न प्रतिभुवः। पराधीनतासम्पादकेष्वेव तेषाम् उत्तरदायित्वं स्वतः सिद्धम्। अतः स्वतन्त्रतारहितेभ्योऽन्यजीवेभ्यो धर्माधर्मशृङ्खला न भवितुं शक्नोति। फलतः पञ्चकोषपरिपूर्णतया पूर्णावयवः, अन्तःकरणपूर्णतया संस्कारसंग्रहसमर्थः, अतएव स्वाधीनो मानव एव धर्माधर्मशृङ्खलारक्षणे समर्थः अतो मानवस्य अधर्मेणावनतिः धर्मेण च समुन्नतिर्निश्चप्रचा ॥ १९४ ॥

मानवसुरक्षोपायमभिदधाति—

अनुशासनत्रयादवनम् ॥ १९५ ॥

अनुशासनत्रयेण मानवस्य रक्षणम्। मानवयोनिम् आसादयन् जीवो धर्माधर्मशृङ्खलादायित्वं प्राप्नोति। तदानीम् अधर्मतो निवर्तनार्थं धर्मे च प्रवर्त्तनाय त्रिविधस्य अनुशासनस्य प्रयोजनीयता सम्पद्यते। राजानुशासनं, शब्दानुशासनं, योगानुशासनं, चेत्यनुशासनं त्रिविधम्। त्रिगुणभेदेन मनुष्या अपि त्रिविधा भवन्ति। तामसिकस्याधिकारिणः कृते राजानुशासनं कल्याणकरम्। समाजदण्डराजादण्डेति भेदेन राजानुशासनं द्विधा विभक्तम्, राजसिकस्याधिकारिणो हितसम्पादनाय शब्दानुशासनमुचितम्। शास्त्रोपदेशेन गुरूपदेशेन च शब्दानुशासनमपि द्विविधम्। सात्त्विकाधिकारिणो महापुरुषस्य कृते योगानुशासनं वेदसम्मतम्। एतस्यापि अपरोक्षानुभूतिभेदेन भेदकथनम्। विपरीतज्ञानवान् मानवो राजदण्ड-समाजदण्डभयेन विना न धर्मपथमारोढुं शक्नोति। तद्वदेव सन्देहात्मक बुद्धिसम्पन्नराजसिको जीवो गुरुशास्त्रसाहाय्यमन्तरा धर्माधर्मनिर्णयेन अभ्युदयाभिमुखं ह्यग्रेसरो भवति। सात्त्विकबुद्धिसम्पन्नो महापुरुषो वानप्रस्थाश्रमो वा, संन्यासी वा योगानुशासनसादृश्येन आत्मानात्मसदसद्विचारपरायणो भवति। अतः अभ्युदयनिःश्रेयःसाधनाय कस्याप्यनुशासनस्य नूनमावश्यकत्वम्। अनुशासनहीनस्य धर्ममार्गो निष्कण्टको न भवितुं शक्नोति ॥ १९५ ॥

तत्कारणमाचष्टे—

बुद्धित्रैविध्यात् ॥ १९६ ॥

मानवस्य बुद्धिः त्रिगुणमनुसृत्य त्रिविधा भवति। सत्याश्रययुक्ता निश्चयात्मिका बुद्धिः सात्त्विकी, सन्देहात्मिका सा राजसिकी, विपरीतज्ञानोत्पादिका तामसिकी चोच्यते। त्रिविधबुद्धेरनुसारेण अधिकारस्य स्वभावसिद्धत्वात् अनुशासनमपि त्रिविधं स्वभावसिद्धमेव। श्रीगीतोपनिषदि त्रिविधबुद्धिलक्षणं भगवता श्रीकृष्णेन स्वयमुपवर्णितम्।

तथाहि—

प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्याकार्ये भयाभये।
बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥
यया धर्ममधर्मञ्च कार्यञ्चाकार्यमेव च।

अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥१९६॥

प्रसंगतः क्रियानियामकं प्रतिपादयति––

नैसर्गिकक्रियानियामकौ देशकालौ ॥ १९७ ॥

नैसर्गिक्याः क्रियाया नियामको देशकालौ भवतः । अनुशासनाधीनकर्मानुष्ठानेन मनुष्यस्य निर्बाधक्रमोन्नतिरिति पूर्वमेव सिद्धान्तितम् । इदानीं देशकालविचारः कर्त्तुमावश्यकः । यतो देशकालौ कर्मनियामकौ । प्राकृतिकस्पन्दनतः कर्मसमुत्पत्तिरतः कर्म स्वाभाविकम् । एवं सत्यपि देशकालौ कर्मनियामकौ । प्राकृतिकं स्पन्दनं न्यूनाधिकरूपतो देशकालौ दधाति । यतः प्राकृतिकः परिणामो देशकालपरिच्छिन्नः । यद्यपि मूलप्रकृतेः स्वरूपं देशकालतोऽपि सूक्ष्मम्, किन्तु यदा प्रकृतिः वैषम्यावस्थां प्राप्ता परिणामिनी तदा सा गुणवती सती देशकालद्वारा परिच्छिन्ना भवति।

एतादृशपरिछिन्नत्रिगुणमयप्रकृतिस्पन्दनं यदि कर्म, तदा तदपि देशकालपरिच्छिन्नमेव । अतः देशकालयोः कर्मनियामकत्वं स्वतः सिद्धम् । स्थूलरूपेणऽपि उदाहरणेन विज्ञानमिदमवगन्तुं शक्यते यत् सर्वमपि कर्म सर्वयोर्देशकालयोः कदाप्युपयोगि भवितुं नार्हति । दिवानिद्राशीलो मानवोऽल्पायुर्भवति । रात्रिनिद्रात्यागी चापि । अतो रात्रौ निद्राप्राकृतिको नियमः एवमेव देशेऽपि वेदितव्यः । १९७॥

एतेन किमित्युच्यते––

तस्मादाद्यन्तवत्ता कर्मणः ॥१९८॥

तस्मादेव कारणात् कर्मण आद्यन्तवत्ता । यदा हि कर्मणो नियामकौ देशकालौ कर्म च देशकालपरिच्छिन्नम्, तदा कर्मणः सादिसान्तता स्वतः सिद्धा । यदि देशकालपरिधेरन्तर्गतत्वं कर्मणः सिद्धम् तदा तस्य सादिसान्तत्वं सिद्धमेव ॥१९८॥

प्रसंगतो देशकालविज्ञाननुपवर्ण्यते––

देशकालौ प्रकृतिब्रह्मात्मकौ ॥१९९॥

देशकालौ प्रकृतिब्रह्मणोः प्रतिकृतिरूपौ । ब्रह्मणि विलीना प्रकृतिः ब्रह्मतः पृथग् भवन्ती द्वैतभावं प्रकटयति, तदा सर्वप्रथमं देशकालौ प्रादुर्भवतः । कालो ब्रह्मस्वरूपः, देशः प्रकृतिरूपश्च । कालानुभवे चित्सत्ता प्राधान्यम् । इमावेव देशकालौ यावद्दृश्यप्रपञ्चमाच्छादयन्तौ नैजमनादित्वमनन्तत्वपरिदर्शयन्तौ यथाक्रमं ब्रह्मप्रकृत्योर्महत्वं घोषयतः अतोहि कालो ब्रह्मात्मकः देशश्च प्रकृतिस्वरूपः इति स्वीकृतिर्न विज्ञानविरुद्धा ॥१९९॥

अन्यदपि —

तयोरनाद्यनन्तत्वं विराड्वत् ॥२००॥

अनन्तकोटि-ब्रह्माण्डमयकार्यब्रह्मरूपिणो भगवतो विराड्रूपमिव देशकालौ अनाद्यनन्तौ । पिण्डरूपाया अधिभूतसृष्टेः, ब्रह्माण्डरूपाया अधिदैवसृष्टेश्च सादिसान्तत्वे सत्यपि अनन्तब्रह्माण्डमयसृष्टिप्रवाहरूपिण्या अध्यात्मसृष्टेः अनाद्यनन्तत्वमिति पूर्वमेव सुसिद्धम् । इदमपि प्रागेव सुसिद्धान्तितं यत् ब्रह्मो ब्रह्मप्रकृतेर्महामायायाश्च साक्षात् प्रतिकृतरूपौ यथाक्रमं कालदेशौ ज्ञातव्यौ । सर्गस्य सर्वाण्यपि वस्तूनि देशकालपरिछिन्नानि । सुतराम् अनन्तकोटिब्रह्माण्डमयस्य भगवतो विराड्मूर्तिरूपयोराद्यन्तरहितत्वं देशकालयोरवश्यभावि । अतः श्रीभगवतो विराड्मूर्तिरिव उभौ कालदेशौ आद्यन्तरहितौ ज्ञातव्यौ ॥२००।

द्वयोरेतयोः कर्मणि कीदृशः प्रभाव इत्युच्यते—

तदनुबन्धिक्रियातारतम्यात् ॥२०१॥

देशकालानुसारं क्रियायास्तारतम्यं बोध्यम् । कर्मणो देशकालपरिच्छिन्नत्वे, सर्गस्य सर्वविधेषु पदार्थेषु देशकालयोः पूर्णप्रभावे सिद्धे देशकालानुसारतः कर्मणोरूपान्तरत्वं स्वतःसिद्धम् । अतोहि देशकालस्थित्यनुसारं धर्मस्य तदङ्गोपाङ्गानां च स्वरूपतारतम्यम् । केवलं तदीयसाधनेष्वेव

नहि, किन्तु फलेष्वपि तारतम्यं वेद्यम्। यज्ञीयायाः अयज्ञीयायाश्च भूमेः आचारेषु, आर्यायाः अनार्यायाश्च धराया धर्मसाधनेषु तारतम्यं विद्यते। तीर्थेषु अन्यत्र वा कृतस्य कर्मणः फलेषु महदन्तरमिति स्मृत्यनुमोदितम्। मरुस्थलपार्वत्यसमतलसुन्दरभूमिनिवासिनां धर्मसाधनक्रियासिद्धांशे तारतम्यं स्वभाविकम्। एवं हि कालधर्मोऽप्यपरिहार्यः आश्रमधर्मस्य मूलभित्तिः कालधर्मसम्बद्धा निर्णीता। मानवानामायुरनुसृत्य ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्यवानप्रस्थ-संन्यासधर्मा निर्णीताः शोभने काले, यत् कर्म अनाचाररूपेण अधर्मस्वरूपेण च वेदशास्त्रेषु समाम्नातं तदेव दुर्भिक्षमहामारीराज्यविप्लवादिकाले आपद्धर्मानुसारं निन्दनीयं नास्ति। एवंप्रकारेण देशकालयोः प्रभावस्य धर्मे तदङ्गोपाङ्गेषु च परिपातेन क्रियास्वरूपतारतम्यमवश्यंभावि॥ २०१॥

सुतराम्—

अतो धर्मवैचित्र्यम् ॥२०२॥

अतः कारणात् धर्मे वैचित्र्यम्। स्मृतिशास्त्रे धर्मस्य महिमानं बदता व्यासमहर्षिणा प्रोक्तम्—

यं पृथग् धर्मचरणाः पृथग् धर्मफलैषिणः।
पृथग् धर्मैः समचन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः॥

अतः कारणादेव वैदिको धर्मः सर्वधर्मापेक्षया व्यापको वैचित्र्यपूर्णो विविधाङ्गोपाङ्गविभक्तश्च। कुत्रचित् लौकिके सिद्धान्ते अप्रतिष्ठतत्वात् लोकोत्तरापौरुषेयसिद्धान्तेषु स्थितत्वात् च वैदिको धर्मः स्वाभाविक वैचित्र्यपरिपूर्णः। यदा हि देशकालपात्रपार्थक्यं स्वाभाविकम्, तर्हि तदनुसारतः क्रियास्वरूपफलयोः पार्थक्यं स्वभावसिद्धम्। पात्रसमावेशो अन्ययोर्द्वयोरेवान्तर्गतः प्रथमतः स्थूलशरीरं दर्शनशास्त्राचार्यैर्देशान्तर्गतमङ्गीकृतम्। यतो ब्रह्माण्डमिव पिण्डमपि देशपरिचायकम् द्वितीयतः स्थूलशरीरेण कालधर्मस्य साक्षात् सम्बन्धत्वात् स्थूल एव वपुषि कालप्रभावः प्राकट्यमापद्यते। अतो हि देशकालपात्रेषु देशस्यैव प्राधान्यम्। पात्रस्य विचारो देशकालयोरेवान्तत्वर्गतत्वात् पूज्यपादो महर्षिसूत्रकारः केवलं देशकालद्वारैव धर्मस्य वैचित्र्यपूर्णत्वमङ्गीकृतम्। धर्मकर्तव्यसदाचारादिनिर्णयप्रसङ्गे देशकालविमर्शो विज्ञान सिद्धः। अतो हेतोः साधारणतया साधारणधर्मो ब्रह्माण्डपिण्डधारकः सर्वजीव हितकारी च किन्तु विशेषधर्मो विशेषाधिकारहितकरश्च। पूर्णावयवो मानवो जीवः कर्मसंग्रहे स्वाधीनः अतस्तत्र रुचिवैचित्र्यमधिकारवैचित्र्यं च निभाल्यते। अतः किल "यं पृथग् धर्मचरणाः" इत्युक्तो महर्षिभिर्धर्मो नमस्कृतः वेदानां शाखाभेदेन पुराणतन्त्रादीनामुपासनाभेदेन आचारवैचित्र्यं नियमितरूपेण समभ्युपगम्यते। सम्प्रदायभेदतश्च बहवो मतभेदाः प्रतीयन्ते। अतोहि भगवता वेदव्यासेन महाभारते प्रोक्तम्—

'वेदा विभिन्नाः श्रुतयो विभिन्नाः।
नाऽसौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम्॥' इत्यादि

अनेनैव हेतुना आर्यानार्यधर्मभेदः। जागतिकानि बहुविधानि धर्ममतान्तराणि उत्पद्यन्ते उत्पत्स्यन्ते च ॥२०२॥

सम्प्रति महर्षिषु मतभेदः प्रदर्श्यते—

अतो महर्षिप्रस्थानेषु भेदप्रतीतिः ॥२०३॥

कारणेनैतेन महर्षीणां प्रस्थानेषु भिन्नता प्रतीतिः। आब्रह्माण्डात् पिण्डपर्यन्तम् आग्रहोपग्रहात् परमाणुपर्यन्तं पृथक्पृथग्रूपेण सर्वस्य धारणमेव धर्मकार्यम्। अन्यच्च स्थूलसृष्टिवत् सूक्ष्मसृष्टावपि धर्मस्य पृथक् पृथगाधिपत्यम्। हेतोरस्मात् धर्मस्वरूपमतभेदप्रतीतिः साधनानुसारं भेदश्च स्वतः सिद्धः। अपरिहार्य्यकारणेनैतेन धर्म विषये मुनीनाम् ऋषीणां च मतभेदः प्रतीयते ॥२०३॥

इदानीं धर्मलक्षणविषये प्रथमं मतभेदमाचष्टे—

विहितकर्म धर्मेति जैमिनिः ॥२०४॥

वेदविहित कर्मैव धर्मशब्दवाच्यम् इति जैमिनिमतम्। महर्षिजैमिनिः यत्र यत्र धर्मलक्षणं प्रोक्तवान् तत्र तत्र एतन्नियमानुसारेणैव धर्मं लक्षितवान्। वेदस्त्रिकालज्ञः।

क्रमशः

विपन्ना सुरभारती

— श्री रामस्वरूप शास्त्री 'भ्रमर'
साहित्यपुराणेतिहास-धर्मशास्त्र आयुर्वेदाचार्य
तालबहट, झांसी (उ० प्र०)

यथा निराश्रिता नारी, पीड्यते स्वपतिं विना ।
राज्याश्रयं तथाऽप्राप्य देवभाषाऽस्ति पीडिता ॥ १ ॥

इन्दिरा शासने दीना यथाऽऽसीद् देवगीरियम् ? ।
मुरारे शासने तद्वद् दुर्बला दृश्यतेऽधुना ॥ २ ॥

मन्त्री प्रकाशचन्द्रोऽसौ प्रकाशं न प्रयच्छति ।
संस्कृत्यै संस्कृतायाश्च देवभाषा विषीदति ॥ ३ ॥

सारदा शारदा नेयं विपन्नास्तु विशारदा ।
धनदा दानहीनाश्च देवभाषाऽस्तितु खिला ॥ ४ ॥

संस्कृतिः देवभाषा च देवता. समुपेक्षिता ।
स्वतन्त्रे शासने दृष्टा विपन्ना सज्जनास्तथा ॥ ५ ॥

इन्दिरा स्यान्मुरारिर्वा ध्यानं कस्यापि नो गतम् ।
संस्कृतौ संस्कृते लोके विपन्ना देश-भारती ॥ ६ ॥

हंसाः संस्कृतभाषाया,
मलीना मानसं विना ।
मुरारिः सानुकूलः स्याद्
विपद् दूर तदा भवेत् ॥ ७ ॥

पञ्जीकृत-संख्या — एल० आर० एन०/१०२

सूर्योदयस्य नियमाः

पत्र-संहिता

१. 'सूर्योदयः' मासिकपत्रस्य वार्षिकं शुल्कं [illegible] वर्तते। धनादेश-(मनीआर्डर) द्वारा तत्प्रेषणीयम्। वी० पी० पी० द्वारा प्रेषणे २/०० पृथक् प्रदेयाः स्युः।

२. आवर्षं गम्भीरसाहित्यसमन्विताः १२ अङ्काः प्रकाश्यन्ते। नवीन-प्रथमाङ्कतः (जनवरीअङ्कतः) एव ग्राहकत्वं स्वीक्रियते। माध्यमिकेन केनापि अङ्केन न स्वीक्रियेत।

३. आंग्लमासस्य २६ तम दिनाङ्के 'सूर्योदयः' प्रकाशितो भवति। वारद्वयं संशोध्य ग्राहकेभ्यः सः प्रेष्यते। अतस्तदलाभे पूर्वं स्वकीय-पत्रालयतस्तदनागमनस्य निर्णयं कृत्वैव १० दिनाङ्कानन्तरं वयं सूचनीयाः।

४. लेख-कवितादीनां भाषा संयता, सरला, शुद्धा च भवेत्। प्रकाशनीय-लेखादीनां स्पष्टाक्षरैः कर्गजस्यैकपृष्ठे एवं लेखनमावश्यकम्। अस्वीकृता लेखादयः पोस्टविभागीय-चिटिका-(टिकट) प्राप्त्यनन्तरं परावर्तयितुं शक्यन्ते।

५. सम्पादकीय-विषयसम्बद्धे पत्र-व्यवहारे 'सम्पादकः' इति, व्यवस्था-विभागीय-पत्रव्यवहारे च 'व्यवस्थापकः' इति च स्पष्टं लेखनीयम्। तेन उत्तरलाभे मुधा विलम्बो न भवेत्।

विज्ञापनम्-शुल्कम्

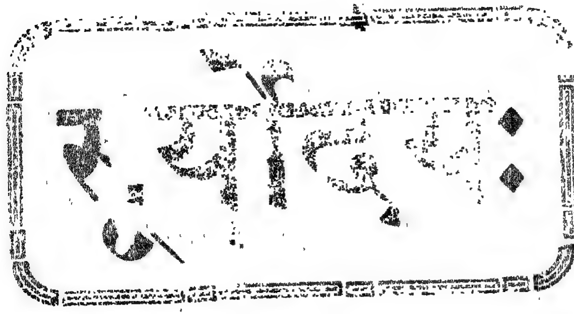
सूर्योदये सुरुचिपूर्णं विज्ञापनं प्रकाश्यते। एकवारं तस्य प्रकाशनस्य शुल्कक्रमस्त्व अधोलिखितोऽस्ति, सार्वकालिकस्य दीर्घकालिकस्य च विज्ञापनस्य कृते विशेष-सौविध्याय पत्र-व्यवहारः कार्यः।

साधारणस्य प्रतिपृष्ठस्य	१००)	साधारणस्य प्रत्यर्धपृष्ठस्य	६०)
साधारणस्य चतुर्थांशपृष्ठस्य	३५)	आवरण-चतुर्थपृष्ठस्य	२००)
आवरण-द्वितीय तृतीयपृष्ठयोः	१५०)	प्रथमावरणपृष्ठे विज्ञापनं न स्वीक्रियेत।	

—सङ्केतः—

'सूर्योदय'-कार्यालयः, भारतधर्ममहामण्डलम्, लहुराबीर, वाराणसी-१

सम्पादकः, प्रकाशकः, मुद्रकश्च—डॉ० श्री परमहंस मिश्र,
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, लहुराबीर, वाराणसी कैण्ट।
मुद्रण-स्थल—जयभारत प्रेस, बाँसफाटक, वाराणसी।

वर्षम् ५४

अङ्कः : ७-८

संयुक्ताङ्कः जुलाई-अगस्त

संरक्षिका

श्रीमती विद्यादेवीजी महोदया

प्रबन्ध सम्पादिका

श्रीमती एस०बी०पाइ

वार्षिक मूल्यम्

९/०० रूप्यकाणि

प्रत्यङ्क-मूल्यम्

१/०० एकरूप्यकम्

卐

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य
मासिकं संस्कृतमुखपत्रम्

सम्पादक :

डॉ० परमहंस मिश्र

सहसम्पादकौ

डॉ० कपिलदेव पाण्डेयः

श्रीश्यामबिहारी त्रिपाठी

अनुक्रमः

सूर्योदयः

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन्।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः॥

५४ वर्षे] वाराणसी श्रावण २०३४ वै० जुलाई–अगस्त १९७७ [अङ्क ७-८

❀ एहि स्तोमां अभिस्वर ❀

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः।
ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे॥
एहि स्तोमां अभिस्वराभि गृणीह्या रुव।
ब्रह्म च नः वसो सचेन्द्र यज्ञं च वर्धय॥
तमित् सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्ये।
स शक्र उत नः शकदिन्द्रो वसुदयमानः॥ ऋ० १–१–१०–१,४,६

परमेश्वर! शतक्रतो! त्वामेव ते सर्वशः संगिरन्ति, त्वामेव स्तुवन्ति तवैव गीतिकां गायन्ति ये गायत्रं तत्त्वं विदन्ति! हे परम प्रकाशक प्रभाकर! तवानुयायिनः प्रकाशराशिभास्वन्तं त्वामेवार्चन्ति। श्रुतिरहस्यपारदृश्वानः विद्वांसो यथा स्वकीयां परम्परां पुष्णन्ति तथै ते त्वामर्चयन्तः समेधन्ते।

समर्चनीयशक्र! अत्र अस्मिन् स्वाध्याययज्ञकर्मणि त्वम् आयाहि! इमानि तवैव स्तोत्राणि। एतानि सफलानि संविधेहि! समग्रं वेदार्थं प्रकाशय, सहैव हवन-कर्मकलाप-स्वाध्यायादिजीवनयात्रायज्ञं साङ्गोपाङ्गं विकसितं विधेहि।

हे अकारणकरुणावरुणालय! अस्मासु दयस्व! सर्वशक्तिसम्पन्न परमेश्वर! सौहार्दं वर्धय त्वां वयम् सम्पदः विश्वबलवत्तां च याचामहे। त्वमेव याज्ञिकान् वसुमतः कर्तुं समर्थोऽसि।

श्रीमहर्षि-ज्ञानानन्द-चरितम् महाकाव्यम्

स्वर्गीयाः श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिणः

[द्वाविंशे शर्गे]

समुपस्थितशल्यवित्तमैर्भणितं शस्त्रचिकित्सयैव सः ।
परमामयपीडितो यतिर्भुवनैरुज्यमवाप्स्यति द्रुतम् ॥ ६१ ॥

चरणाश्रितभक्तमण्डलैर्बहुशो बोधित एष योगिराट् ।
निजमन्तिमकालमागतं न्यवदद् भक्तजनाननेकधा ॥ ६२ ॥

गुरुजीवनहेतवेऽखिलैर्मुनिवाणी न च शुश्रुवे जनैः
प्रणयादपि भक्तितोऽथवा भुवने सन्ति समेऽन्धबुद्धयः ॥ ६३ ॥

सकलैर्विवशीकृतो यतिर्भवितव्यस्य न कोऽपि रोधकः ।
इति चेतसि चिन्तयन्नसौ मतिमाधात् किल शस्त्रचालने ॥ ६४ ॥

ऋषिवर्यमिमं स्वसंज्ञया परिशून्यं सुविधातुमञ्जसा ।
किमपि प्रबलोग्रगन्धिकं प्रददे घ्राणसमीपमादरात् ॥ ६५ ॥

प्रतिमुच्य तदौषधं क्षणान्मुनिनाथः स समाक्षिपत् क्रुधा ।
निजगाद चिकित्सकानसौ मम गात्रं बिलिखन्तु निर्भयम् ॥ ६६ ॥

अचिरेण समाधिमाप्तवान् मृतकल्पोऽस्य बभूव विग्रहः ।
न हि तस्य शरीरकर्त्तनेऽणुमताऽशान्त्यनुभूतिरुद्बभौ ॥ ६७ ॥

इह वै भुवनेऽसतां सतां सुखदुःखे भवतः शरीरिणाम् ।
निजधैर्यविवेकतो बुधा न च मुह्यन्त्यपरे तु दुःखिताः ॥ ६८ ॥

मन एव हि सौख्यदुःखयोर्भुवने कारणमस्ति देहिनाम् ।
ननु तस्य समाधिना लयादनुभूतिर्न तयोस्तु सम्भवा ॥ ६९ ॥

सहसैव समाधिसाधनाज्जडतां बिभ्रति तस्य विग्रहे ।
भिषजः किल कर्त्तनक्रियासमनुष्ठानपरा मुदाऽभवन् ॥ ७० ॥

[क्रमशः]

समग्रक्रान्तिसन्दर्भे सानातनीयम्

साम्प्रतिकेषु वैचारिक-संक्रान्ति-संक्रमितेषु सामाजिकेषु मस्तिष्केषु न काचिदास्ते आयतौ निश्चप्रचं प्रचालयिष्यमाणा चारुतरा सामाजिकी रूपरेखा न वा वर्त्तते किमपि चित्रम् सामाजिक्याः रुचिर-संरचनाया इत्यत्र नास्ति कापि सविवदिषा !

भारतेऽस्मिन् वर्षे या सनातनसरणिः सादातनी संस्कृतिर्वा सुदूरातीतकालादेव अद्यावधि प्रचलिता वर्त्तते, सास्ति वर्णाश्रमव्यवस्थापद्धतिः । विवदन्ते वैचारिकाः सम्प्रति प्रायश एव यत् इयं सरणिः सामन्तवादसिद्धान्तदूषिता अधुना केनापि मूल्येन कथमपि न प्रचारयितुं प्रचालयितुं वा शक्या ! न ह्येतदेव; ते तूर्ध्ववाहवः समुद्घोषयन्ति वैदिकीमपि संस्कृतिं समुज्जासयितुम् !

देशं भगवतः लीलास्थलीतिमन्वानाः, वेदमपौरुषेयं तस्य व्यवस्थां शाश्वतिकीं स्वीकुर्वाणाः भविष्यं च श्रुतिसिद्धान्तसमर्थितप्रथाभिः प्रथितां पप्रथिषवः विद्वांसः आस्थावन्तः संस्कृत-संस्कृतिसमर्थकाः मनीषिणः स्वभावत एव सचिन्ताः सन्तीति चिन्तनीयमस्माभिरपि !

तुष्यन्ति केचित् 'धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे' इति भगवद्वचनं स्मारं स्मारं, रमन्ते च भगवदागमनप्रतीक्षाकर्मणि, विहाय कमपि विषम-समविचारचक्रम् ! उदाहरन्ति च केचित् कंसं, श्रुतिव्यवस्थाव्यवच्छेदकं कशिपुं, लोकद्रावणं रावणं, संस्कृतिं चासुरीं, वर्णव्यवस्थाध्वंसकं बौद्धं पुराणमितिहासं वा यत् सनातनकालत एव विप्रियमाचरन्ति कुविचारकाः परमेतां संस्कृतिसरणिमुच्छेत्तुं नाशक्नुवन् !

सम्प्रति जनताराज्यं वर्त्तते। शासनं जनतायाः जनतायै जननिर्वाचनप्रणालीपुरस्कृतं प्रवर्त्तते । जनशासनेषु जनताया मतं प्राधान्येन स्वीक्रियते ! एषा जनतंत्रपद्धतिः भवति। भारतीया जनता सम्प्रति जनतंत्रसुखं सुखमनुभवति ! कामम् सा सर्वा जनतंत्र-समर्थिका स्यान्नवा ।

विचारणीयोऽयं विषयः समुपस्थाप्यते सचेतसामन्तिकम् ? किं भविष्यति शास्त्रीयायाः मान्यतायाः, वर्णाश्रमश्रृङ्खलायाः गृह्यसूत्रस्मृत्यादिषु बहुशः प्रतिपादितायाः सनातनपद्धतेः ?

सम्प्रति समुद्घोषः जागर्त्ति समग्रक्रान्तिकृकवाकोः ! कथयति एतस्य समुद्घोषस्य सूत्रधारः—जातिवादः जनतन्त्रस्य मूलतः एव विरोधी । नास्त्यनयोः समानः पन्थाः । जातिवादः जनेषु जनिसम्बन्धिनीं जाल्मजिह्मतां, ज्यायसीमाभिजात्यजुगुप्सां सर्वदैव सृजति । समूलमेवोन्मूल्य सिद्धान्तमिमं समतामूलकं तन्त्रं तन्वाना कापि नूतना व्यवस्था स्वीकरणीयेति सजागरं जल्पन्ति । सा केति प्रश्ने जल्पाकानामुत्तरं भवति यदस्याः जीर्णतमायाः जनतन्त्रविरोधिन्याः ध्वंसोत्तरकालं सा स्वत एव विकसिता भविष्यतीति प्रथमं त्वस्या विनाश एवानिवार्यः ।

जनतंत्रपद्धतेः साफल्यं सर्वत्र सम्प्रति दृग्गोचरीक्रियतेतमाम् इति ते आधुनिकाः सुप्रसन्नतया स्वप्नमेवं चरितार्थयन्ति—

नगरसंस्कृतिविकासे स्पृश्यास्पृश्यविचारः प्रायशः प्रणष्टः, नगरेषु जलपानगृहेषु आवासीयेषु भोजनालयेषु, चीनमृत्तिकापात्रव्यवहारेषु विलोपतां प्राप्तमाभिजात्यं सवर्णतासमुज्जृम्भितम्, यात्रासु कारमोटर-रेल-जलयानेषु सांयात्रिकाः सार्वजनीनं सम्मिलनं विदधति, न तत्र तत्र किमपि जातिगतमान्तर्यम् इति महती युगोपलब्धिः ।

तत्र जात्यन्तरविवाहस्य शासनद्वारा प्रश्रयः, न्यायालयेभ्यः स्पृश्यास्पृश्यविचारकेभ्यः कठोरकारायातनादण्डः, तथाकथितेषु हरिजनेषु अत्याचारान् वीक्ष्य सवर्णानामुपरि सामूहिकोऽर्थदण्डः, विवाहादिकर्मकाण्डदूषणपूर्वकम् पंजीयनम् इत्यादिशास्त्रमान्यतोपरि महद्भूयं वज्रमुद्यतमिव वर्त्तते !

आचारस्य तु कापि कथैव नास्ति ! डालडाप्रयोगे पशुमेदसः मिश्रणम्, देशीयघृतेष्वपि दूषितपदार्थसंमिश्रणम्, अन्नेषु, हरितेषु शाकेष्वपि कीटनाशकरसायनप्रक्षेपणम्, एलोपैथीप्रथितेष्वोषधिषु गुह्यतः हालागर्भितं गारल्यम् सर्व जनतन्त्रस्य महत्व उपलब्धय इव देदीप्यन्तेतमाम् ।

मूर्त्तिपूजा शास्त्रानुसारिणी प्रचलिता प्रचाल्यते च तत्समर्थकैः किन्तु सुप्रतिष्ठितमूर्त्तिसंस्पर्शे शास्त्रसिद्धान्तसमुपेक्षा, उत्तिष्ठन्तः मूत्रं प्रकुर्वन्तः मूत्रसीकरसिक्त-पतलून-धारिणोऽपि मन्दिरेषु गच्छन्ति तेऽपि मूर्त्तीः स्पृशन्ति, का तत्र विप्रतिपत्तिरिति गर्जन्ति च ।

एषः सम्प्रति दुरतिक्रमः कालः कीलयति कौलीन्यम्, निन्दति नैतिकताम्, ढकोसला एव कर्मकाण्डइति सडिडिमं समाडिपक्ति एक एव दुर्जयो दुर्गः जातिव्यवहारः वर्णाचारः ! अस्य विनाशानन्तरं प्रफुल्लं जनतन्त्रपुष्पम् सर्वत्र सामान्यतया सौगन्ध्यं साधिकारं सुखम् विकिरिष्यत्येव !

यवनाः कुरआनशरीफं प्रति दुर्वादं श्रोतुमपि नोत्सहन्ते, ख्रीष्ट्राः ख्रीष्टधर्मानुशासनं मन्यन्ते । इमे सन्ति राष्ट्रवादिनः हिन्दवः ! कोपि निन्दतु वेदान् त्रोटयतु मूर्त्तीः, दूषयतु धर्मप्रथाम् तदपि शान्तमनस्काः श्वसन्ति, मन्थरं च मन्थरायन्ति ।

एकोऽस्ति खगः शुतुरमुर्ग इति । स भवति मरुस्थले । आयान्तमाततायिनं शत्रुं समवलोक्य सः स्वशिरः सिकतासु प्रवेशयति रक्षां च समीक्षते प्राणैरप्यपक्षीयते ।

सम्प्रति विचारणीयम् सर्वैः शास्त्रमर्यादां मन्वानैः केन पथा जनतन्त्राविरोधेऽपि स्वीकरणीया सनातनसरणिरिति ! 'धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः' इति सोद्ध्र्वबाहुविरावं कुर्वाणाः, अपश्चिमा विपश्चितः श्रोत्रियाः कर्मनिष्ठाः सामाजिकी सङ्गतिं सुष्ठुतया संगमयितुं प्रयतमानाः एकचित्तीभूय विचारयेयुरचिरादेवेति सूर्योदयः सविनयं विनिवेदयति !

मनसि न कामपि जुगुप्सां निधाय जनतंत्रशासने कथं सानातनीया व्यवस्था सिद्धव्यवहारा भवेदिति प्रौहो विधेयः । जनतापक्षः चातुर्वर्ण्यं नहि स्वीकरोति । समग्राणां समेषां भारतीयानामेक एव वर्णः इति नानाजी देशमुखः व्याहरत् । यदि बलादेषा निर्णीतिः समुपस्थापयिष्यते शासनेन तर्हि का दशा भविष्यति आद्यशङ्कराचार्यप्रतिष्ठापितानां चतुर्णां पीठानां तत्राधिष्ठितानां च वर्त्तमानशङ्कराचार्याणाम्, अन्येषां सन्यासिनां वर्णाश्रमाचाराणामिति !

अद्यावधि प्रवाद आसीत्—

यूनान मिश्र रोमाँ सब मिट गये जहाँ से,
बाकी मगर है अब तक नामोनिशाँ हमारा !

कुछ बात है कि·········?

प्रश्नः जागर्त्ति सा का वार्त्ताऽस्ति येनास्माकमस्तित्वम् अद्यावधि अप्रतिहतमासीत् ? किं जनतापक्षः एतां सानातनीं व्यवस्थामुज्जास्य वर्णाश्रमव्यवस्थाविध्वंसभित्तावेव समग्रक्रांतिकल्पितं भवनं निर्मापयिष्यति ?

संशेते मानसम् केन शुभादर्शेन देशोऽयं शाश्वतिकमस्तित्वं पुनः प्राप्स्यतीति । आह्वयति सूर्योदयः समन्वेतुं सर्वमङ्गलायेति शम् ।

'गाण्डीवम्' सम्पादकानामाशीर्वचांसि

ॐ तत् सत्

श्रीमन्तः सूर्योदय-सम्पादकमहोदयाः ! अद्य भवद्भिः प्रहितः सूर्योदयस्य 'कर्म-मीमांसादर्शनस्य-विशेषाङ्कः' सर्वथा आकारेण प्रकारेणाद्भुत-विलक्षण-भावग्राहिलेखादिभिः शुद्ध-सम्पादनकलया च सम्बलितो मत्पुरतो विद्यते ।

वीक्ष्येमं विशेषाङ्कं श्री श्रीजी महाराजानां प्रतिकृतिर्मे दृष्टौ साक्षात् पुरतः स्फुरन्ती समवलोक्यते । अहो अद्य तेषामात्मा स्वर्लोके महान्तमामोदं समुपलभमानः स्याद् यत्तत्सन्मनोऽनुकूलं तदायस्य परमप्रेमास्पदस्य सूर्योदयपत्रास्यास्य समुचितरूपतः प्रकाशनमुपलक्षितमिति । ममापि मनोमयूरो नरीनृत्यते विलोक्येमं सूर्योदयाङ्कम् ।

तत्रैव संस्कृतस्य त्रिभाषा-सूत्रेऽसन्निवेशसम्बन्धे सूर्योदससम्पादकीयमपि कर्म-योगस्यैव भूमिकां विभर्ति श्रीभारतधर्ममहामण्डलात्मिकेयं प्राचीनधर्म-संस्था काश्मीरराजश्रीप्रतापसिंहहरिसिंहप्रमुखसर्वदेश-राजभिः प्रतिष्ठापिता विशेषतो मिथिलेश-श्रीलक्ष्मीश्वरनारायणसिंहमहोदयैः सेविता संस्कृत-संस्कृति-धर्माध्यात्मभावाभ्युदयार्थमेव भारतराष्ट्रस्य कृते संस्थापितास्ति । तस्याः समक्षं स्वतन्त्रशासनकालेऽपि संस्कृत-भाषाया भारताद् राष्ट्रत एवापवाहनं गर्हितमेव नहि अपितु जघन्यतरमिदं कुकृत्यमिति सर्वथा यतन्तां भवन्तः धर्म-संस्थामिमां द्वारीकृत्य इंग्लिशस्थाने एव संस्कृतसन्निवेशाय । गच्छतु । पैशाची दासताकरीयं म्लेक्षभाषा निःसृत्य भारतात् स्वदेशे । दासबुद्धय इमे मेकाले-मानसपुत्रा एवेमां स्वराष्ट्रे पोषयन्ति । कोऽपि स्वतन्त्रदेशोऽन्य ईदृगस्या दासो नास्ति यथेमे भारतशासकाः ।

अस्तु सूर्योदयविशेषाङ्कप्रकाशनाय भवद्भ्यः सर्वेभ्योऽपि संरक्षिकायै महादेव्यै श्रीविद्यादेव्यै तत्सहायकेभ्यश्च व्यवस्थापकादिभ्यो विशेषतो भवते सर्वथा परिवर्तनकर्त्रे हार्दं धन्यवादं वितीर्य सत्परामर्शमेकं प्रदातुमिच्छामि ।

यद् धार्मिकाध्यात्मिकविद्यालये कर्ममीमांसा-दर्शनस्यास्य पाठ्यं कारयित्वा परीक्षार्थिनः सम्पादयितुं प्रयत्नं कुर्वन्तु । तेभ्य एवच्छात्रेभ्यो मासिक-वृत्तिर्दीयेत । ये हि दर्शनमिदं पठित्वा परीक्षां दद्युः । सर्वमेव पादद्वयात्मकं प्रकाशितं कर्ममीमांसादर्शनस्य-विशेषाङ्कं पठित्वाऽहं दृढ़तया साहङ्कारं वच्मि यत्साम्प्रतिक-विज्ञान-जगति समुत्थितानां सनातनधर्म-सम्बन्धे शङ्कानां यथावत्समुचितमुत्तरं यथास्मिन् कर्ममीमांसादर्शने सुष्ठु स्फुटं विद्यते तथा अन्यत्र दर्शनेऽन्वेषणतोऽपि न लप्स्यत इति निश्च-प्रचम् । परमोपयोगि दर्शनमिदं सम्प्रति पर्याप्तं समर्थम् स्वतन्त्र-भारत-राष्ट्रस्य धर्ममर्य्यादासंस्कृतिसंरक्षणायेति संक्षिप्य विरमामि विस्तरात् ।

—डा० श्रीगोपालशास्त्री दर्शनकेशरी

डी० ५९।३१ सिगरा, वाराणसी–१

बौद्धवैष्णवयोर्भक्तिसाम्यम्

—श्री जगन्नाथ उपाध्यायः

१. शाङ्करवेदान्त-बौद्धविज्ञानवादिनोः परस्परं साम्यवैषम्यमधिकृत्य वैष्णवाचार्य्यैः शाङ्करवेदान्तादिषु विज्ञानवादित्वसमारोपो बहुधा विहितः, अर्वाचीनतमैः भारतीयैः पाश्चात्यैश्च विद्वद्भिः एतन्मतं प्रगाढम् आलोचितं समर्थितं च। किन्तु बौद्धवैष्णवयोर्मिथ उपजीव्योपजीवकत्वविचारे प्राचीनैरर्वाचीनैश्च विद्वद्भिरङ्गीकृतःप्रायशस्तूष्णींभावः, एतद्विषये मीमांसौत्सुक्यं वर्धयति। जातायां तु उभयविधशास्त्रचिन्तायां नितरां द्वयोः साम्यसूत्रं सुप्रवृद्धं लभ्यते। तत्रैतन्मीमांस्यं भवति यद्द्वयोः साम्यमापातिकं स्वाभाविकं वा ? ईश्वरानीश्वरवादिनोः आत्मानात्मवादिनोः परस्परमनुगतं साम्यं नावगाहते स्वभावैक्यमिति प्रायो बुद्धया प्रतीयते। किन्तु तन्मात्रं कथञ्चित् सावकाशम्। यथा नित्यब्रह्म-क्षणिकविज्ञानवादिनोरात्मानात्मवादिनोः सतोरपि पृथक्प्रस्थानयोः अन्तःपरीक्षया पर्यवसितमैक्यम् अभियुक्तैरङ्गीक्रियते, तथाऽत्रापि सुपरीक्षितधीभिः सम्यगधिगतं साम्यं तयोरन्तर्गृहीतं सहजमैक्यं सम्भाव्येतैव।

कस्यचिदपि साधनासम्प्रदायस्य हार्दमभिमतं तस्योद्गमस्य प्रयोजनेन, चर्यया, दर्शनेन च विशकलितं भवति। बौद्धेषु केवलं महायानिकानां, सात्वतपाञ्चरात्रागमिकेषु केवलं विष्णुपराणां विशेषतो रामानुजीयानां मतं विशेषेण तेषां साम्प्रदायिकं चर्यादिजातं विविच्य द्वयोरन्तर्हिता भक्तिः विचारणीयतामर्हति। एतद्विमर्शनप्रस्तावे समाधानापेक्षा अधस्तनप्रश्नाः भवन्ति। तथाहि –

भक्तिः कदा प्रावर्तत ?, तस्याः जन्मस्थानं किम्? कानि च तस्या लिङ्गानि ?, कीदृशी भक्तानां चर्या, किञ्च तदाश्रयभूतं तत्त्वज्ञानमिति ?

एतेष्वेकतमस्यापि प्रश्नस्य समाधानम् अन्यसमाधानसापेक्षमिति मत्वा अत्रातिसंक्षेपेण विहितोऽध्ययननिष्कर्षः प्रस्तूयते।

२. बौद्धवैष्णवेषु भक्त्युद्भवकालः ख्रीष्टपूर्वतृतीयचतुर्थशताब्दे के पालिनिर्देशग्रन्थे तदानीन्तनमिथ्यादृष्टिपतितानां साधनासम्प्रदायानामन्तः वासुदेवोपासनायाः उल्लेखात् पाणिनिपतञ्जलिभ्यां पूजार्हत्वेन स्मरणात्, घोसुराडी-वेशनगरादिषु प्राप्तवासुदेवाङ्किताभिलेखादिप्रमाणेभ्यः श्रीमद्भाण्डरकरप्रमुखैरितिहासविद्भिः प्राचीनतमवैष्णवानामुद्गमः विकासश्च ईसवीयपूर्वतृतीयशताब्दीतः प्रथमं यावत् स्वीक्रियते! पश्चात्काले वैखानस-पाञ्चरात्रानुयायिभ्यां प्राचीनाभ्यां द्विधा क्रियमाणो विभागो दृश्यते। तत्र पाञ्चरात्रानुगत्वम् आचार्यरामानुजस्य प्रसिद्धमेव। नातिचित्रं, यत् स एव कालो बौद्धेषु महायाननिकायोद्गमस्यापि।

सुविदितमेव, यत् भगवतो बुद्धस्य परिनिर्वाणतः प्रायः शतवर्षानन्तरं द्वितीयबौद्धसंगायने वैशाल्यां प्राचीनस्थविरेभ्यः पृथक्भूत्वा नवीनाः बौद्धाः बुद्धस्य लोकोत्तरगुणत्वं ख्यापितवन्तः, अथ च रूपकाय-धर्मकायाभ्यां बुद्धत्वं द्विधा विभज्य तदनुरोधेन चर्याभेदमपि स्थापितवन्तः। अस्मिन् क्रमेऽनेके निकायाः प्रादुर्भूतास्तेषां सर्वेषां पर्यवसानं 'महासांघिक' नाम्ना जातम्। अस्यैव महासांघिकनिकायस्य प्रकृष्टं स्वरूपं महायाने फलितम्। महासान्धिकानां भक्त्युन्मुखत्वं बुद्धस्य लोकोत्तरवादित्वेन स्पष्टीभवति। महासांघिकप्रमुखाणाम् एवंविधनिकायानां संग्रहः अशोककालिके 'कथावत्थु' ग्रन्थे सम्यगुपलभ्यते। अनेनेदं व्याकृतं भवति, यत् ईशवीतः पूर्वं तृतीयचतुर्थशताब्द्योः बौद्धेष्वपि लोकोत्तरवादित्वव्याजेन भक्तेरन्यतमा काचित् दिक् संप्रकाशं गता। महायानधर्मस्य प्रमाणभूतः सर्वप्रथमग्रन्थः ईशवीयपूर्वद्वितीयशतके उद्भूतः 'अष्टसाहस्रिकाप्रज्ञापारमिता' ग्रन्थः। तत्र बोधिसत्त्वचर्यायाः सविस्तरं विस्पष्टं चोल्लेखो दृश्यते। बोधिसत्त्वसाधना कथं भक्तिप्रवणा जातेति परस्तान्निवेदयिष्यते। इत्थं भक्त्युन्मेषस्य कालो बौद्धवैष्णवयोः प्रायः समान एव प्रतीयते।

बौद्धवैष्णवभक्त्योः समानमेव जन्मस्थानम्

३. न केवलं भक्त्युद्गमकाल एव बौद्धवैष्णवयोः समानः, अपि तु तस्य जन्मदेशोऽपि तथैव। सुविदितमेव यद् भागवते (११-५-३८-४०) कलियुगे द्रविडेषु ताम्रपर्णी-कृतमाल-कावेरी-पयस्विनी-महानदी-मण्डित-तेषु जनानां नारायणपरायणत्वं भविष्यतीत्युक्तम्। एतद्भगवतोक्तम् अनेकैरितिवृत्तप्रमाणैः समर्थितं सद् विपरीतं युक्तिजातम् अन्यथा करोति। विशेषेणास्मिन् निबन्धे विचारणीयतां प्राप्तं रामानुजाचार्यवैष्णवमतमेव, तत्तु प्रत्यक्षतः दाक्षिणात्येभ्यः आचार्येभ्यः, आलवारमुनिभ्यश्च प्रसूतमिति निर्विवादम्। अस्मिन् प्रसंगे रामानुजाचार्याणां तमिल देशीयटेंगलईसम्प्रदायप्रभावितत्वं, पाञ्चरात्रानुगत्वं, नाथमुनि यामुनमुनिप्रभृतिपूर्वाचार्याणां दाक्षिणात्यानामेवानुयायित्वं, भक्तेः दक्षिणप्रभवत्वं स्पष्टयति। यद्यपि महायानोद्गमात् पूर्वतनस्य तत्पूर्वरूपस्य महासांघिकसम्प्रदायस्य मगधाद्यौदीच्यप्रदेशेषु समुद्भवः स्वीकृतः, तथापि मन्ये, महायानस्योद्गमो विकासश्च आन्ध्रादिदक्षिणदेशेष्वेव जातः। महासांघिकेषु अन्तर्गणीयाः अन्धकाः, चैत्यवादिनः, पूर्वापरशैलीयाश्च सर्वे सम्प्रदाया आन्ध्रप्रदेशीया एव। महायानस्य प्रवर्त्तकाचार्या अपि विशेषेण दाक्षिणात्या एवेति सर्वथा विदितम्। इत्थं महायानस्य लोकोत्तरवादित्वं, बोधिसत्त्वचर्यासु भक्तिप्रवणत्वं च बौद्धवैष्णवयोर्भक्तिसाम्यं सम्यग् बोधयति। यथा च भक्तिः दक्षिणदेशे प्रादुर्भवन्ती प्रसरन्ती च पश्चिमोत्तरभारतप्रदेशे समागता, तथैव महायानस्यापि गतिः इत्यपि प्रमाणैः सम्मतमेव। महायानोद्गमप्रसारयोरयं सर्वोऽपि वृत्तसन्दर्भः ईसवीयपूर्वद्वितीय-तृतीयशतके समुज्जीवतिअष्टसाहस्रिकाप्रज्ञापारमिताशास्त्रे (११२ पृष्ठे) "षट्पारमिताप्रतिसंयुक्ताः सूत्रान्ताः तथागतस्यात्ययेन दक्षिणापथे प्रचरिष्यन्ति, दक्षिणापथात् पुनरेव वर्तन्यां

प्रचरिष्यन्ति, व तन्याः पुनरुत्तरपथे प्रचरिष्यन्तीति" इति समुपलब्धवाक्येन सप्रमाणः समञ्जसश्च भवति। एतत्प्राचीनतमवाक्यजातम् एकतो दक्षिणदेशे वैष्णावानामपि भक्तेरुद्गमार्हत्वमतं सम्पुष्णाति अन्यतः मध्यभारते वैष्णवभक्तेर्व्यापकं महत्त्वमासीदिति पक्षं च समञ्जसं विदधाति।

४. यद्यपि समानकाले देशे च भक्तेरुत्पत्तिः तथापि तयोः काकतालीयत्वं सम्भाव्येत, अतो विहङ्गदृष्ट्या अन्यान्यपि समत्वावाहकबहिरङ्गवृत्तानि विवेचनयोद्भावनीयानि। तथाहि—अत्र द्वयोरवैदिकत्वम् अहिंसकत्वम्, स्त्रीशूद्रादिसर्वजनसंग्राहकत्वम्, एकायनत्वञ्च नैव आकस्मिकम् इति आलोचनीयतां भजति। एतत् सकलमपि श्रौतेभ्यो न रोचते, किन्तु रोचतेतरां च बौद्धबौद्धागमिभ्यः। अवैदिकत्वं पाञ्चरात्राणामनेकेषु पुराणेषु स्मृतिषु च प्रसिद्धम्। किं बहुना, ब्रह्मसूत्रकारैस्तद्भाष्ये च शङ्कराचार्यैः तेषां विप्रतिषिद्धत्वं प्रतिपादितम्। प्राचीनैः पाञ्चरात्रैश्चापि वेदात् पाञ्चरात्रस्योत्कर्षोऽनेकधा प्रतिपादितः। परवर्त्तिभिस्तु यामुनमुनि-रामानुजाचार्य्यप्रभृतिभिः पाञ्चरात्रादिभिः वेदोदितकर्मणामेव विशदीकरणात् स्वतः प्रामाण्यं प्रसाध्य तेषां च बौद्धादिवत् वेदविरोधित्वं नाङ्गीकृतम्। जानन्त्येव च वैष्णवेतिवृत्तविदः पूर्वतनानां पाञ्चरात्राणां वेदाननुकूलत्वं परिवर्तिनाञ्च तदनुकूलत्वमिति। पाञ्चरात्रैश्च सपशुकश्रौतयागमस्वीकृत्य, पाञ्चरात्रसंज्ञका अनेके यागाः स्वविधौ प्रतिष्ठापिताः। न केवलम् एवंविधानाम् अहिंसानिर्गतयागानामुल्लेखः केवलं पाञ्चरात्रसंहितास्वेव, महाभारतेऽपि "बीजैः यज्ञेषु यष्टव्यम्" (म० शा० ना० उ० अ० ३३७) इति दिशा नारायणपराः यज्ञाः श्रूयन्ते। गीतोक्तमिदं सुप्रसिद्धमेव यत् स्त्रीवैश्यशूद्रादिपापयोनीनां सद्गतये, तेषां शुद्धये च भगवतः परा भक्तिरङ्गीकर्त्तव्या। श्रीमद्भागवते (२. ४. १८) तु भक्त्या किरात-हूण-आन्ध्र-पुलिन्द-पुल्कस-खश-यवनादीनां शुद्धिः प्रतिपादिता। एतत् सर्वमभिप्रेत्यैव महाभारते (शा० प० ३३५, ३९) अस्य नारायणपरधर्मस्य व्यपदेशः 'लोकधर्म' नाम्ना कृतः। अत एव पाञ्चरात्रस्यैकायनत्वव्यपदेशोऽपि सङ्गतो भवति, परमेश्वरसंहितायां 'एष एकायनो वेदः' इति, (ईश्वरसंहितायां) च "तस्मादेकायनं नाम प्रवदन्ति मनीषिणः" इत्यादिवाक्यशतैः।

अवैदिकत्वाहिंसकत्वसर्वजनसंग्राहकत्वविषये का विमतिः स्याद्बौद्धनैयायिकेषु बुद्धत आरभ्याद्यावधि एतदाधृत्यैव दर्शन-चर्यादिकं पुरस्कुर्वत्सु बौद्धजनेषु। अतो वेदप्रतिपक्षतया प्राचीनवैष्णवबौद्धयोरेतद्विधसाम्यमपि सहजमेव मन्ये। द्वयोरेकायनवादित्वं तु उभयोर्विशिष्टप्रयोजनवशात् प्रसृतमिति कृत्वा विशेषेणावधेयम्। सुविदितमेव, यत्, वैदिकेषु ब्राह्मणग्रन्थैः श्रौत-गृह्यादिकर्म-धर्मसूत्रैश्च यज्ञादिषु ब्रह्मविद्यायां च शूद्रादीनामधिकारोऽपहस्तितः। स्मृत्यादिभिश्च ब्राह्मणादिद्विजानां विविधसेवाकर्मस्वेव तेषां विनियोगो विहितः। एतद्विरोधे वैखानस-सात्वत-आलवाड़-पाञ्चरात्रादिभिः एकं समानमेव शरणं, आश्रयः अयनं अस्तीति एकायनत्वं सकलजीवानामिति मतं ख्यापितम् उक्तञ्च तत्त्वशेखरे "सत्यवचनादिधर्मवत् सर्वाधिकारं परमात्मप्रपदनम्" इति (ब्र० सू० ३।३।५६) भगवता बुद्धेन च ईशवीयशताब्दीतः पञ्चशतवर्षपूर्वमेव

वैदिकग्रन्थानामप्रामान्यमादिशता बुद्-धर्मसंघेषु सर्वेषामेव सत्त्वानां प्रवेशः, निर्वाणे चाधिकारो यथा उद्घोषितस्तथा व्यवस्थापितः। परवर्तिबौद्धेषु यद्यपि वर्णभेदादधिकारभेदो नासीत् किन्तु सत्त्वानामाशयभेदात् गोत्रभेदः, गोत्रभेदाच्चाधिकारभेदः पूर्वतनकाले आसीदेव। तद् वशात् यो ह्यनेकशो विभागो जातस्तेन श्रावक-प्रत्येकबुद्ध-बोधिसत्त्वानां वर्गाणां प्रादुर्भावोऽजनि। एतत्प्रतिपक्षे पश्चाद्भाविभिस्तु आचार्य, ईशवीतः शतानां द्वित्रिशद्वर्षपूर्व बोधिसत्त्वदिशा' महायाननाम्ना एकायनम्, एकयानम्, ब्रह्मयानमित्यादिव्यपदेशैः सर्वेषामेक एवाश्रयो मार्गो वेति मतं स्थापितम्। उक्तम् अष्टसाहस्रिकायाम् (पृष्ठे–१२) "यथाकाशोऽप्रमेयाणामसंख्येयानां सत्त्वानामवकाशः एवमेव भगवन्नस्मिन् याने", "आकाशसमतया अतिमहत्तया तन्महायानमि"–ति च। एवमेव सद्धर्मपुण्डरीकादिषु "एकं बुद्धयानं त्रियाननिर्देशेन निर्दिशन्तीति" वाक्यजालानि बहुशो विख्यातानि सन्ति।

आलवारेषु शठकोपस्य 'सर्वं जगत् समवलोक्य विभोः शरीरम्" परमेश्वरसंहितायां च "एष एकायनो वेदः प्रख्यातः सात्वतो विधिः" महाभारते च 'एष एकान्तिनां धर्मो नारायणपरात्मकः' इत्यादिवाक्यैः स्व-स्वभावधारासु प्रायः एकायनस्य समानमेव माहात्म्यं स्पष्टीभवति। यद्यपि अर्वाचीनतमैः यामुन-रामानुजाचार्यप्रभृतिभिः तस्मिन्नेवैकायतने वसद्भिरपि पाञ्चरात्राणां वैदिकत्वसाधनव्याजेन ब्रह्मसूत्रे अपशूद्राधिकरणे शूद्रादिवहिष्कारमूलो भेदो व्यवस्थापितः, तथापि प्राचीनतमवैष्णवमतं समनुरुध्य रामानन्दाचार्यप्रभृतिभिः वर्णमूलकोऽधिकारिभेदः खण्डितः बौद्धैस्तु महायानिकैः "गोत्रभेदो न युज्यते" इत्यादिभिः सर्व एव बुद्धबीजाः, बुद्धगोत्राः तथागतगर्भा इति मतं प्रतिपादितम्। पश्चात् काले यथा तथा वा भवतु प्राचीनवैष्णवेषु तत् समकालिकेषु पूर्वतनेषु वा बौद्धेषु तुल्यएव एकायनवादः।

५. इदानीं प्राचीनतमयोः बौद्धवैष्णवयोश्चर्याविधौ साम्यमालम्ब्यविविच्यते। चर्यासु शरणागतिः पूर्वभूमिरिव भवति। सा हि द्वयोः समानैव दृश्यते। इदं तु सम्यगवधारणीय यद् ईश्वरानीश्वरवादिनोः आत्मानात्मवादिनोः पृथक् प्रस्थानभूतयोः शरण्यस्वरूपे स्यादपि विमतिस्तथापि शरणागमनकृत्यं विरुद्धयोऽपि द्वयोः समम्। प्रपत्तिरूपं शरणागतिलक्षणं भरतमुनिप्रणीतं स्तोत्ररत्नभाष्ये **"अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविश्वासपूर्वकम्। तदेकोपायता, याच्ञा प्रपत्तिः, शरणागतिः,** इत्यादिवाक्यैर्लभ्यते। तदनुरोधेन च "अनन्यशरणस्त्वत्पादारविन्दयुगलं शरणमहं प्रपद्ये" इति शरणगमन दृश्यते। इत्थं वैष्णवसाधनासु सर्वत्र पदे-पदे शरणागतिराधारभूमिरिव दृश्यते।

भगवतो बुद्धस्य प्रथमायां देशनायामेव बुद्ध-धर्म-सङ्घानां शरणग्रहणं 'त्रिशरण' नाम्ना सिद्धम् अतीव प्रसिद्धम्। बुद्धेन च भगवता स्वमहापरिनिर्वाणकाले आनन्दं प्रति धर्म एव शास्तेति देशनया धर्म एव शरणमिति विनेयेभ्यो भिक्षुभ्यः आदिष्टम्।

'अञ्ञं मे सरणं नत्थि', 'बुद्धं सरणं महत्', 'धम्मं मे शरणं महत्', 'संघं मे सरणं महत्' इत्यादिभिः प्राचीनतमैश्चापि बौद्धैरनन्यशरणता गृह्यते। तेषां साधुतायां षड्विधास्वनुस्मृतिष्वपि 'बुद्धानुस्मृति' नाम्नी एकानुस्मृतिश्चापि प्राचीनतम-

बौद्धेष्वपि दृश्यत एव। इत्थं यदि भक्तिरनन्य-प्रज्ञावादिषु ज्ञानयोगिबौद्धेषु लब्धा, तत्र का कथा महाकरुणावत्सु भक्तिवादिषु महायानिकेषु। ते च न केवलं शरणगता भवन्ति, अपि तु कैंकर्यमपि सम्यग् अधिगृह्णन्ति। उक्तं धर्मसङ्गीतिसूत्रे 'दासोपमेन बोधिसत्त्वेन भवितव्यं सर्वसत्त्वकिंकरणीयप्रापणतया' (शि० स०, पृ० ७०) इति। वैष्णवास्तु मुक्तानामपि परमपुरुषार्थः कैंकर्यमिति तत्त्वशेखरादिषु (पृ० ५५) प्रतिपाद्य 'कैंकर्यमेव मोक्षः' इति समामनन्ति। भक्तिः रागमूला रागप्रवणा च ख्याता। यद्यपि सुविदितमेव बौद्धाबौद्धप्रस्थानेषु रागस्य सर्वथा प्रहाणं नाम, तथापि महायानिकैः बौद्धैः वैष्णवैश्च राग उपायत्वेन स्वीक्रियते। वैष्णवेषु रागानुगा भक्तिः प्रसिद्धा। बौद्धैस्तु निःस्वभावताभूमौ रागोपायेनापि निस्सरणं सत्त्वानामङ्गीक्रियते, इति परमं गोपनीयं साधकैरेव वेद्यम्, तच्चोक्तं महायानसूत्रे (पृष्ठे ८७) "तस्माद् रागादयस्तेषां बुद्धैः निःसरणं गताः" इति। इत्थं साङ्गा शरणागतिः द्वयोरपि प्रस्थानयोः समुपलभ्यमाना दृश्यते।

६. न केवलं शरणगमनविषये, शरण्यसमाराध्यविषयेऽपि अस्ति तयोः साम्यम्। अस्ति बौद्धेषु द्विविध आराध्यः, सत्त्वः बोधिसत्त्वश्च। वैष्णवेष्वपि जीवो, भगवांश्च। वैष्णवेषु ईश्वरः ईश्वरत्वेन भगवत्त्वेन चाराध्यो भवति, अनीश्वरवादे तु केवलं भगवत्त्वेनैव बुद्धानां बोधिसत्त्वानां चाराध्यत्वं सम्पद्यते। बौद्धेषु भगवत्त्वं क्लेशकर्म तथा जन्म, क्लेशज्ञेयावृतिस्तथा च। 'येन वैपाक्षिका भग्नास्तेनेह भगवान् स्मृतः' (आम० स०, पृ० ६) इत्यनुरोधेन जीव एव विपक्षावरणानि परिहाय भगवान् भवति, वैष्णवेषु नित्यभूतोऽनन्तकल्याणगुणगणसम्पन्नः ईश्वरः। किन्तु षण्णां भगवत्त्वं बौद्धवैष्णवयोरुभयोः सम्मतम्। वैष्णवानां त्रयं कर्म भागवतादिषु (११, ३, ४०–४५) लभ्यते—१. जीवेषु दया, २. गोविन्दे पराभक्तिः, ३. तदीयभक्तानां समाराधनम्। अत एव तत्रोत्तमभागवतलक्षणे सर्वभूतेषु भगवद्भावोऽव्यभिचारेण स्वीक्रियते। अस्मिन् विषये किमधिकं वक्तव्यं बौद्धमहायानमतेन यत्र साधकेन तथागतानां आराधनाय जीवलोके सर्वात्मना दास्यभावं निर्वाणं परिहेयं भवति। अत एव महायानिकैः साधारणसत्त्वा अपि बोधिसत्त्वैः समा एवेति स्वीकृतम्, उक्तञ्चाचार्यशान्तिदेवेन (बो अ.६।११३)–

सत्त्वेभ्यश्च जिनेभ्यश्च बुद्धधर्मागमे समे।
जिनेषु गौरवं यद्वत् न सत्त्वेष्विति कः क्रमः॥

बौद्धाचार्यान् अनुकुर्वाणा आलवाराचार्याः शठकोपमुनयोऽपि वदन्ति—

सर्वं जगत् समवलोक्य विभोः शरीरं
तद्वाचिनश्च सकलानपि शब्दराशीन्।
तं भूतभौतिकमुखान् कथयन् पदार्थान्
दास्यं चकार वचसैव मुनिश्चतुर्थे॥ इति।

★

संस्कृतौच्चारणे दोषा गुणाश्च

—डा० गङ्गाराम पाण्डेयः

भर्तृहरिर्भाषाया वर्ण-विकार जन्यं परिवर्तन-मधिकृत्य स्थिती द्वे प्रत्यपादयत्। एका बाल-स्थितिः, शुद्धभाषणेऽशक्तस्य जनस्य। यत्र बालकस्याव्यक्त-प्रायशब्दादनुमानेन व्यक्तशब्द विनिश्चितयार्थनिर्णयो जायते। इयं च विकसमाना भाषा-दशा; यत्र बालकः अशुद्धादसोधोः साधु शब्दं प्रति, अव्यक्ताद् व्यक्तं प्रति प्रयासी दृश्यते। तथाहि—

'बम् बम् बेति' यदा बालः शिक्ष्यमाणः प्रभाषते।
अव्यक्तं, तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निश्चयः॥

—वाक्यपदीयम्

द्वितीया च स्थिति; पामरस्य, अयोग्यस्य, विगुणस्याथ जनस्याशक्तस्य:, यश्चानेकविधान् अपभ्रंशशब्दान् निर्माय दैवीं वाचं विविधं व्यवकिरति। वस्तुतः शब्देष्वपभ्रंशेष्वेव दृढीभूते व्यवहारे तथाविधं बौद्धिकं समुपतिष्ठते पतनम्, यत् केवलं तत्रैव निष्ठावतो जनस्य कृते शुद्धशब्दस्य न किमपि रूपमवशिष्यते। तथा च तत्रैव—

पारम्पर्यादपभ्रंशा विगुणेष्वभिधातृषु।
प्रसिद्धिमागता येषु तेषां साधुरवाचकः॥
दैवी वाग् व्यवकीर्णेयमशक्तैरभिधातृभिः।

—वाक्यपदीयम्

निश्चप्रचं दशेयं नास्ति कथमपि जातीयोत्थानज्ञापिनी; यदुच्चारणे साधौ न स्थितिमाप्नुयाज् जातेस्तस्याः प्रबुद्धो वर्गः। यदा च स्थितिरियं सांस्कृतिकं व्याधि-रूपं समवाप्य जातीय दुराग्रहत्वं भजते, तदा भाषायाः स्थिररूपस्यावहेलनमपि विधीयते, येन च परम्परागतं सांस्कृतिकं जीवनं प्रति निष्ठैवास्माकं ह्रसति क्रमशः। तथ्येऽस्मिन् इमरसननामा मनीषी पाश्चात्यस्तदेव वक्ति, यद् भारतीयां परम्परां प्रति प्रगति-विश्वास-पर आस्थावान् विद्वान् वदेद् भारतीयः। कथयत्यसौ 'भाषायाः पतनमनुसरति मानवपतनम्'[1]।

तथ्यमेतत्प्रकाशयति, यद् वयं क्रिया-कारक-व्यवस्थावति व्याकरणिके प्राचीरे वसन्तोऽपि तिष्ठामः शब्दापभ्रंशीकरणपरायणाः। अत्र प्रत्यक्षं कारण-मेकमेव प्रतिभाति, यद् वर्णानां स्वरूपमजानाना वयं विच्युतोच्चारणाः सन्तः पदच्युतिमङ्गीकुर्वाणा अतिद्रुतं विरचयामो भाषा नवीना देश-कालस्या-तितमां लघुतरासु सीमासु। तत्रैव च दैशिकेषु कालिकेषु चाञ्चलिकताया रूढिजालेषु बध्नीम आत्मानम्। अस्माकं भावात्मिका चैकसूत्रता, यत्रास्मज्जातीयमाभिजात्य स्थिरयति, भजते व्यस्त-ताम्। क्षेत्रीयतायाश्च दुराग्रहघुणो लोपयत्यस्माकं

1. "The Corruption of man is followed by the corruption of language."—Emerson Ouoted on the Perspectives on Language, Page 299.

बौद्धिकं खाद्यसारम्। वयञ्च अविज्ञातभावेनैव समुपलभामहे विश्रृङ्खल-कलह-मृगव्यताम्।

संस्कृतभाषा सा संस्कारभाषा अस्ति, यस्या उच्चारणं परम्परया अनुशासितमासाश्चक्रे। काव्य-मीमांसकैर्मनीषिभिः 'दोषास्तस्यापकर्षकाः' इति प्रतिपाद्य तेषां दोषाणां स्थितिर्वपुषि काणत्वादि-वत्सौन्दर्यापहारिणी निर्धारिता। तथैव 'बुधैर्वैया-करणैः' भाषण-सौष्ठव-घातिनोऽनेके उच्चारणदोषाः परिगणिताः। प्रस्तुतेऽस्मिन् सन्दर्भे प्रथमं प्रातिशाख्य-विवेचितानामुच्चारणविच्युतीनां दिग्दर्शनमात्रं विधीयते। तत्र वर्णोच्चारणघटितानां दोषाणां गणनं सविस्तरमुपन्यस्तम्। अपि च वर्णोच्चारणसम्बन्धि-गुणानामपरिपालनं स्वत एव दोषो महान् इति चोद्घोषितम्। तत्र

प्रातिशाख्य-निरूपिता उच्चारण-दोषाः

१. वर्णापायः—वर्णस्य अपायः, यत्र शीघ्रता-वशादशक्त्या वा वर्णलोपः संघटते, तत्रायं दोषः। यथा—'रोचते' इत्यस्य 'रोच्ते' सदृशमुच्चारणं स्वरलोपदृशा अशुद्धमेव। तथाकृते 'चकारस्य' तालव्यता क्षीयते, दन्तमूलीयमशास्त्रीयमुच्चारणं च सम्पद्यते। ऋक् प्रातिशाख्यस्यउवटभाष्ये 'ऊनयोः' इत्युदाहृत्य निरूपितम्, यदत्र यकारोऽपकृष्यते चेत्, तर्हि तत्रायं दोषः।

२ वर्णायः—अविद्यमानस्य वर्णस्य उच्चारणम् उपजनो वा वर्णायः कथ्यते। यथा 'ह्वयामि' इत्यतः पूर्वमनुनादात्मको ध्वनिर्दोषः। अद्यत्वे 'श र्' संयुक्त-पदात् पूर्वं दोष एष प्रायशोऽवलोक्यते। यथा—

स्त्री=इस्त्री, श्मशानम्=इश्मशानम्।

३. वर्ण-व्यथनम्—अयं दोषस्तत्र, यत्र वर्णस्य श्रवणं न जायते यथावत्, प्रत्युत वर्णस्यान्यस्यैव श्रुतिः। यथा 'रथ्या' इत्यत्र थकारस्य सकार-वच्छ्रवणं व्यथनं नाम दोषः। एवमेव :—

गुणः=गुड़ः, रक्षा=रक्छा, इच्छा=इक्षा इत्यादिषु द्रष्टव्यम्।

४. निरस्तम् - स्थान - करणापकर्षेणायमुत्पद्यते दोषः। अर्थात् समुचित-स्थान-करणादिभिरनुच्चा-रणन्तु दोष एव, किन्तु उवट-मतेन यदा निरन्तरं स्थान-करण-च्युतो वर्णः समुदीर्यते, तत्रैव च दृढीभूते संस्कार एक आभ्यासिको दोषः समुदीर्यते। तदा च स्थान-करणयोरपकर्ष उपजायते। अवस्थायामे-तस्यामेको जातीयो दुरभ्यास उत्पद्यते, यथा संस्कृतः। ऋकारस्य षकारस्य च उच्चारणे दोषोऽयमुपलभ्यते बाहुल्येन।

हिन्दी-भाषायां फूल=फ़ूल, फिर=फ़िर' इति-वदुच्चार्यते चेत्तदा निरस्त-दोष-प्रवृत्तिः। अत्र न केवलं वर्णोऽपकृष्टः, प्रत्युत उच्चारयितुः स्थान-प्रयत्नौ दूषितौ जातौ।

५. व्यासदोषः—व्यासोऽविवेकः। यत्र स्थान-करणयोः अपेक्षातः अधिको विहारो विस्तारो वा विधीयते, तत्रायं व्यासदोषः। स च प्रायशः स्वरेषु दृश्यते। गुजरातीभाषायां हिन्दीभाषायां वा अन्त्य-ह्रस्वस्य 'इकारस्य' दीर्घीकरणप्रवृत्तिर्या, साप्यत्रैव द्रष्टव्या। यथा —

'बुद्धी, मती, मुनी, समाधी' इत्यादयः। एवमेव 'साधू', 'पशू' इत्यादिषु उकारस्य दीर्घीकरणम् व्यासदोषदतमेव।

६. पीडनम्—द्विभावः। यदत्र स्थान-करणयोः संहरणेन संकोचेन वा संजायते। अतिप्रयत्नस्तत्र हेतुः। 'कर्तुम्, कर्तरि' प्रभृतिषु रेफस्य द्वित्वात्मकमुच्चारणं पीडनदोषः। 'पित्तृ, मात्तृ' प्रभृति यदुच्चार्यते सोऽपि दोष एव। पंजाबी उच्चारणे अन्येषामपि वर्णानां द्विरुच्चारिता प्रवृत्तिरवलोक्यते।

७. अम्बूकृतम्—वक्ता यदा वर्णमोष्ठयोरेव परिबध्नाति, येन न सम्भाव्यते पूर्णा श्रुतिः, तत्र दोषो भवति 'अम्बूकृतं' नाम। यथा कदाचित् 'गोविन्द' इत्यस्य 'गोविन' तुल्या श्रुतिः।

८. शूनम्—विलम्बितेन मुखेन यदा वदति वक्ता, तदा भवति 'शूनम्' नामोच्चारण-दोषः। अत्र ह्रस्वोऽपि स्वरः श्रूयते कदाचन दीर्घीकृतः, श्रोतुः श्रवणे प्रतीक्षेते वा चिरं श्रवणम्। 'शूक्ल पूत्र' सदृशोच्चारण एष एव दोषः।

९. सन्दष्टम्—व्रीडने हन्वोः सम्पद्यते सन्दष्टता। व्रीडनञ्च नीचैर्भावो हन्वोः। अत्र त्रुटितो वा अपूर्णरूपो वा भवति वर्णं उच्चरितः। सम्भूतिरस्य दोषस्य बहुधा स्वरेषु अनुनासिकेषु। येषामुच्चारण यथापेक्षं यथास्थितं वा न जायते।

१०. विश्लिष्टम्—हन्वोः प्रकर्षणे घटते दोष एषः। प्रकर्षणं च नाम हन्वोश्चालनं सर्वतः। एवं करणेन उच्चारणमसंहितं गिलगिलत्वयुक्तं वा संजायते।

११. ग्रस्तम्—जिह्वामूलस्य निग्रहेण स्तम्भनेन वा दोषो भवति ग्रस्तम्। अत्र जिह्वामूलेनैव वर्णो निगृह्यते, येन स्पष्टमुच्चरितो न भवति। दोषोऽयं बाहुल्येन घटते कण्ठ्येऽकार आकारे वा। उपरि प्रदत्ते 'रोच्ते' इत्यत्र अकारो ग्रस्ततां गतः। कदाचिच्च संयुक्ताक्षरपूर्ववर्तिनोऽकारस्य ह्रस्वात्मकमुच्चारणं विधीयते चेत्, तर्हि तत्राप्येष एव दोषः।

१२. अनुनासिकम्—वर्णो यत्र नासिकयोरनुषज्यते, तदा समुत्पद्यते अनुनासिकत्वम्। निरनुनासिकवर्णस्य अनुनासिकरूपेणोच्चारणमत्र दृश्यते। यथा—गुणः=गुँणः इति।

१३. स्वरगता मात्रादोषाः—स्वराणामयथावचनं दोषः। ह्रस्वस्य दीर्घीकरणम्, दीर्घस्य वा लघुता, अनावश्यको वा प्लुतोच्चार इमे भवन्ति मात्रादोषाः।

अधुनातनानां भाषाविदां मते "दीर्घ न भवति ह्रस्वस्य द्विगुणः पूर्णतया"। यदीदं मन्येत, तर्हि सोऽपि मात्रादोष एव मन्तव्यः। अनावश्यकैर्बलाघातैरुच्चारयितृषु च स एव दोषः। केचिच्च पाठकाः पद्यपाठान्ते प्लुतयन्त्युच्चारण, सोऽप्यस्यैव वर्गस्य दोषः।

१४. अन्तःस्थलोप-दोषः—यकार-वकार-घटितेषु पदेषु दोषोऽयम् सजायते। यत्रान्तःस्थसंयुक्ताक्षरेषु यकारस्य वकारस्य वाऽवलोक्यते लोपः। यथाः—

निषद्य=निषद्, इन्द्रवाय्वाः=इन्द्रवायोः, प्रत्येक=प्रत्तेक।

१५. अदेशवचनम्—व्यञ्जन-विपर्यये भवति दोषोऽयम्। यथाः— अभुत्स्महि=अभुस्तमहि, विष्णुः=विषुण। अनेनैव मन्ये दोषेण, हिन्दी-भाषायां 'किसुन', 'विसुन' शब्दानामुद्भूतिरभवत्।

१६. व्यञ्जनविरागः—यत्र व्यञ्जनस्यैकस्य प्रभावेण विकृतमुच्चार्यते व्यञ्जनमपरम्, तत्रैष दोषः। यथाः—'मा षड् ढा ढा' इत्यत्र डकारोत्तरढकारस्य तत्प्रभावतो डकारवदुच्चारणम्। 'दण्डः' इत्यतो 'डंडा' भवने दोषोऽयमेव कार्यकारी।

१७. **लेशदोषः**—लेशः प्रयत्नशैथिल्यम्। तेन च लेशेन व्यञ्जनस्योच्चारणं दोषः। यथा:—

रामात्=रामा इति श्रुयेत।

१८. **धारणम्**—वर्णाय-दोष-विपरीतोऽयं दोषः। तत्रोदाहृते 'ह्वयामि' इतिपदे अनुनादपरिहाराय यदि क्रियते हकारलोपः, तर्हि 'वयामि' वदुच्चार्यते। ऊष्मसंयुक्तेषु वर्णेष्वेव लभ्यतेऽयं दोषो बाहुल्येन अधुना बहुशः 'हृदय' पदस्य 'रिदय' सदृशमुच्चारणं धारणाधीनम्।

हिन्दीभाषायां 'स्थान=थान, 'श्मशान=मसान' प्रभृतिशब्दानां जनको दोष एष एव।

१९. **अनादः**—महाप्राणेषु वर्णेषु घटत एष दोषः। यत्र न तस्योच्चारणमुचित विधीयते।

२०. **लोमश्यम्**-उष्मणामघोषाणां वा वर्णानामसुकुमारम् अतिघृष्टं वोच्चारणं लोमश्यं नाम दोषः। मनीषिणः केचन गम्भीरोच्चारणेऽपि मन्वते दोषमेतम्।

२१. **क्ष्वेडनम्**—(क्षिवण्णम्)—सकम्पमुच्चार्यमाणेषुवर्णेषु वर्णतुल्योऽन्यो ध्वनिरव्यु-पद्यते। लोमश्यवदयमपि दोष ऊष्मवर्णानाम्। 'सहृदय' इत्यस्य 'सह हृदय' करणे क्ष्वेडनं सम्पद्यते।

२२. **जिह्वाग्रथनम्**—पवर्गवजवर्गेषु कुचुटुतुषु जिह्वामास्तीर्य कृतमुच्चारणं दोषः। यतो हि वर्णा इमे स्पृष्टाः। अस्मिन् दोष उपभेदद्वयम्—यत्र कवर्गे ग्रास-दोषो भवति, यस्य च ग्रस्तनाम्ना पूर्वमुल्लेखोऽपि विहितः। तवर्गे भवति प्रतिहार-दोषः, यत्र, चापेक्षातोऽधिकं प्रयत्यते।

२३. **निरासः**—जिह्वाग्रथने गणिते वर्गचतुष्टये यदि वर्णा भवन्ति रेफघटिताः, तत्र च रेफलोपे क्रियमाणे घटते निरासः। 'धर्म=धम्म, चक्र=चक्क, पर्ण=पण्ण' प्रभृतीनां निर्मितौ निरासो भवति निमित्तम्।

२४. **विक्लेशः**—दोषोऽय तवर्गीय-व्यञ्जनानाम्। यत्र स्थानकरण-गतायाविशदतायाः अभावो दृश्यते।

२५. **रेफदोषाः**—प्रकारान्तरेण सोकुमार्याभाव एवात्र हेतुः। ऋक् प्रातिशाख्यानुसारेणास्य नामकरणमिदम्। रेफो भवति दुःस्पृष्टः। अतिस्पर्शेनोच्चारणे विहिते सति नूनं दोष एव। असुकुमारोच्चारणञ्चास्ति बर्बरता।

२६. **लकारदोषाः**—लकारोच्चारणमधिकृत्य त्रयो दोषाः परिगणिता ऋक्प्रातिशाख्येः—

(क) जिह्वाग्रकरणो लकारः जिह्वामध्येन तस्या अन्तेन वा कृतं लकारोच्चारणमसत्।

(ख) रेफवदतिस्पर्शजन्यो भवति लकारस्यापि दोषः।

(ग) बर्बरता चात्र तृतीयो दोषः।

२७. **हकारदोषः**—हकारोच्चारणे दोषद्वयं दृष्टम्:

(क) नादध्वनिर्हुंकारः। श्वासवदुच्चारणमेको दोषः। तथाकृते खकार-सदृशो ध्वनिः सम्भवति।

(ख) घोषध्वनिरपि भवति हकारः। तस्य चाघोषवदुच्चारणमपरो दोषः।

२८. **विसर्गदोषाः**—

(क) पूर्वस्वरस्थानो भवति विसर्गः। ततो भिन्नमुच्चारणं दोषः।

(ख) विसर्जनीयोच्चारण-सम्बन्धी दोषो द्वितीयस्तदा जायते, यदा दीर्घाऽऽकारपरवर्तिनस्तस्य जिह्वामूलीयमुच्चारणं विधीयते।

(ग) अनुनासिकदीर्घकारानन्तरमृकारानन्तरं वा यदि विसर्गस्य सम्पद्यतेऽनुनासिकीकरणं, तदा भवति दोषस्तृतीयः। यथा- स्वतवाँः पायुः, नॄः पतिभ्यः

उभयत्राप्यत्र विसर्गस्य निरनुनासिकतैवाभिमता।

(घ) संयोगाद्यूष्मव्यञ्जनानन्तरं कदाचिदनिरिक्तस्य विसर्जनीयस्य संजायत उच्चारणं, तदा भवति चतुर्थो दोषः। यथा—"पावकस्ते स्तोकाः श्चोतन्ति" इत्यत्र 'तेः' सदृशमुच्चारणसङ्गतम्।

(ङ) "शुनश्शेपः, निष्षपी, निष्षाट्, ब्रह्म, विष्णुः, प्रश्निः" इत्येतेषु मध्ये विसर्गतुल्यो ध्वनिर्दोषः।

२९. ऋकार-दोषः—ऋक्प्रातिशाख्यदृशा ऋकारस्य ॠकारस्य वा उकारसदृशमुच्चारणं दोषो दृश्यते। मराठी-भाषायां 'कृष्ण' इत्यस्य 'क्रुष्ण' वदुच्चारणं भवति, स चायमेव दोषः। ऋकारस्थाने इकारोच्चारणमपि दोष एव। यथा—

शृङ्गारः=श्रिङ्गारः, सिंगारः।

३०. लोप-दोष—रेफान्तरं स्वरलोपे कृते घटते दोष एषः। एतच्च तदा जायते, यदा तदनन्तरं भवति कश्चनोष्मवर्णः, अन्तःस्थवर्णो वा। यथा—

पुरुषन्ति=पुर्षन्ति, पुरुवारः=पुर्वारः।

३१. आगम-दोषः—तदा जायतेऽयं, यदा रेफसंयुक्तोष्मणोऽन्तःस्थवर्णमध्ये वा स्वरोऽविद्यमान उच्चार्यते। यथा—

अर्यमा=अरियमा, मर्यादा=मरियादा।

३२. ऐकार-दोषः—अकारपूर्ववर्तिन ऐकास्य यदि भवेदकारसदृशमुच्चारणं, तदेष दोषः। यथा—

वैयाकरणः=वय्याकरणः।

केचिदाहुराचार्याः संवृतदोषमेनम्।

३३. (क) उक्ताद् दोषाद् विपरीतो भवति दोषो यदा यकारस्य द्वित्वात्मकस्य क्रियत ऐकारवदुच्चारणम्। यथा—

शय्या=शैया।

अत एव च दोषात् प्राकृते 'सेज्जा' संजातम्, अद्यत्वे च 'सेज' इति।

(ख) कदाचिच्च असंयुक्तयकारपूर्ववर्तिनमकारं संयोज्य विधीयत एकारो, यथा—

जय=जै।

(ग) यकारयुक्तस्य इकारस्य ऐकारी-करणं चापि जातुचिज्जायते, तदापि दोष एव। यथा—

ऊनयोः=ऊनैः।

(घ) यकार सहितस्य 'ईकारस्य' लोपविधानमपि दोषः। यथा—

ऊनयोः=ऊनः।

(ङ) यकारसंयुक्तस्य बह्वक्षरस्य द्व्यक्षर-सम्पादनं दोषः! यथाध्वनयीत=ध्वन्योत, अध्ययन=अध्यन।

३४. उपरि 'अय' इत्यस्य 'ऐकारी'करणं दोष इत्युक्तम्। तथैव ऐकारस्य यकारसममीकारोच्चारणं भवति दोष एव। यथा-

नेष्ठ=नईष्ठ।

३५. यकार-वकार-पूर्ववर्तिनो महाप्राणस्य व्यञ्जनस्योच्चारणं यदि यकार-वकार-स्थानात् क्रियते, तदापि दोष एव। यथा-

ह्यः; ह्वयः; दध्याः।

३६. दीर्घस्वरपरवर्तिनो रेफसंयुक्तादक्षराद्रेफस्य पूर्वाकर्षणं कृत्वा पृथक्श उच्चारणं दोषः। यथा-

दीर्घायुः=दीर्घायुः, सूर्यः=सूर्यः

३७. उपरि वर्णिते द्वादशे क्रमे यदि वर्णस्यानुनासिकस्य प्रभावादननुनासिको वर्णः सानुनासिक उच्चार्यते, तदापि दोषः। यथा-'नृम्णम्' इत्यत्र ऋकारस्यानुनासिकीकरणम्।

३८ सोष्मीकरणम्-अनुनासिकपरवर्तिनो हकारस्य महाप्राणस्पर्शपरिवर्तनं दोषः। यथा—

सिंहः=सिंघ, संहारः=संघारः।

३९. संयुक्ताक्षर-दोषा—चतुर्विधा एते :—

(क) सयुक्ताक्षरमध्येऽनावश्यकरीत्या अनियमिता वा स्वरभक्तिः दोषः।

(ख) सयुक्ताक्षर-पूर्व-व्यञ्जनस्य द्वित्वं विधाय पूर्वो भागः पूर्वमाकृष्य भवत्युच्चारणीयः। यदि न क्रियते तथा, तर्हि दोषः। यथा—'विप्रः' इत्यस्य विप्+प्रः' इति शास्त्रानुमोदितमुच्चारणमन्यथा दोषः।

(ग) संयोगमध्ये सम्पूर्णः स्वरागमो दोषः। यथा—

'बरनाश्रम निज निज धरम निरत वेदपथ लोग'

अत्र 'वर्णाश्रम' स्थाने 'बरनाश्रम' इति, 'धर्म' इत्यस्य च 'धरम' विधाने मध्ये स्वरागमः। संस्कृते तथोच्चारणं दोषो भवति नापभ्रंशेषु।

(घ) नियमानुसारेण यत्र स्वरभक्तिरपेक्षते, तत्र तस्या अकरणं दोषः।

महाभाष्य-वर्णिता उच्चारण-दोषाः

ग्रस्तं निरस्तमविलम्बितं (?) निर्हत-
मम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितम्।
सन्दष्टमेणीकृतमर्द्धकं द्रुतं
विकीर्णमेताः स्वरदोषभावनाः॥

—महाभाष्यम् १।१।१

अत्र परिगणितानां दोषाणामनेकेषां विवेचनमुपरि विहितम्। केचिदत्र प्रकारान्तरेण प्रदत्ताः, अतस्तेष्वेवापेक्ष्यते विचारः।

१. **एणीकृतम्** –सन्ध्यक्षराणाम्—ए, ऐ, ओ, औ—इत्येतेषां भेदाप्रतीतिर्दोषः।

२. **प्रगीतम्** साममङ्गीतवदुच्चारितो वर्णो गानक्रिया-लीनो जायते, स दोषः।

३. **उपगीतम्**—आङ्गलेय्याम् 'ओवर साउन्डिग' वक्तुं पार्यते। यत्र समीपस्थवर्णस्य गीत्या अनुरक्तो वर्णो वर्णान्तरविलीनो भवति।

४. **अविलम्बितम्**--एको वर्णो वर्णान्तरेण असम्पृक्तः पृथग्वा न प्रतीयेत, तदा दोष एषः अतएव' महाकविर्भारविः "विविक्तवर्णाभरणा सुखश्रुति' इति प्रत्यपादयत्। अविविक्ततैव वर्णानां दोषः।

५. **द्रुतम्**--अतिशयतया शीघ्रतया वर्णानामेकीभावो द्रुतं नाम दोषः।

६. **विकीर्णम्** –वर्णस्यैकस्योच्चारणं वर्णान्तरं यावत् तथा प्रसरेत्, यदयमनेकवत् प्रतीयेत, तर्हि विकीर्णता-प्रादुर्भावः, स एव दोषः।

शिक्षा-मान्या उच्चारण-दोषाः

पाणिनीय-शिक्षायामुच्चारणदोषाणां परिगणनमित्थमुपन्यस्तम्:—

गीती शीघ्री शिरःकम्पी यथालिखितपाठकः।
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः॥

पाणि० शि० ३२

एतेषु 'गीती, शाघ्री, अल्पकण्ठ' इत्येतेषां दोषाणां प्रतिपादनं प्रकारान्तरेण जातमेवोपरि। अवशिष्टा एवात्रावलोक्यन्ते।

१. **शिरःकम्पनम्**—एषा चेष्टा दोषदृशा दृष्टा, यत आलोक्य शिर :—कम्पं श्रोतुर्ध्यानं विचाल्यते श्रवणात्; येन वर्ण-श्रवणे स्पष्टता ह्रसति। अत्र च न प्रत्याख्यायते तावन्मात्रं शिरःकम्पन, यदभिनयात्मकं भावाभिव्यक्तौ सहायकं च; प्रत्युत निरर्थकं शिरश्चालनं भवति वर्ज्यम्।

२. **लिखितपाठकः**—शुद्धमशुद्धं वा यथालिखितं पठ्यते चेदसौ दोषः। अत एव नारदीय-शिक्षायाम्—

पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरु-सन्निधौ।
न शोभन्ते सभामध्ये जारगर्भा इव स्त्रियः॥

नार० शि० ८

इति संस्थाप्य पुस्तक-प्रत्ययाध्ययन प्रत्याख्यातम्। अद्यत्वे मुद्रणदत्ता अशुद्धयो यथायथं पठ्यन्ते चेत् सोऽपि दोष एव।

३. **अनर्थज्ञता**—अज्ञानादर्थस्य पदैकघटितो वर्णः पदान्तरघटितः सन्नुच्चार्यते। गुरुजना उदाहरन्त्यत्र-'दश राम-शराः'=दशरा-मशराः' इति।

अनेन कदाचिदनर्थोऽपि सम्भाव्यते यथा भाषायाम्—

'गदाधरजू तन ताप बुझाइ हैं'
'गदाधर जूतन ताप बुझाई हैं'

पाणिनीय-शिक्षायामपरेऽपि दोषाः, परिगणिताः, येषां विवेचनं प्रातिशाख्यीयेषु महाभाष्यवर्णितेषु वा दोषनिवहेषु समजायत। ये च केचन नवीना इव प्रतीयन्ते, ते नामान्तरगृहीता वा नाम्नैव लक्ष्यन्ते वा। यथाहि ते—

शङ्कितं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तमननुनासिकम्।
काक-स्वरं शिरसिगं तथा स्थान-विवर्जितम्॥

उपांशुदष्टं त्वरितं निरस्तं
विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम्
निष्पीडित ग्रस्तपदाक्षरं च
वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम्॥

पाणि० शिक्षा० ३४, ३५.

अनन्ता वस्तुतो दोषसंख्या, तेषामियत्ता दुर्निर्धारा। नानास्वभावा मानवाः, स्थान-करणानुप्रदानविविधतावतां वर्णानामुच्चारणे कं दोषं कदा विधास्यन्ति इति कथनं दुःशकम्। शास्त्रात् संकेतो लभ्यते, येन च समेषामेषां दोषाणां सम्भाव्यते निराकृतिः। यद्यप्यत्र बहूक्तं, तथापि पुनरुक्तता, अस्पष्टता, कष्टत्वम्, अशक्यार्थत्वादयो बहवो दोषा अपरिगणिता एव, विद्वद्भिः स्वयमूह्याः।

उच्चारण-गुणाः

दोषाणां निराकरणेन सम्पद्यन्त उच्चारण-गुणाः। रामायणे हनूमतो वाणीमाकर्ण्य कल्याणीं भगवान् रामभद्रो यथान्वभवत्, तेन विज्ञायते, यत् तदानीं ध्वनि-विज्ञानस्योच्चारण-विज्ञानस्य च (फोनेटिक्स् एण्ड फोनेमिक्स्) प्रशिक्षणमभिजातस्य च कृतेऽभूदनिवार्यम्। मुख-नेत्र-ललाट-भ्रू प्रभृतीनामङ्गानामुच्चारणकालिकी प्रक्रिया निर्दोषा भूयादित्येतस्य सम्पूर्णा व्यवस्थाऽस्माकं जातीयजीवनस्याश्चर्य-समन्वितं गौरवमुद्घाटयति। असन्दिहानमुच्चारणम्, अदूरव्यापि, अविलम्बितत्वं—येन श्रवणौ न स्यातां प्रतीक्षमाणौ चिरं, व्यथाहीनं—येन वर्णस्पष्टता तिष्ठेत् सुरक्षिता, इत्येते सन्ति तथाविधा गुणा, यत्र बोभूयाच्चक्रे बलं तदानीम्। अतितारा-

तिमन्द्रापेक्षया मध्यसप्तकमाश्रित्य उरःस्थमध्यमानादस्य कण्ठगताया वैखरीवाचश्च साधु समन्वयः, वक्तुरभवद् विभूषणम्। उच्चारण-संस्काराणामेषां वक्तरि क्रमोऽयं न केवलं रचयति वाणीं सुसम्पन्नां, प्रत्युत विस्मयविमुग्धं विधत्ते श्रोतारमपि। श्रवण-मधुरा तादृशी वाणी खल्वबोभूयिष्ट कल्याणी, या श्रोतुर्हृदयं पुलकैः पूरयति। उरसः कण्ठात् मूर्ध्नश्च व्यक्ता वर्णा विचित्रतां वहन्तः सन्तः शत्रोरपि चित्तं वशीकर्तुं प्रभवन्ति। तथा चादिकविः--

न मुखे नेत्रयोर्वापि ललाटे च भ्रुवोस्तथा।
अन्येष्वपि च गात्रेषु दोषः संविदितः क्वचित्॥
अविस्तरमसन्दिग्धमविलम्बितमद्रुतम्।
उरःस्थं कण्ठगं वाक्यं वर्तते मध्यमे स्वरे॥
संस्कार-क्रम-सम्पन्नामद्रुतामविलम्बिताम्।
उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहारिणीम्॥
अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया।
कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि॥

--किष्कन्धा, तृतीयः सर्गः।

अर्थ-गौरव-रहस्य-स्थापना-लब्ध-प्रतिष्ठो महाकविः भारविर्वाणीमेनां मनुते तुलनीयाँ तया सह सुन्दर्याङ्गनया, यस्याः प्रतीयन्त आभरणानि सुव्यक्तानि, ध्वनिः श्रवणसुखदः, या चा मोहयति मनः शत्रोरपि, या प्रसादपूर्णा सती, सम्पन्ना चार्थगाम्भीर्येण। नूनमसौ वाक् सुकृतिनां धन्यानाम्।

तथाहि--

विविक्त-वर्णाभरणा सुख-श्रुतिः,
प्रसादयन्ती हृदयान्यपि द्विषाम्।
प्रवर्तते नाकृत-पुण्य-कर्मणां,
प्रसन्न-गम्भीर-पदा सरस्वती॥

—किरातार्जुनीयम्, १४।३

ब्रह्मर्षिर्याज्ञवल्क्योऽपि सुस्पष्टता-सम्पादनायोच्चारणस्य माधुर्यं समर्थयन्नाह

मधुरं च न चाव्यक्तं व्यलं चापि न पीडितम्।
सनाथस्येव देशस्य न वर्णाः सङ्करं गताः॥

—याज्ञ० शिक्षा, १९६

अत्र वर्णशब्दगतया श्लेषात्मकतया शिक्षाया उपयोगिता समाजिकोति साधयता महर्षिणा गुणातिशयतां सम्पाद्य खलु बहूपकृतमिति मन्तव्यम्।

अन्ततः पाणिनीय-शिक्षायामुच्चारयितुरुत्तमस्य षण्णां गुणानां वर्णनमुपलभ्यते। तद्धि

माधुर्यमक्षर-व्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः।
धैर्यं लय-समर्थं च षडेते पाठके गुणाः॥

--पाणि० शिक्षा, ३३

गुण-दोषौ परस्परापेक्षिणौ। दोष-निरासेन सम्पद्यन्ते स्वत उच्चारण-गुणाः। गुणानुसरणेन च निरासेन निसर्गतो निरसनं दोषाणाम्। स्पष्टं प्रभावपूर्णं चोच्चारणमुपमया प्रतिपादयन् महर्षिः पाणिनिः शिक्षायामुक्तवान्

व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत्।
भीता पतन-भेदाभ्यां तद्वद् वर्णान् प्रयोजयेत्॥

--पाणि० शिक्षा, २५

मार्जारी मुखेन वहति पुत्रान्। यत्र न तथा शिथिलो ग्रहो यद्वत्सा पतेयुः, न च तथा क्लिष्टो यत् क्षता विक्षताश्च जायेरन्, तथैव व्यक्तानव्यथितानुच्चारयेद् वर्णानिति सारः।

मोक्षः परमः पुरुषार्थः संस्कृत्यां भारतीयायामिति मन्यमानैः महर्षिभिः जीवनस्य गतिविधयः सर्वे सह तेनैव संयोजिताः। तस्मादेव च व्याकरण-प्रयोजनं प्रतिपादयन् वाक्यपदीयकारोऽपि।

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धि-सोपान-पर्वणाम्।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राज-पद्धतिः॥ इति॥

सम्यक् च वर्णप्रयोगेण परमदुर्लभोऽपि मोक्षः स्वत एव आनुषङ्गिकः सम्पद्यते। अत एव वर्णोच्चारण-विधिं सविस्तरं निरूप्य भगवान् पाणिनिरुपसंहृतवान्

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः।
सम्यग्-वर्ण-प्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते॥ इति॥

★ —पाणि० शि०, ३१

* श्रीजगन्नाथाय नमः *

शकुन्तलापुत्रः कानीन उत औरसः

—श्रीव्रजकिशोर स्वाइ,
श्रीसदाशिवकेन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठम्-पुरी

सारार्थभावपरिनिष्ठितनाटकस्य
शाकुन्तलस्यकविगौरवसाधितस्य
श्रीकालिदासरचितस्य सतां प्रमोदे
स्मृत्या नुसारमिहकर्मणि संप्रवर्त्ते ।

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तलेति काव्यरसपिपासूनां विदुषां विद्वत्यनुसारं कविकुलगुरुकालिदासप्रणीतमभिज्ञानशाकुन्तलमिति नाटकं विदग्धहृत्पल्वलारविन्दप्रकाशनतत्परं शास्त्रीयवाक्यवैचित्र्यगभस्तिभिः समलंकृतं भास्कररूपम् । सर्वशास्त्रसमर्थनात्मकसज्जनप्रशंसादुर्जननिन्दावैशिष्ट्यात् काव्यस्य सत्सु प्रातिद्विकशास्त्रवैभिन्न्येषु तत्सर्जनैकहार्दसमुच्चयाः धर्मकर्मविचारनिश्चयायैव व्यवहरन्ति भारतीयार्यसंस्कृतिप्रतिनिधिपदभाक् वेदानुगामि धर्मशास्त्रम् । सम्प्रति तु प्राकरणिकाभिज्ञानशाकुन्तलनाटकग्रन्थमंथनेन स्वतो जागर्त्ति सन्देहपुञ्जः यत् सुरासुरद्वन्द्वपुरन्दरवन्दितसार्वभौमचक्रवर्तिदुष्यन्तान्तः सत्त्वकण्वकुमारीशकुन्तलातनयस्य भरतस्य कानीनत्वमुत औरसत्वम् ?

कण्वानुपस्थितिकाश्रमाटव्यां दुष्यन्तसंपर्कानुसारिण्याः कुमारीशकुन्तलायाः भरतकारणीभूतात्वान्मानवीयवचसा कानीनत्वमेव मुक्त्या संगच्छते भरतस्य । यतो हि

पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्या समुद्भवम् ।
मनु ९।१७२

ननु औरसक्षेत्रजदत्त्रिमकृत्रिमापविद्धगूढोत्पन्नकानीनपौनर्भवस्वयंदत्तक्रीतकसहोढजपारशवेषु जनकस्य दायहरो भवति कानीनपुत्रः शकुन्तलाप्रसूतस्य भरतस्य कानीनत्वप्रतीतिगौरवात्, (कन्याया अपत्यं पुमान् इति व्युत्पत्त्या), येन हि तेनैव परिपालितायाः नाम भारतमिति शास्त्रान्तरेषूक्तत्वात् । यथा—

भरताद् भारती कीर्त्तिर्येनेदं भारतं कुलं,
अपरे ते च पूर्वे वै भरता इति विश्रुताः ।
भरतस्यान्ववाये हि देवकल्पा महौजसः ।
(महाभारतम् आदि / संभव / ७४ / १२५-१२६) ।

दुर्वासःकोपोज्झितशकुन्तलां तत्प्रसूततनयं भरतं मारीचाश्रमात् यत्राजिग्राह दुष्यन्तस्तत्राप्यृषिणाऽभाणि—

एषते गृहचतां पुत्रश्चक्रवर्त्ती भविष्यति,
आहर्त्ता सर्वयज्ञानां महाभागवतो नृपः ।
(पद्मपुराणम् ५/७४)

अत्र चासत्यपि दायहरत्वे भाविचक्रवर्त्तित्वासम्भवात् कानीनत्वेऽपि भरतस्य दायहरत्वमुक्तम् । पुनः प्राकरणिकनाटकस्य चतुर्थाङ्के पतिगृहयात्रिण्यै शकुन्तलायै आशीः प्रदानव्याजेन कण्वस्य कविकुलगुरुणा कालिदासेनापि दायहरत्व भरतस्य—

"भूत्वा चिराय सदिगन्तमहीशपत्नी,
दौष्यन्त्यमप्रतिरथं तनयं प्रसूय,
तत् सन्निवेशितधुरेण सहैव भर्त्रा,
सान्त्यै करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन्।

(अभिज्ञान शाकुन्तलं ४/५३) इति कथं कथयितुं युक्तम् ?

अत्रोच्यते नहि अत्र कानीनत्वेन दायहरत्वं भरतस्य, अपितु औरसत्वेनैव। कुत इति चेदौरसत्व प्रसक्त्यभावे समुदायं दायं कानीनत्वेन प्राप्तुं नार्हति भरतः। यतो हि

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः।
शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम्॥
-मनुः ९।१६३

पुनश्च भरतस्य कानीनत्वे शकुन्तलाया धर्मपत्नीत्वमपि नैव युज्यते दुष्यन्तस्य यतः धर्मपत्नी हि प्रातिस्विकं सस्कृतं क्षेत्रं स्वामिनः। तस्मिन्नुत्पन्नः पुत्रः द्वादशपुत्रेषु दायनिमित्तं सर्वकमर्थिं च प्रथमंकल्पितम्। मनुनोक्तम्—

स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धियम्।
तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम्। (९-१७२

एवं तर्हि कुमार्यवस्थायां पितृगृहालयायां शकुन्तलायां भरतजनन्यां सत्यां कथं धर्मपत्नीत्वेन स्वीकृता दुष्यन्तेनेति चेत् गान्धर्वरीत्यावैवाहिकान्वयसामर्थ्यात्।

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः॥
(मनुः ३।२१)

इत्यष्टविधविवाहेषु गान्धर्वस्य पाठात् "क्षत्रस्य चतुरो वरान्" (मनुः ३।२३) इति स्मरणेन "आसुरगान्धर्वपैशाचराक्षसा इति विवाहचतुष्टयाधिकारित्वात् क्षत्रियस्य, शकुन्तलया साकं गान्धर्वरीत्या विवाहः समीचीनतरः दुष्यन्तस्येति। विवाहेऽस्मिन् कामप्रकृत्युत्पन्नहार्दसम्पर्कानन्तरं वैवाहिककर्मानुष्ठीयते। यथोक्तमापस्तम्बेन—"मिथः कामात् संवर्तते स गान्धर्वः" (१।२।३)। मनुनापि स्पष्टीक्रियते—तत्

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः॥
(मनुः ३।३२)

एतेन हि वोढुः दुष्यन्तस्य धर्मपत्नी भवितुमर्हति शकुन्तला। अतः धर्मपत्नीत्वात् शकुन्तलायाः तस्यामुत्पन्नः पुत्रो भरत औरस एवं, न हि जातुचिदपि कानीनः। अत्र पुनः कथ्यते नारदेन कानीनस्यापि दायहरत्वमस्तीति।

कानीनश्च सहोढश्च गूढायां यश्च जायते।
तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भागहराः स्मृता.।
(१३-१७)

किन्तु नहीदं वचः मुख्यत्वेन दायग्रहणपरकम्। यतः उक्तं याज्ञवल्क्येन—

'पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः' (व्य-१३२)

सत्यौरसे पुत्रे कानोनस्य दायहरत्वेन स्वत्वं नास्ति विष्णुवचनात्—

'अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोढजाः।
पौनर्भवश्च नैव ते पिण्डरिक्थांशभागिनः"।

अपितु ग्रासाछादनमात्रं—

"उत्पन्ने औरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः।
सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाछादनभाजनाः॥"
(कात्यायनः)

(अत्रासवर्णपदेन कानोनादीनां ग्रहणात्)। पुनः यस्य कानीनस्य अज्ञातपैतृकत्वमनूढमातृकत्वं तस्यास्ति मातामहरिक्थहरत्वं पिण्डदातृत्वञ्च नारदवचनात्।

"अज्ञातपितृको यस्य कानीनोऽनूढमातृकः।
मातामहाय दद्यात् स पिण्डं रिक्थं हरेत सः।"

अतो भरतस्यैतद्राहित्यात् औरसत्वमेव वाढम्। ★

धर्मो धारयते प्रजाः

धर्मः प्रजाः धारयते । प्रजाना धारणे धर्म एव प्रभवति इत्यस्य निष्कर्षः । धारणाद्धर्म इति पुराणा प्रसिद्धि । धर्मः कथं प्रजाः धारयते इति विचारणीयो विषयः । प्रजाना धारणस्य च किन्नाम तात्पर्यम् । धारणतु तस्य भवति यः स्वयं स्वकं धर्त्तु निश्चप्रच नैव प्रभवति । माता शिशुं धारयति, अङ्के निधाय सर्व साध्य सम्पादयति । सबलः दुर्बल धारयति । धारणे बलवत्ता ध्रुवम् अपेक्ष्यते । श्रुतिः कथयति- नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः' । बलहीनः आत्मानम् न प्राप्तुं शक्नोति । प्रत्यभिज्ञादर्शने सूत्रम् 'बललाभे सर्व स्वात्मसात्करोति' प्रत्यभिज्ञापयति–यत् बलस्य प्राप्तिः प्रथमकर्त्तव्यतयाऽनिवार्या—यथा समग्रं जगत् स्वात्मसात् कर्त्तुं शक्यते ।

मन्ये-धर्मः यदा प्रजाः धारयितुं प्रभुः तदा अवश्यं धर्मः बलवान् भवति । किन्तु धर्मे कास्ति बलवत्ता ? न प्रत्यक्षं दृश्यते । धर्मः नास्ति कश्चित् स्थूलः पदार्थः, न वपुष्मान् शरीरधारी मानवः कश्चित् प्राणी वा । तथापि तस्मिन् बलं कल्प्यते । तेन बलेनैव सः प्रजाः धारयते । तर्हि किं नाम धर्मस्य बलमिति विचार्यते ।

भारतीया संस्कृतिः वर्णाश्रमव्यवस्थया समुपबृंहिता विश्वं वैश्वात्म्यं सन्दिशति । मानवधर्मशास्त्रे समादेशः विधीयमानतयैव समुद्दिष्टो वर्तते—

चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ।
दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ।। म. ६।९०

अर्थात् ये ब्रह्मचर्यादिष्वाश्रमेषु श्रद्धालवः द्विजाः सन्ति तैः सर्वैः दशलक्षणकः धर्मः प्रयत्नतः अनुष्ठेय एव । तत्र दशलक्षणकः धर्मस्तु—

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधः दशकं धर्मलक्षणम् ।। ६।९२

इति श्लोके सम्यक् परिभाषित वर्त्तते । मानवजीवने एष दशलक्षणधर्मः यदि सम्यग्व्यवहार्यः स्यात् तदा मानवत्वे दिव्यतायाः प्रतिष्ठा स्वत एव स्थायिनी स्यात् ।

कर्ममीमांसादर्शनस्य धर्मपादे सूत्रकारेण भगवता सूत्रितमेवम् –'धारको धर्मः' अर्थात् समष्टिव्यष्टिब्रह्माण्ड-पिण्डमयसम्पूर्णां सृष्टिक्रियां यः धरति धारयते वा सः धर्मः अस्ति । श्रुतौ —'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा' लोके धर्मिष्ठं प्रजाः उपसर्पन्ति' धर्मेण पापमपनुदति 'धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं—तस्मात् धर्मं परमं वदन्ति' इत्यादिसूक्तिषु धर्मस्य महत्त्वं प्रतिपादितं वर्त्तते । महाभारते च—'धारणाद्धर्म इत्याहुः धर्मो धारयते प्रजाः । यस्स्याद्धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥' इति श्लोके धर्मस्य प्रजाधारकत्वं समर्थितं वर्त्तते ।

अस्मिन् परिप्रेक्ष्ये धर्मस्य प्रजाधारकत्वविषयः तथैव जागर्ति-कथं धर्मः जगतः प्रतिष्ठा ? किन्नाम तात्पर्यम् प्रजानां धारकत्वस्य धर्मस्य ?

वस्तुतः धर्मस्य जगद्धारकत्वकथने निश्चप्रचमन्यैव काचिदास्ते गूढार्थसमुद्घाटनपटीयसी शास्त्रदृष्टिः । अस्यां दृष्टौ मानवव्यवहारसंसाधको दशलक्षणो धर्मः ध्रुवमेव नायाति । धर्मः अस्ति कश्चित् विशिष्टं तत्त्वम्, येनानन्तपिण्डब्रह्माण्डात्मकसृष्टिस्थितिसंहारप्रक्रिया प्रकृष्टतया प्रचलति, येनोद्भिज्जस्वेदजाण्डजजरायुजयोनीनामगणितानि स्वरूपाणि परिस्फुरन्ति येन च प्रत्येकब्रह्माण्डान्तर्गताः अनेके ग्रहोप-

ग्रहसनक्षत्रतारकादयः स्वस्वकारणशरीरेभ्यः समुत्पद्य स्वस्वस्थानमऽधिवसन्तः पिण्डमयानन्तजीवशरीरं समाश्रयन्तः महाकाशे यथावत्स्थितिं लभन्ते।

अस्मिन् दृष्टिबिन्दौ धर्मस्य महत्त्वं सर्वोत्कर्षेण सर्वातिशायितया चोपबृंहितं भवति। अस्यां दृष्टौ धर्मः परब्रह्मणः इच्छाशक्तिरेव कल्प्यते। उक्तं च एकत्र—

या बिभर्त्ति जगत्सर्वमीश्वरेच्छा ह्यलौकिकी।
सैव धर्मो हि सुभगे! नेह कश्चन संशयः॥

इत्येवं धर्मस्य वैज्ञानिकम् तत्त्वम्। यदा ईश्वरेच्छैव धर्मः तदा तस्य प्रजानां धारकत्वे का संशोतिः? अतएव सम्प्रति जगति प्रचलिताः विभिन्नरिलीजनमजहबसमाजसंघादयः नैव धर्मश्रेण्यामागमिष्यन्ति केवलं निगमागममननमन्थनमकरन्दमधुमहोदधिमहोत्पलायमानस्य सनातनस्यैव धर्मस्य धर्मत्वम् सिद्धयति यः सर्वत्रैव सर्वशक्तिमतः परमेश्वरस्य ऐश्वर्यमेव पश्यति अतएव कथयति च—

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः॥

श्रुतिः स्पष्टमेवोद्घोषयति :—

सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षा तपो
ब्रह्म यज्ञः, पृथिवीं धारयन्ति।
स एष—पृथिवीधारकः,
धर्म एव सर्वं धर्तुं प्रभवति।

तस्यैव रूपाणि सत्ये ऋते दीक्षायां तपसि ब्रह्मणि यज्ञे च स्फुरितानि सर्वत्र सर्गे विलसन्ति।

पुरुषसूक्ते धारणापरम्परैव निर्दिष्टा वर्त्तते—

ततो विराडजायत विराजोऽधिपूरुषः।
स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः॥

सहस्रशीर्षामन्त्रे—स भूमिं सर्वतः स्पृष्ट्वात्यत्तिष्ठत् दशाङ्गुलमित्युक्त्या तस्यैव परमेश्वरस्य सर्वाधारकत्वं सुष्ठु प्रतिपादितं वर्त्तते। एतस्मिन् सन्दर्भे साक्षात् पारमेश्वरी व्यवस्थैव धर्म इति स्पष्टतयावधेयम्।

एनमेव धर्मं मनीषिणः मंत्रद्रष्टारः ऋषयः—धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा इत्यादि रूपेण समर्थितवन्तः। पश्चात् ते व्यचारयन्—यत् धर्मेणैव ईश्वरीयेण बलेन जीवाः मानवयोनिमासाद्यासाद्य च ऐहिकामुष्मिकाभ्युदयार्थं प्रयतन्ते। एतमेव अर्थं लक्ष्यीकृत्य कथितं भगवता सूत्रकारेण—'यतोभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः।' इयं द्वितीय—स्तरीया धर्मपरिभाषा। अनया मानवजीवनमधिकृत्यैव धर्मस्य तत्त्वं परिशेष्यात् प्रतिस्फोटितम्।

तृतीयस्तरीया च वर्णाश्रमव्यवस्था धर्मस्य रूपं विवृणोति। एतस्मिन् स्तरे एव—दशलक्षणको धर्मः धर्मत्वेन स्वीकृतः वर्त्तते। अनेन धर्माचरणेन प्रजानां जीवने नैयत्यं प्रतिष्ठाप्यते। इयमेव धर्मस्यबलवत्ता यया सः सर्वं धरति! इति सकलमर्थं मनसि निधाय प्रयोक्त्रा प्रयोजितम्—

धर्मो धारयते प्रजा इति शम्

—स्वात्मचैतन्यानन्दस्य

पूर्वतोनुवृतम्

क्रियापादः

सूक्ष्मप्रपञ्चे तत्सम्बन्धं निदर्शयति —

सूक्ष्मसम्बद्धौ रागद्वेषौ ॥१०३॥

स्थूले प्रपञ्चे आकर्षणविकर्षणवत् सूक्ष्मे किल रागद्वेषौ वेदितव्यौ ॥ वृत्तिराज्ये रागजनिताः सर्वा अपि वृत्तयो रजस्संभूताः, द्वेषोत्पन्नाश्च तमःप्रसूताः । बहिर्जगत्याकर्षणविकर्षणवत् अन्तर्जगति रागद्वेषसमुद्भवा वृत्तयो विज्ञातव्याः । रागदशायामेकस्याकर्षणं द्वेषावस्थायां चापरस्य विकर्षणमुत्पद्यमानं संसारेऽपि प्रत्यक्षं विलोक्यते । सुहृत्सु परस्परमनुरागे समुत्पद्यमाने वार्त्तालापादिक्रियाकलापा अन्योन्यमाकर्षकत्वादुपादेयतां भजन्ते सपत्नेषु द्वेषसद्भावात् त एव पारस्परिकं चित्तं व्यथयन्तो हेयतां प्रतिपद्यन्ते ॥१०३॥

तत्प्रधानफलमाचष्टे —

सर्गविसर्गनिमित्तम् ॥१०४॥

अन्तर्जगति बहिर्जगति वा द्वयोरेकं सर्गहेतुकं द्वितीयं च लयमूलकमवधेयम् । बहिर्जगत्यन्तर्जगति चाकर्षणं सृष्टेः, विकर्षणं च लयस्य कारणतां भजेते । सर्गविसर्गयोर्मूले सर्वेष्वपि स्थानेषु सर्वास्वप्यवस्थासु च विद्यमानं मौलिकं तत्त्वमेतदेव । स्थूलजगति परमाणूनामन्योन्यमाकर्षणेनैव सर्वेषां ग्रहोपग्रहादीनामपि सृष्टिः तेषां विकर्षणप्रक्रियया च प्रलयः संजायते । सर्गे किल परमाणुभिराकृष्यमाणैः पञ्चतत्त्वात्मकं स्थूलं जगदुद्बुध्यते, ग्रहोपग्रहाश्च निर्मीयन्ते । विसर्गे च प्रस्तरलौहप्रभृतिस्थूलपदार्थानां विनाशकाले वा परमाणवोऽन्योन्यपार्थक्यं भजन्ते । एतेनैतत्सिद्धं यत् आकर्षणं स्थूलप्रपञ्चानां सर्गस्य विकर्षणं च विसर्गस्य कारणम् । अन्तर्जगत्यपि रागेण सर्गो द्वेषेण च विसर्गो जञ्जन्यते, प्रवृत्तिहेतुभूतेन रागेणैव जनकजन्यानां पतिपत्नीनां च सम्बन्धः सुरक्षितः । तेनैव हि संपुत्पद्यमाना सृष्टिरुदेति । सुतरां प्रवृत्तेः कारणं रागः, प्रवृत्तिश्च सृष्टेर्हेतुभूता । अन्यच्च द्वेषाद्धि प्रवृत्तावरुचिरुत्पद्यते, तत एव साधकानां विषयेभ्यो वैराग्ययोत्पत्तिस्ततश्च मोक्षद्वारमपाव्रियते । विषयविद्वेषहेतुना प्रवृत्तेर्नाशो निवृत्तेरुदयश्च, येन विषयपरित्यागपूर्वकमात्मनि लयक्रियायाः सार्थकता सिध्यति । सुतरामेतदभ्युपगन्तव्यं किल यदाकर्षणविकर्षणयोराद्यं सृष्टेर्द्वितीयं च लयस्य कारणं चेति ॥ १०४ ॥

प्रसङ्गतः सर्गविसर्गयो नैसर्गिकत्वमुच्यते —

तावतो नैसर्गिकौ ॥१०५॥

अतः कारणात् तौ सर्गविसर्गौ स्वाभाविकावित्यर्थः । त्रिगुणात्मिकाया ब्रह्मप्रकृतेः रजस्तमोभ्यामेव पूर्वोक्तशक्तिद्वयसमुदयाद्यदि सृष्टिलयक्रिया संसाध्यते तर्हीदं स्वतः सिद्धं यत् सर्गविसर्गौ नैसर्गिकौ । ब्रह्मेव तत्प्रकृतिरपि नित्या, तस्या नित्यत्वे त्रिगुणनित्यता । तथात्वे रजस्तमसोः प्रक्रियाऽपि स्वाभाविकी । सुतरां रजसः सर्गः तमसो विसर्गश्च निस्सन्देहं स्वाभाविकौ सिद्धौ ॥१०५॥

सत्त्वगुणोदयस्य विज्ञानं वर्ण्यते —

उभयसाम्ये सत्त्वम् ॥ १०६ ॥

उभयोः रजस्तमसोः साम्ये समतायां सत्त्वमुदेति । कथमिति चेदुच्यते—बहिर्जगत्याकर्षणविकर्षणशक्त्योः समानाधिकारतायाम् अर्थाद् यदा खलु शक्तिद्वयीयं नाधिका नापि न्यूना तिष्ठति, तदैव सत्त्वगुणोदयमूलिका स्थितिदशा समुदेति । स्थूले संसारेऽत्राकर्षणात् पदार्था आकृष्यन्ते विकर्षणाच्च विकृष्यन्ते । उभयोरेव स्वाभाविकयोः शक्त्योः समत्वे ग्रहोपग्रहाः स्वस्वकक्षासु प्रवर्तन्ते । सेयं स्थितिदशा विज्ञायते । अन्तःसंसारे च रागद्वेषसमन्वये सत्त्वगुणोदयाद् विश्वधारणकर्मण्यधिकारः प्रपद्यते ॥ १०६ ॥

तदुदर्को निर्णीयते—

स्थितिमूलमतः ॥ १०७ ॥

अतः कारणात् सत्त्वं स्थितिमूलमवगन्तव्यम् । रजसा सृष्टिस्तमसा विलयः, उभयसाम्यसमुदितेन सत्त्वेन च स्थितिः सम्पद्यते । प्रोक्तद्विविधशक्तिसमन्वयेन चेत्सत्त्वगुणोदयस्तर्हि तयोः समतायामेव स्थितिरिति निश्चप्रचम् । रजस्तमोनामधेयद्विविधशक्तिसमन्वयेन समुदीयमाना सात्त्विकी शक्तिर्बाह्ययान्तरजगतोः, स्थूलसूक्ष्मयोः,ब्रह्माण्डपिण्डयोश्च सर्वत्रैव स्थानेषु स्थितिमुत्पादयति ॥१०७॥

प्रसङ्गेन धर्मेण सह तत्सम्बन्धं विवृणोति—

प्रतिष्ठानं धर्मस्य ॥ १०८ ॥

सत्त्वमेव धर्मस्य प्रतिष्ठानं वेदनीयम्, प्रागेवेदं सिद्धान्तितं यत् सत्त्वगुणवर्धकः क्रियाकलापो हि धर्मशब्दवाच्यः । सत्त्वस्य क्रमाभिव्यक्तिर्हि धर्ममूलम् । अतो यद्याकर्षणविकर्षणाख्योभयशक्तिसमन्वयेन सत्त्वगुणोदयस्तर्हि सैषा दशैव धर्मप्रतिष्ठास्थानं सिध्यति । यत्र यत्र रजस्तमोमूलकोभयविधशक्तिसमन्वयस्तत्र तत्र धर्मस्योदयो निश्चितः । यद्यपि मुख्येन गौणेन वा रूपेण राजसिकास्तामसिकाश्च धर्माः प्रतिपद्यन्ते, किन्तु त्रिगुणाधिकारविचारतो निर्णीताः सत्त्वमूलकधर्मस्यैवैतेऽवान्तरभेदा विज्ञेयाः । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तद्विविधशक्तिसमन्वयसमुद्भूतः सत्त्वगुण एव धर्मप्रतिष्ठास्थानम् ॥१०८॥

सम्बन्धान्तरं प्रतिपाद्यते—

विद्याक्षेत्रम् ॥ १०९ ॥

तत्सत्त्वं विद्यायाः क्षेत्रम् स्थानमित्यर्थः । विद्यास्वरूपं निर्णीतपूर्वम् । विद्या ज्ञानजननी सत्त्वगुणमयीति चेत्तर्हि रजस्तमःशक्तिसमन्वयजनितशुद्धं सत्त्वमेव विद्याक्षेत्रमित्यत्र नास्त्यणीयानपि सन्देहावसरः । साधके यावतः सत्त्वगुणस्याधिकारो भविष्यति, तावदेव विद्याया ज्योतिर्विकासमेष्यति । सत्त्वगुणप्रवृद्धिरेव विद्या देवीकृपाप्राप्तिः । सत्त्वगुणाभिवृद्धिपूर्वकं क्षेत्रं तन्मलविक्षेपावरणविनाशेन विद्यादेव्या अधिष्ठानोपयोगितामधिगच्छति ॥ १०९ ॥

अन्यदपि —

कैवल्यकारणं च ॥११० ॥

तत्सत्त्वं कैवल्यस्य निःश्रेयसस्यापि कारणं निदानभूतम् । रजस्तमसोः समन्वयेन तद्द्वयमभिभूय सुप्रतिष्ठितं सत्त्वमेव यथा धर्मप्रकाशकं विद्याक्षेत्रं च, तथैव कैवल्यप्राप्तिनिदानमपि विज्ञेयम् । रजस्तमोऽभिभूय यावान् सत्त्वगुणोऽभिवर्धते तावानेवाधिकाधिको धर्मात्मा भवन् मुमुक्षुरात्मज्ञानमभिवर्धयन् ज्ञानजनन्या विद्यायाः कृपामधिगच्छन् क्रमशस्तत्त्वज्ञानाभिमुखमग्रेसरन् कैवल्यमासादयति । तस्मात् पूर्वप्रतिपादिता स्थितिः कैवल्यकारणभूताऽपि ॥११० ॥

पुनः प्रकृतविषयमनुसरति—

कर्मणैव सृष्टिस्थितिलयान्ताः ॥१११॥

कर्मणा खलु सृष्टिस्थितिप्रलया जायन्ते । रजसा सृष्टिः, सत्त्वेन स्थितिः, तमसा च प्रलय इति प्रसिद्धम् । एतद्गुणत्रयाधिष्ठातारः क्रमशो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराश्च । परमेतत् क्रियात्रयमूलं कर्मैव । प्रागेवैतत्सिद्धान्तितं यत् प्रकृतेः स्पन्दनेन कर्मोत्पत्तिः, तदेव त्रिगुणकारणतां भजते । अन्यच्च सृष्टिस्थितिप्रलयाः क्रियान्तर्गता एव । तेषां फलमपि कर्मणैव सम्बद्धम् । सर्वतो महनीयोऽयं विमर्शो यत् पूर्वसंस्कारमनुसृत्यैव सृष्टिस्थितिप्रलयाः सम्भवन्ति । यथा पिण्डस्योत्पत्तिस्थितिलयमूले प्रारब्धसंस्काररूपं कर्मबीजं, तथैव ब्रह्माण्डस्यापि सृष्टिस्थितिप्रलयास्तदीयप्रारब्धसमष्टेरनुगुणा एव जायन्ते । सुतरां सर्गस्थितिसंहारकारणं कर्मैवेति सिद्धम् ॥ १११ ॥

प्रसङ्गतः सिद्धान्तं निर्णयति—

ततो ब्रह्म ॥११२॥

अस्मात् कारणात् तत्कर्मैव ब्रह्म यदि कर्म ब्रह्मणः सृष्टिप्रपञ्चस्य रूपान्तरेण कर्मैव कारणं तर्हि तद् ब्रह्मस्वरूपमपि बोध्यम्। यथोक्तं भगवता गीतोपनिषदि—

"कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्,
तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्" ॥इति॥

वस्तुतो यदि ब्रह्मणि तदङ्कनावभेदः, तस्याश्च कर्मणा भेदाभावस्तदा कर्मैव ब्रह्म स्वरूपमिति सिद्धान्तः ॥ ११२ ॥

कर्मविशेषमुपवर्ण्यते—

यज्ञः कर्म सुकौशलम् ॥११३॥

सुकौशलं कौशलपूर्णं कर्म यज्ञशब्दवाच्यम्। यज्ञलक्षणसम्बन्धे स्मृतावप्युक्तम्—

"एवं यज्ञस्तथा धर्म उभौ पर्यायवाचकौ।
कथितौ वेदनिष्णातैः शास्त्रज्ञैः शास्त्रविस्तरे" ॥इति॥

ग्रन्थे निर्मितिर्विमुक्तिश्च कर्मैव प्रतिपाद्यते। एकया रज्जवो जटिलत्वमन्यया च सौम्यत्वमासादयन्ति। उभयत्रापि करस्खालनं कर्म समानमेव। एतावानेव तत्र भेदो यत् सौम्यत्वसम्पादनं सुकौशलपूर्णं कर्म न खलु जटिलत्वापादनम्, एवमेव जीवेन निरङ्कुशतया सम्पादितं कर्म सुकौशलपूर्णत्वाभावादधर्मस्तेन च गमागमबन्धनं जटिलायते। स्वविवेकमनुसृत्य वेदशास्त्रगुर्वाचार्यप्रतिपादितकर्मानुष्ठानेन सुकौशलपूर्णत्वाद् गतागतबन्धनं शिथिलायते। तादृशं कर्मैव धर्मो यज्ञो वा शक्तिविचारतो धर्मक्रियाविचारेण च यज्ञ उच्यते। वैदिकयज्ञाः स्मार्तयज्ञा तपोदानोपासनायोगज्ञानयज्ञाश्चेत्यादयः शास्त्रोक्ता विविधप्रकारा यज्ञा निर्दिष्टाः ॥ ११३ ॥

इदानीं महायज्ञलक्षणं निर्दिशति—

समष्टिसम्बन्धान्महायज्ञः ॥ ११४ ॥

समष्टिसम्बन्धेन हेतुना सुकौशलपूर्णं कर्म महायज्ञस्वरूपतां भजते। यज्ञमहायज्ञयोर्विभेदमाख्यातुं पूज्यपादमहर्षिः सूत्रमिदमाविरभावयत्। यज्ञेन सह महाशब्दस्य पूर्वसंयोगो नार्थवादपरो निरर्थकः। जीवनस्य व्यष्टिगतमभ्युदयनिःश्रेयसप्रदं सुकौशलपूर्णं कर्म तु यज्ञोऽभिधीयते, यस्तु जीवसमष्टिहिताधायकेन ब्रह्माण्डकल्याणसाधकेन वा सुकौशलपूर्णकर्मणा धर्मः संसाध्यते, स हि महायज्ञः प्रोच्यते। स्वार्थग्रहग्रस्तसाधारणमानवान्तःकरणेषु नैव महायज्ञमहिमा स्थानमधिगच्छति। साधको हि क्रमशः स्वार्थप्रवणतायाः ह्रासेन परार्थपरतोदारतादिप्रवृद्ध्या च महायज्ञाधिकारी जायते। यथा च प्रतिपादितम्—

"अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥
माता च पार्वती देवी पिता देवी महेश्वरः
बान्धवाः शिवभक्ताश्च स्वदेशो भुवनत्रयम् ॥"

एवं हि भुवनत्रयमेव स्वकुटुम्बकं मन्यमानैरुदारचित्तमहापुरुषैरेव महायज्ञानां महत्त्वमवगन्तुं शक्यते, तदधिकारिता चासाद्यते। जैवस्वार्थराहित्यात् परोपकारभावसम्बलितत्वात् समष्टिसमुन्नतिसहायकत्वात् भगवत्कार्यरूपत्वाच्च तादृशं धर्मकार्यं महायज्ञ इत्युच्यते ॥ ११४ ॥

तदधिकारवर्णनमारभते—

उदारमनुष्ठेयस्तुरीयेऽप्येषः ॥ ११५ ॥

तुरीये चतुर्थाश्रमेऽप्येष महायज्ञः उदारतापूर्वकम् अनुष्ठयोऽनुष्ठातु योग्यः। उदारान्तःकरणवन्तो महापुरुषाः किल महायज्ञानुष्ठानेऽधिकृता इति पूर्वं प्रतिपादितम्। महायज्ञस्योदारतायुक्तत्वादौदार्यादिगुणाभ्यासनिरतानां गृहाश्रमवासिनां का कथा, चतुर्थाश्रमाणां संन्यासिनां कृतेऽपि महायज्ञानुष्ठानं विहितम्। चतुर्थाश्रमे कर्मणां यागादिसाधनानां परित्यागे शास्त्रविहितेऽपि निरतिशयसमुन्नतत्वात् तत्रापि महायज्ञसाधनं कल्याणदं सर्वलोकहितकरं च। तुरीयाश्रमे निवृत्तैश्चरितार्थता भगवद्भावापन्नं चान्तःकरणम्, अतः

समुन्नतदशायाम् उदारतायाः पराकाष्ठाधिगमाय तत्रापि महायज्ञानुष्ठानं विहितम्। अतो हि चतुर्थाश्रमवन्तो महात्मानस्तत्त्वज्ञानिनो लोकहिताधायके कार्यकलापे निरता दृश्यन्ते। तादृशमहात्मनां व्रतानि, जगदाध्यात्मिकसमुन्नतिचिन्तनानि, कर्मयोगमद्ग्रन्थप्रणयन-जिज्ञासुहितसाधकोपदेशदानादीनि महायज्ञपरिचायकान्येव ॥ ११५ ॥

अन्यच्च—

महीयांस्ततोऽसौ ॥ ११६ ॥

अतः कारणदसौ महायज्ञो महीयान् सर्वश्रेष्ठ इत्यर्थः। उदारचरितमहापुरुषा हि केवलं महायज्ञाधिकारिणः। सम्पूर्णरूपतः कर्मणां परित्यागोपदेशात् तुरीयाश्रमेऽपि महायज्ञानुष्ठाननिदेशः। सर्वमिदं महायज्ञस्य महिम्नो विजृम्भणम्। गृहस्थाश्रमेऽपि पञ्चमहायज्ञानुष्ठान-शिक्षा प्रारभ्यते। पञ्चमहायज्ञानुष्ठानाभावे गृहस्था महादोषभागिनो जायन्ते। सर्वमिदं महायज्ञमाहात्म्यसूचकम्। ज्ञानाधिष्ठातॄणाम् ऋषीणां संवर्द्धनिमित्तकं वेदशास्त्रमननं ब्रह्मयज्ञः, कर्मसञ्चालकदेवतासंवर्धनहेतुकं हवनादिकं देवयज्ञः, आधिभौतिकसृष्टिसंरक्षकाणां पितॄणां तृप्तिसाधकं श्राद्धतर्पणादिकं पितृयज्ञः, समस्तप्राणिसंरक्षकनानारूपनैमित्तिकदेवता-सम्बर्धनपूर्वकं सर्वजीवमंगल कामनया क्रियमाणं भूतेभ्यो बलिसमर्पणं च भूतयज्ञः, निखिलमानवसमाजसमीपकृतज्ञताप्रकाशहेतुकं स्वाश्रमसमागतेभ्यश्चाण्डालेभ्योऽपि नारायणबुद्ध्या भोजनादिदानं नृयज्ञ इत्युच्यते। तत्प्रमाणं

शास्त्रेष्वपि लभ्यते। तथाहि -

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्य्या तर्पणं बलिः।
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादि नामकाः॥
दिव्यो भौमस्तथा पैत्रो मानुषो ब्राह्म एव च।
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मणा निर्मिता पुरा॥
इति ॥ ११६ ॥

द्वयोः परिणतिमभिधत्ते—

ताभ्यामभ्युदयनिःश्रेयसे ॥ ११७ ॥

ताभ्यां यज्ञमहायज्ञाभ्यामभ्युदयनिःश्रेयसे ज्ञातव्ये। व्यक्तिगतं धर्मसाधनं यज्ञस्वरूपं तर्हि तेन जीवस्याभ्युदयो निर्विवाद एव। व्यक्तिजैवस्वार्थराहित्यात् जगत्कल्याणधिया साध्यमानत्वाच्च महायज्ञेन मोक्षसिद्धिर्नूनं सम्भवा। जैवाहङ्कार जनितस्वार्थबुद्धिर्हि केवलं मौलिकं बन्धनकारणं चेत् महायज्ञे तत्सम्बन्धाभावस्तं हि महायज्ञेन निःश्रेयसाधिगमे कः सन्देहः। किं यज्ञसमूहः केवलमभ्युदयप्रद एव नासौ मोक्षप्रदः? यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः इति सिद्धान्तचारितार्थता कथं स्यादिति जिज्ञासुशङ्कासमाहितये स्वयमुक्तं भगवता श्रीगीतोपनिषदि, तथाहि —

"यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर॥
तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर।
असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पुरुष" इति ॥

तात्पर्यमिदं यत् यथा महाज्ञेन निःश्रेयसप्राप्तिस्तथैव यज्ञेनापि तदधिगमः सम्भवः, किन्त्वसौ निष्कामभावेन फलाभिसन्धित्यागपूर्वकं क्रियमाणो यज्ञो महायज्ञवन्निःश्रेयसप्रदाता। अन्यथाऽसावभ्युदयद एव॥ ११७ ॥

प्रसंगतोऽभ्युदयनिःश्रेयसयोः पूर्णाधिकारप्रदोऽयमार्यधर्मः पूर्णचन्द्रेणोपमीयते —

षोडशकल आर्यधर्मः पूर्णचन्द्रवत् ॥११८ ॥

अस्यार्थः सुस्पष्टः।

प्रथमकला निरूप्यते—

तत्र प्रथमा सदाचारो व्यापकत्वात् ॥११९॥

षोडशकलासु प्रथमा सदाचार एव यतोऽसौ व्यापकः॥ ११९ ॥

तद्वैशिष्ट्य प्रणिगद्यते—

अतः आर्यसंस्कृतेर्महत्त्वम् ॥ १२० ॥

अतः कारणदेवार्यसंस्कृतेर्महत्त्वं विद्यते । धर्मानुकूलः शारीरिको व्यापारकलापः सदाचार उच्यते । मनोबुद्धिवचनशरीरव्यापारभेदेन चतुर्विधं कर्म मानवैरनुष्ठीयते । नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृदितिगीतोक्तिः । अतो धर्मवर्धकः शारीरिको व्यापार एव सदाचारः ॥ १२० ॥

द्वितीयकलास्वरूपं निर्णीयते—

सद्विचारोद्वितीयार्यजातेः शिखासूत्रधारित्वात् ॥१२१॥

आर्याणां शिखायज्ञोपवीतधारित्वात् सनातनधर्मस्य द्वितीया कला सद्विचारः । यथा हि धर्मानुकूला शारीरिकी चेष्टा सदाचारस्तथैव धर्मानुकूलो मानसिको व्यापारः सद्विचार इत्युच्यते । यथोक्तं गीतोपनिषदि

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः॥

विवेकयुक्तेनमनसा जीवमुपर्युत्थापयेत् । इन्द्रिययुक्तं मनो नीचैर्नपातयेत्, विवेकेन संयुक्तं मनोजीवस्य मित्रं तद्भिन्नं तदीयः शत्रुरितिनिर्गलितार्थ एव सद्विचारतात्पर्यमवगन्तव्यम् । आर्यजातीया सर्वविधापि चेष्टा विवेकसंयुक्ता । अतः सद्विचारशीलो धार्मिको व्यवह्रियते । शिखासूत्रमप्येतद्द्योतकमेव । शिरसि ब्रह्मरन्ध्रस्थाने गोखुरसमानकेशपुञ्जसंवर्धनं शिखेत्युच्यते । वामस्कन्धमाश्रित्य दक्षिणबाहुनिम्नभागे कटिपर्यन्तं लम्बायमानं परमं पवित्रं विलक्षणप्रभावोत्पादकं पूर्णायुःप्रदम् शास्त्रविधिनिर्मितं नवतन्तुयुनवदेवाश्रयस्वरूपम् प्रवरर्षिचिह्नितम् ग्रन्थित्रये च त्रिदेवाश्रभूतम्, द्विजातिभिरुपनयनसमये धारितं यज्ञसूत्रमित्युच्यते । द्विजानां सर्वविधशरीरमनोव्यापाराणां धर्मरूपयज्ञमयत्वात् कदापि द्विजैर्न तत्त्याज्यमितिशास्त्रनिर्देशः, उक्तं चस्मृतिशास्त्रे—

"सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।
विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम्" ॥इति॥

अतो वर्णाश्रमावलम्बिभिरार्यैर्ध्रियते किल शिखासूत्रम् सुतरामार्यधमस्य द्वितीया कला सद्विचार एव ॥ १२१ ॥

शिखासूत्रोदर्कमाचष्टे—

शिखा देवमन्दिरस्य सूत्रं त्रिभावशुद्धेः ॥ १२२ ॥

शिखा देवमन्दिरस्यशिखर यज्ञसूत्रं त्रिभावशुद्धेः सूचकम् । शिखायाः कारणेनार्यजातेरुत्तमाङ्गं शिरो देवमन्दिरस्य विशिष्टं स्थानमवगम्यते, शिखास्वरूपमन्दिरप्रदेशे ब्रह्मविष्णुशिवादिदेवानां निवासः । शिखा किलार्याणां विशिष्टं चिन्हं, तया द्विजातेर्बुद्धिर्निर्मलत्वमापद्यते । देवमन्दिरे शिखरमिवार्यशरीररूपमन्दिरस्य शिखा शिखरमभ्युपगन्तव्यम् । शिखराबन्धनमन्त्रो यथा—

ब्रह्मवाणीसहस्रेण शिववाणीशतेन च ।
विष्णुवाणीसहस्रेण शिखाबन्धं करोम्यहम् ॥

शिखामूले सर्वदेवनिवासः । त्रिभावशुद्धिद्योतकं यज्ञोपवीतम्, अध्यात्माधिभूतत्रिविधशुद्धिस्मृतिसंरक्षणत्वात् यज्ञमयजीवनयापनत्वाच्चार्याः त्रिगुणितं यज्ञसूत्रं धारयन्ति॥१२२॥

तृतीयां कलां व्याचष्टे—

वर्णधर्मस्तृतीयाऽतस्तत्पूर्णा ॥ १२३ ॥

वर्णधर्मस्तृतीया कला, तयैवार्यजातिः पूर्णा त्रिविधभावशुद्धिपूर्णेत्यर्थः ।

तस्या महत्त्वमभिधत्ते—

चिरजीविनी च ॥ १२४ ॥

वर्णधर्मादार्यजातौ रजोवीर्यशुद्धिरितिहेतोः सा चिरजीविनी सदैव जीवितुं शक्नोतीत्यर्थः । आसृष्टेरिदानीं यावदियं विद्यमाना, किन्त्वनेका अन्या जातय कालकवलतामापाः । अत आर्यजाति जीवनहेतुवर्णधर्म एव ॥ १२४ ॥

सोपपत्तिकं चतुर्थी कला निरूप्यते—

चतुर्थी सतीत्वं नार्याः पूर्णत्वात् ॥ १२५ ॥

नार्याः पूर्णत्वात् नारीधर्मस्य परिपूर्णत्वादित्यर्थः सतीत्वं चतुर्थी कला विज्ञायते। सतीत्वेनैव नारीधर्मस्य परिपूर्णता। यत्र जातौ नार्यः सतीत्वधर्मतपश्चर्यापराङ्मुखास्तस्या एव जगति महत्त्वं विलोक्यते। आर्यजातावस्यां सतीत्वपरिपूर्णता त्रिकालाबाधिता ॥ १२५ ॥

अतस्त्रिलोकपावनी ॥ १२६ ॥

अतः सतीत्वकारणादेवार्यस्त्रियस्त्रिलोकपावन्यः समाम्नाताः। सतीत्वधर्मपरिपूर्णताऽऽर्यजातेरन्यत्र नासाद्यते। सतीत्वबलेनैवार्यास्त्रिलोकेऽपि पूज्यन्ते। ऊर्ध्वं स्वर्गादिलोकस्य अधः पाताळप्रभृतिलोकस्य मध्ये च भारतवर्षापरनामकमृत्युलोकस्य चेतिवृत्ताध्ययनेनेदं प्रतीयते यत् सतीत्वमहत्त्वं सर्वत्रैव परिगीतमिति ॥ १२६ ॥

आर्यधर्मचन्द्रस्य पञ्चमी कला निर्दिश्यते—

पञ्चम्याश्रमधर्मः प्रवृत्तिनिवृत्तिपूर्णत्वात् ॥१२७॥

प्रवृत्तेर्निवृत्तेश्च पूर्णत्वाद् आश्रमधर्मः पञ्चमी कला निर्दिष्टा। ब्रह्मचर्याश्रमे प्रवृत्तेः शिक्षणम्, गार्हस्थ्ये च शास्त्रोक्तायास्तस्याः परिपालनम्, वानप्रस्थाश्रमे निवृत्तेः शिक्षा, संन्यासे च निवृत्तेः परिपूर्णतोपदिष्टा। अत उभाभ्यामेव प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां पूर्णतयाऽऽश्रमधर्ममहत्त्वम्। सुतरामाश्रमधर्म आर्यधर्मचन्द्रस्य पञ्चमी कला समाम्नायते ॥ १२७ ॥

आश्रमधर्मफलमभिधीयते—

जीवन्मुक्तिप्रादुर्भावः ॥१२८॥

प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोः परिपूर्णतयाऽऽश्रमधर्मे जीवन्मुक्तिरुदेति। यत्र प्रवृत्तिपूर्णता सैव संस्कृतिः क्रमाभिव्यक्तेरधिकारे पूर्णतामधिकरोति। मानवक्रमाभिव्यक्तिपरिपूर्णता जीवन्मुक्तिपदप्रापिका। आश्रमधर्मवन्नान्यत्र कुत्रापि समभ्युदयक्रमो दृष्टः। निवृत्तेरन्तिमाधिकारस्य संन्यासस्य कुटीचकबहूदकहंसपरमहंससंज्ञकानि चत्वारि सोपानानि ज्ञेयानि परमहंसावस्था जीवन्मुक्तिप्रदा। श्रीमद्भगवद्गीताप्रोक्तौ सांख्ययोगौ समानाधिकारौ। कस्याप्याश्रमस्याधिकारी मानवः कर्मयोगेन जीवन्मुक्तिपदमधिगन्तुं शक्तः। संन्यासधर्मक्रमस्तूपरि निर्दिष्टः। अतः सुकौशलपूर्णकर्मणा वा ज्ञानार्जनद्वारा वाऽऽर्यजातीयाश्रमधर्मावलम्बनेन जीवन्मुक्तिपदमधिगन्तुं शक्यते ॥१२८॥

षष्ठी कला कथ्यते

षष्ठी दैवजगच्छरणमास्तिकत्वात् ॥ १२९ ॥

दैवस्य जगतः शरणग्रहणम् आर्यधर्मस्य षष्ठी कला निरूपिता। दैवजगति तदीयनानादेवपदधारिषु विश्वास आस्तिकत्वमुच्यते। स्थूलजगतो रक्षकाः पालकाश्च देवा निर्दिष्टाः ॥ १२९ ॥

एतत्कलाया महत्त्वमुच्यते

त्रिविधसङ्घानुग्रहः ॥ १३० ॥

अस्मादेव हेतोस्त्रिविधस्य त्रिप्रकारस्य देवर्षिपितृसङ्घस्यानुग्रह आर्यजातौ। शास्त्रेषु त्रिविधसंघसम्बन्धि-देवपदधारिणां वर्णनमुपलभ्यते। आस्तिकत्वादेव आर्येषु तदीयदयाधिगमः। विशालस्य दैवजगत एकसहस्रांशभागोऽपि नायं मदीयो मृत्युलोकः। चतुर्दशभुवनाना त्रयो विशिष्टा देवपदधारिणः। तदधीनास्त्रयस्त्रिंशत्संख्याका मुख्यतो देवपदाधिकृताः सुरा विलसन्ति। देवर्षिपितृसङ्घा अन्ये चानेके देवपदाधिकारिणः सन्ति ये किल प्रतिमन्वन्तरं परिवर्त्तन्ते आस्तिकत्वात् श्रद्धाविश्वाससद्भावाच्चार्यजातौ सर्वेषां कृपा सन्तिष्ठते ॥१३०॥

धर्मस्य सप्तमी कला प्रोच्यते—

सप्तम्यवतारनिष्ठा धर्मसामञ्जस्यात् ॥१३१॥

धर्मस्य सामञ्जस्यात् समन्वयहेतोरित्यर्थः, अवतारेषु निष्ठा विश्वासः सप्तमी कला प्रतिपादिता। स्वयमप्युक्तं भगवता श्रीकृष्णचन्द्रेण गीतोपनिषदि— क्रमशः

अखिल भारतीय धार्मिकाध्यात्मिक संस्कृत विद्यापीठस्य

परीक्षा फलम् सन् १९७६ ई० वर्षस्य

प्रथमा परीक्षा

हिन्दी

प्रथम श्रेणी

क्रमांक	नाम
२०४	श्री रविन्द्र नाथ पंडित
२०५	श्री धर्म नाथ सिंह
२०६	श्री अक्षंवर नाथ पाण्डेय
२१०	कु० चंचल सहाय
२१२	कु० प्रतिभा कुमारी श्रीवास्तव
२१४	कु० चिन्ता कुमारी
२४०	श्रीमती शारदा श्रीवास्तवा
२४२	श्रीमती निर्मला श्रीवास्तवा

द्वितीय श्रेणी

क्रमांक	नाम
२०७	श्री प्रमोद कुमार श्रीवास्तव
२११	कु० अनुपम सिनहा
२१३	कु० अनिता कुमारी श्रीवास्तव

तृतीय श्रेणी

क्रमांक	नाम
२०८	श्री गदाधर नाथ मिश्र

मध्यमा परीक्षा

आयुर्वेदः

प्रथम श्रेणी

क्रमांक	नाम
१४५	श्री अग्रावन कान्ति लाल
१५०	श्री पंड्या जन्मशंकर
२१६	श्री नन्द किशोर लाल श्रीवास्तव

द्वितीय श्रेणी

क्रमांक	नाम
१४६	श्री जाडेजा जामभा
१४७	श्री त्रिवेदी डाह्या भाई
१४८	श्री देव मुरारी मंछाराम
१५१	श्री मीराणी नन्द लाल
१७०	श्री मह बलवंत राय
१७१	श्री होथी सज्जन सिंह
२५१	श्री तरैया ज्यंति लाल

तृतीय श्रेणी

क्रमांक	नाम
१४९	श्री पान सुरिया ज्यंति लाल

संस्कृत साहित्यम्

प्रथम श्रेणी

क्रमांक नाम

२९९ श्री गौरीशंकर प्रसाद कुशवाहा

द्वितीय श्रेणी

१७२ श्री मती जयन्ती सिनहा
१७५ श्री बच्चा सिंह
१७९ श्री वृजकिशोर सिंह
१८० श्री राजनरायण सिंह
१८१ श्री [illegible]नदेव सिंह
१८६ श्री सभापति सिंह
३०३ कु० तारा मुन्नी कुमारी
३०४ श्री जय प्रकाश मिश्र

तृतीय श्रेणी

२९८ श्री भृगुनाथ द्विवेदी

हिन्दी

प्रथम श्रेणी

१९३ श्री कृष्ण सिंह
२३७ श्री विजय प्रकाश श्रीवास्तव
२४३ श्री विनोद कुमार

द्वितीय श्रेणी

१५४ कु० दुर्गा
१५६ श्री हरदेव झा
१९४ श्री [illegible]ाम जी मिश्र
२०२ श्री प्रेम नाथ सिंह
२०३ कु० रीता कुमारी वर्मा

तृतीय श्रेणी

क्रमांक नाम

११६ श्री कामदेव झा
११७ श्री प्रमोद कुमार सिंह
११८ श्री सत्येन्द्र कुमार सिंह
१२२ श्री भगवान प्रसाद
१५५ श्री श्याम किशोर झा

शास्त्राविद् परीक्षा

आयुर्वेदः

प्रथम श्रेणी

१३३ श्री टीलावन तुलसी दास
१३५ श्री देसाई इन्द्र वदन
१३८ श्री पनारा गणेश भाई
१४३ श्री रामोलिया केशव लाल
१४४ श्री व्यास गौदत्त
२५१ श्री घडुक बाबू लाल
२६६ श्री रमेश कुमार गुप्ता
२७१ श्री विष्णु स्वरूप गुप्ता
२७२ श्री त्रिभुवन नाथ धावन
२९३ श्री कनौजी लाल
२९४ श्री ओम प्रकाश
२९७ श्री राम सेवक

द्वितीय श्रेणी

१३० श्री गाँधी रमेश चन्द्र
१३१ श्री खुमाण मंठू भाई
१३२ श्री जाम अपुव

क्रमांक	नाम
१३४	श्री त्रिवेदी बुद्धि शंकर
१३६	श्री देशाई दिनेश कुमार
१३७	श्री देशाई नवीन चन्द्र
१४०	श्री सुधार डाह्या भाई
१४१	श्री राठोड डुंगर प्रसाद
१४२	श्री राणींगा कान्ति लाल
२५०	श्री त्रिवेदी घनश्याम
२५२	श्री भट्ट जगदीश चन्द्र
२५३	श्री मेहता नटवर लाल
२५४	,, रावल जीवा भाई
२७०	,, महेन्द्र पाल सिंह
२७३	,, राशिद हुसैन कुरेसी
२९१	,, अमृत लाल शर्मा
२९२	,, कु० लक्ष्मी
२९५	,, परमेश्वरदीन चौरसिया
२९६	,, मती अनुराधा देवी

तृतीय श्रेणी

१३९ श्री पंचोली महेन्द्र प्रसाद

संस्कृत साहित्यम्

प्रथम श्रेणी

२६८ श्री मती मंजू सेठी
२८३ श्री नन्दलाल प्रसाद
३०१ ,, पांडे नागमणि

तृतीय श्रेणी

१९० श्रीमती कान्ति देवी
२६७ श्री शर्फउद्दीन

हिन्दी

प्रथम श्रेणी

क्रमांक	नाम
२४१	श्री ओम प्रकाश श्रीवास्तव
१९७	,, अकलू प्रसाद

द्वितीय श्रेणी

२३८ श्री कु० सुमन श्रीवास्तव
१९६ ,, रामचन्द्र निगम

शास्त्ररत्न परीक्षा

आयुर्वेदः

प्रथम श्रेणी

२४९ श्री सुथार डासाभाई
२८५ ,, शंकर सिंह
२८६ ,, यमुना प्रसाद शुक्ल
२८८ ,, राम कुमार त्रिपाठी
२८९ ,, राजनारायण

द्वियीय श्रेणी

१२३ श्री रामचरण सोनवानी
१२४ ,, आचार्य कनैय लाल
१२५ ,, त्रिवेदी कान्ति लाल
१२६ ,, दवे उपेन्द्र कुमार
१२७ ,, नाथाणी प्रकाश कुमार
१२८ ,, भट्ट प्रभाशंकर
१२९ ,, वैष्णव पुरुषोत्तमदास
२७६ ,, राजेन्द्र बाबू सक्सेना
२८७ ,, रमाकान्त वर्मा
२९० ,, राम रतन साहसी

ज्योतिष

प्रथम श्रेणी

क्रमांक नान

२४४ श्री अवधेश मणि त्रिपाठी

संस्कृत साहित्यम्

प्रथम श्रेणी

१५७ श्री विनोदानन्द मिश्र

२४० श्रीमती कुसुम श्रीवास्तव

द्वितीय श्रेणो

२४५ श्री भगवान दास शुक्ल

२६५ ,, गिरीश देव उपाध्याय

२७५ ,, राजकिशोर तिवारी

तृतीय श्रेणी

क्रमांक नाम

२६४ श्री अमरेन्द्र पाण्डेय

३०० ,, महमूद अंसारी

हिन्दी

प्रथम श्रेणी

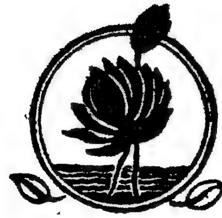
२०१ ,, यतीन्द्र नाथ मिश्र

२७४ श्रीमती लज्जावती त्रिवेदी

द्वितीय श्रेणी

१९८ श्री बुद्धिराम प्रसाद

१९९ ,, प्रकाश चन्द्र पाण्डेय

पुस्तक समीक्षा—

रामायण सोपान

प्रणेता—श्रीरामचन्द्रशास्त्री । प्रकाशकः प्रणेता एव । मूल्यम् ६ रूप्यकाणि !

हिन्दी नाम्ना समलङ्कृतम् देवगिरागुम्फितं, हिन्दीरूपान्तरसमन्वितम् काव्यमिदमष्टसर्गात्मकम् समीक्षितुमुपस्कृतं रामायणस्योपजीव्यतायाः परम्परायां नूतनामेकां स्वतां स्थापयति । यद्यपि ब्रह्मपुराणेऽपि १२३ तमेऽध्यायेऽस्य काव्यस्य बीजंविद्यते तदपि पारिशेष्यतः प्रासङ्गिकतायाः समुद्भवने सोपानतानुसन्धानधिषणायाः वाघुर्षित्वं बाहुल्येनेव विज्ञायते ।

कैकय्याःतौ द्वौ वरौ—यौ भारतभुवः भारतीयजनतायाश्च सौभाग्यसंवर्द्धनाय सरस्वत्या सम्प्रेरितावेवोदीर्णौ-अस्य काव्यस्यापि समुद्भावकौ स्तः ।

केकयराजनन्दिनी कैकेयी दशरथेनसाकम् रणस्थलं जिगमिषति ! याति च ! तत्र गत्वा सा यद्विदधाति स तु राजान्तःपुरनिवेशसमुदाचार प्रतिकूलं 'अतात्त्विकमायते' इति कालिदाससूक्त्यनुसारं क्षत्राण्याः वीरवत्तमः आदर्शव्यवहार एव आसीत् । सत्यं शक्तिरेवनारी साक्षात् ! कविः कथयति—

सौदामिनीवातिचलाङ्गयष्टिः,
राज्ञीतदा स्यन्दनतोवतीर्य ।
सुमध्यमा, मध्यमया सहास्थां,
स्वां तर्जनीमेव युयोजनाभौ !

एतस्य प्रभावेणैवान्ते इन्द्रःभूपतये स्वर्गशासनमपि समर्पयितुमभिलाषंप्रकटीकृतवान् !

समग्रे काव्यग्रन्थे प्रकृतेः मनोरमाणि चित्राणि चित्रितानि सन्ति । कुत्रावस्यां कल्पनायाः कमनीयता साद्यन्तं सुहृदां मनांसि मोहयति !

अस्य कवेः काव्यं "नममार न जीर्यति" इतिवत् संस्कृतसाहित्येस्थायिभवतु स्वागतं न स्यादेतस्येति कामयामहे ।

—सम्पादक

पञ्जीकृत-संख्या—एल० आर० एन्/५३

सूर्योदयस्य नियमाः

पत्र-संहिता

१. 'सूर्योदय'-मासिकपत्रस्य वार्षिकं शुल्कं रूप्यकत्रयं वर्तते । धनादेश (मनीआर्डर) द्वारा तत्प्रेषणीयम् । वी० पी० पी० द्वारा प्रेषणे २/०० पृथक् प्रदेयाः स्युः ।

२. आवर्षं गम्भीरसाहित्यसमन्विताः १२ अङ्काः प्रकाश्यन्ते । नवीन-प्रथमाङ्कतः (जनवरीअङ्कतः) एव स्वीक्रियते । माध्यमिकेन केनापि अङ्केन ग्राहकत्वं न स्वीक्रियेत ।

३. आङ्गलमासस्य २६ दिनाङ्के 'सूर्योदयः' प्रकाशितो भवति । वारद्वयं संशोध्य ग्राहकेभ्यः सः प्रेष्यते । अतस्तदलाभे पूर्वं स्वकीय-पत्रालय-तत्तदनागमनस्य निर्णयं कृत्वैव १० दिनाङ्कानन्तरं वयं सूचनीयाः ।

४. लेख कवितादीनां भाषा संयता, सरला, शुद्धा च भाव्या । प्रकाशनीय-लेखादीना स्पष्टाक्षरैः कर्गजस्यैकपृष्ठे एवं लेखनमावश्यकम् । अस्वीकृता लेखादयः पोस्ट विभागीय चिटिका (टिकट) प्राप्त्यनन्तरं परावर्तयितुं शक्यन्ते ।

५. सम्पादकीय-विषयसम्बद्धे पत्र-व्यवहारे 'सम्पादकः' इति, व्यवस्था-विभागीय-पत्रव्यवहारे च 'व्यवस्थापकः' इति च स्पष्टं लेखनीयम् । तेन उत्तरलाभे मुधा विलम्बो न भवेत् ।

विज्ञापन-शुल्कम्

सूर्योदये सुरुचिपूर्णं विज्ञापनं प्रकाश्यते । एकवारं तस्य प्रकाशनस्य शुल्कक्रमश्च अधोलिखितोऽस्ति सार्वकालिकस्य दीर्घकालिकस्य च विज्ञापनस्य कृते विशेष-सौविध्याय पत्र-व्यवहारः कार्यः ।

साधारणस्य प्रतिपृष्ठस्य	१००)	साधारणस्य प्रत्यर्धपृष्ठस्य	६०)
साधारणस्य चतुर्थांशपृष्ठस्य	३५)	आवरण-चतुर्थपृष्ठस्य	२००)
आवरण-द्वितीय तृतीयपृष्ठयोः	१५०)	प्रथमावरणपृष्ठे विज्ञापनं न स्वीक्रियेत	

—सङ्केतः—

'सूर्योदय'-कार्यालयः, भारतधर्म-महामंडलम्, लहुराबीर, वाराणसी

सम्पादकः, प्रकाशकः, मुद्रकश्च—डॉ० श्री परमहंस मिश्रः,
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, लहुराबीर, वाराणसी कैण्ट ।
मुद्रण-स्थल—जयभारत प्रेस, बाँसफाटक, वाराणसी ।

सूर्योदयः

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य
मासिकं संस्कृतमुखपत्रम्

वर्षम् ५४

卐

अङ्कः ११
नवम्बर १९७७

卐

संरक्षिका
श्रीमती विद्यादेवीजी महोदया

卐

प्रबन्धसम्पादिका
श्रीमती एस० बी० पाई०

卐

वार्षिकं मूल्यम्
९/०० रूप्यकाणि

卐

प्रत्यङ्क मूल्यम्
१/०० एकरूप्यकम्

卐

सम्पादकः— डॉ० परमहंस मिश्रः

सहसम्पादकौ—
डॉ० कपिलदेव पाण्डेयः श्रीश्यामविहारी त्रिपाठी

शरत्सूर्योदयः

म० म० श्री पं० लक्ष्मीनारायण द्विवेदः महाकविः, तिर्वा ।

तारा निर्निस्तारा: सकलकलालंकृतो विधुर्विकलः ।
सूर्योदयमहिमानं,गायति निगमागमव्रजः स्तुतिभिः ॥ १ ॥

नभसि निरस्तध्वान्ते, हंसस्वनगीतिमाधुरीललिते ।
सूर्योदयः प्रसादिनि, कुङ्कुमलेपी सरोजिनी-हृदये ॥ २ ॥

शालिहरिद्भिर्वप्रै, हंरित्सु सत्यं हरित्वमयितासु ।
सूर्योदयो गरुत्मन्, मणिमयतामानयज्जयति ॥ ३ ॥

सद्योविधूततूल-प्रचय-समाश्वेत-गिरिकल्पैः ।
नीरधरैर्निर्नीरैः सूर्योदय ! भासि शारदे मासे ॥ ४ ॥

मार्त्तण्डोऽसौ समयसमुल्लसत्प्रतापैः,
साध्यक्षाणां परवसुभिः समुन्नतानाम् ।
नक्षत्राणामनिशपटुव्यवस्थयोपा,
लुण्टाकानामिव करकर्त्तनं करोति ॥ ५ ॥

शुभकामना—

सूर्योदयस्य आकर्षकः आकारः मुद्रणरमणीयता, विषयवस्तुसंग्रहः गार्हपत्यम्, सर्वं पाठकानामस्माकं मनांसि मोहयति। विद्यार्थिनः मनोयोगेन पत्रमिदं पठन्ति। कामये शाश्वतिकीं प्रगतिशीलतामेतस्य-

संस्कृत सोपान रचयिता—रामचन्द्र शास्त्री प्राध्यापकः

विषयानुक्रम

卐 वसतु मे वदने सुरभारती 卐

मधुमती रसरीतिसमन्विता, विदितवेदविभा वरवर्णिनी।
स्मृतिपुराणनिकुञ्जविलासिनी, वसतु मे वदने सुरभारती॥ १॥

भरितभावसुधाध्वनिसंयुता, मधुरताविगुणन्यायभूषिता।
सहृदयावृतवृत्तिविधान्विता, वसतु मे वदने सुरभारती॥ २॥

वाल्मीकिः व्यासभासौ कविकुलवलये मण्डितः कालिदासः,
दण्डी बाणः सुबन्धुः प्रथितपृथुयशा भारविश्चापिमाघः।
श्रीहर्षो वा कवीशाः सकलकृतिकृते यां समाराधयन्ति,
वन्दे तां ब्रह्मविद्यां श्रुतिसततनुतां संस्कृतां देववाणीम्॥ ३॥

—विनयो मिश्रः

सूर्योदयः

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन्।
विद्वत्कोकमशोकयन् नवसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः॥

५४ तमे वर्षे] वाराणसी, कार्तिक, नवम्बर १९७७ [अङ्क ११

★ तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ★

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं,
तदु सुप्तस्य तथैवैति।
दूरं गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं,
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु॥१॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो,
यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः।
यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां,
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु॥२॥

शु० य० ३४। १-२

साधकः सर्वशक्तिमन्तं परमेश्वरं प्रणमति सर्वात्मना स्वात्मानं समर्पयन् स्तौति च, हे सर्वसमर्थ परमपुरुष! हे बाह्याभ्यन्तरनियन्त्रणतंत्रस्वतंत्र! मयि साधके तथा दयाः क्रियाः यथा मे समाराधकस्य संकल्पविकल्पात्मकं मनः विश्वामोदमाङ्गल्यसमन्वितसंकल्पसंवलितं स्यात्। इदं मनसः महत्वं यदिदं चाक्षुषप्रत्यक्षादिक्रियासु सर्वेन्द्रियाणि अतिशेते। जागर्यायां जागरूकमपि पश्चात्पदं करोति। अप्रमेयस्यापि प्रकाशकं दिव्यशक्ति-सम्पन्नमिदं मनः सुषुप्तावस्थायां पुनः आगच्छति शान्त्याच तिष्ठति, स्वप्ने चाञ्चल्यमङ्गीकरोति। इदं सर्वेन्द्रियाणां प्रकाशकमस्ति। यतः आत्मा यदा मनसा, मनः इन्द्रियैः इन्द्रियाणी अर्थैः संयुज्यन्ते तदा प्रवृत्तिः प्रतिफलति, अतएव जगन्मङ्गलमूल्यमहात्म्यकल्पकं मे मनः विश्वामोदमावहतु!

स्वस्थेन येन मनसा मेधाविनः कर्मप्रवृत्ताः भवन्ति। एतादृशाः कर्मण्याः कर्मनिष्ठाः येन यज्ञादिज्ञेयकर्मसु ज्ञातव्यं जानन्ति, यच्च सर्वेषामन्तः दीव्यति, तदीदृशं यष्टुं शक्तम् मे मनः शुभसंकल्पसमन्वितमस्तु।

श्रीमहर्षिज्ञानानन्दचरितं महाकाव्यम्

स्वर्गीयाः श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिणः

[द्वाविंशे सर्गे]

शवमर्चितमस्य सत्कृतं विबुधाः काशिनिवासिनः शुभम् ।
उपनीय पदं च वैष्णवं सुचितां संविरचय्य चन्दनैः ॥ ९१ ॥

शुचिदेवसरिन्निमज्जितं सुमनश्चन्दनचर्चितं तथा ।
परिभूषितमुत्तमाम्बरैः श्रुतिमन्त्रैरवहंश्च सस्वरैः ॥ ९२ ॥

शवभस्मचयं विपश्चितो निखिलाः साधुमतल्लिकास्तथा ।
मनुजा हरभक्ततल्लजाः स्वशिरोभिर्मुदिता ववन्दिरे ॥ ९३ ॥

भुवि शाश्वतधर्मभानुमान् अहहा हन्त ययाविहाऽस्तताम् ।
स सनातनसार्थसेवितः सहसा कल्पतरुर्लयं गतः ॥ ९४ ॥

गुणगौरवशालिभूधरो विबुधैराश्रित एष शीर्णवान् ।
परिशोषमितोऽद्य विश्रुतो निखिलज्ञानपयोनिधिर्महान् ॥ ९५ ॥

विविधेषु च पुस्तकेषु या भवदीयाः श्रुतिसारसम्पदः ।
अयि साधुवरेण्य ! ता ध्रुवं सुपथं दर्शयितुं नरानलम् ॥ ९६ ॥

द्विनभोङ्कुयुक्तवैक्रमे रुचिरेऽब्दे वरमासि भाद्रके ।
अनुराध्य स चार्धरात्रिके वसुतिथ्यामसिते दले तथा ॥ ९७ ॥

मकरेऽद्रिखखद्विसंयुते यतिरब्दे च शुभोत्तरायणे ।
विषमेषुतिथौ दलेऽसिते विजहे प्रातरयं निजं वपुः ॥ ९८ ॥

विशालं भालं ते प्रसृमरजटाजूटसहितम्,
स्वरूपं दृक्पेयं पदरतसितश्मश्रुमहितम् ।
अहो दर्शं दर्शं स्मृतिपथमगाद् यः स्मरहरो,
भवेदध्येतॄणाम् ऋषिचरितमेतत् स शिवदः ॥ ९९ ॥

इति श्रीकविवर्यविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिविरचिते
महर्षिज्ञानानन्दचरिते महाकाव्ये
द्वाविंशः सर्गः ॥

(क्रमशः)

सम्पादकीयम्

समग्रक्रान्ति सन्दर्भे विचारणीयः पक्षः

किं वयं हिन्दव एव सम्पूर्णक्रान्तिं करिष्यामहे ? एतेषां कृते एव एषः समग्रक्रान्तिसन्देशः ? सम्प्रति प्रश्नोऽयं समुज्जृम्भते स्वभावतः । जगत्यामस्यामनेके धर्माः सम्प्रदायाश्च प्रचलिता आसन्, सन्ति च । तेषु ख्रीष्ट्रमोहम्मदीयौ द्वावेव स्वकीयसाम्प्रदायिकसिद्धान्तवादितां प्रत्यास्थावन्तौ सुदृढतया इदमित्थमेवेति मन्वानौ राज्यदृष्ट्याऽर्थदृष्ट्या जनसंख्यादृष्ट्या च समेधमानौ स्वकीयान् धर्माचार्यान् एव प्रमाणानि स्वीकुर्वाणौ जगत् जगन्ति च स्वप्रथाप्रभावान्वितानि कर्तुं वैविध्येन यतेतेतमाम् !

वयम् स्मः हिन्दवः, प्रसिद्धाः धर्मप्राणाः ! राष्ट्रवादिनः, 'मुण्डे मुण्डे मतिर्भिन्ना' इत्युक्तेः प्रत्यक्षं प्रतीकाः । सम्प्रति अस्माकं का दशा इति नेत्रोन्मीलनतया द्रष्टव्या, गभीरतया विचारणीया च वर्त्तते । भारतवर्षेऽस्मिन् सार्द्धद्वयकोटिपरिमिता हिन्दवः ख्रीष्ट्रधर्मिणः संवृत्ताः । विश्वस्य षट्सप्तति (७६) ख्रीष्ट्रीयदेशाः संघटिताः सन्तः सम्पूर्णं भारतं द्वादशभागेषु विभज्य पद्मपद्मरूप्यकबलेन निर्धनान् उपेक्षितांश्च हिन्दून् ख्रीष्ट्रान् व्यदधुः विदधति च । यथा कनाडा राजस्थानस्थान् हिन्दून्, फ्रान्सः मद्रासवासिनः, स्पेनः कर्नाटकीयान्, अमेरिका च पंचनदप्रान्तप्रजाः ! न केवलं धनप्रदानेनैवापितु शिक्षादिव्यवस्थासु च हिन्दूधर्मविद्वेषं ते ख्रीष्ट्रसंस्थाछात्रमस्तिष्केषु उद्भरन्तः सन्ति आर्यधर्मं प्रति दृढामनास्थामुत्पादयन्तश्च विलसन्ति !

एवमेव मोहम्मदीयाः देशा अपि स्वैरमाचरन्ति ! नवनिर्मिते पाकिस्ताने बङ्गलादेशे च विभाजनकालीना हिन्दवः समूलमुज्जासिताः । सततं धर्मान्तरणार्थं शिष्टान् हिन्दून् विविधतया ते व्यथयन्ति । एतद्देशीयाश्च बहवः विधर्मिणः कन्यादूषणापहरणादिकार्येषु निमग्नाः हिन्दून् क्षीणान् विदधति । सम्प्रति प्रायः द्वादश कोट्यधिकाः मोहम्मदीयाः भारते, पाकिस्ताने निर्मितेऽपि श्वसन्ति ! इमे सर्वे ख्रीष्ट्राः मोहम्मदाश्च वस्तुतः हिन्दव एव सन्ति सम्प्रति कूटशत्रूनिव हिन्दून् पश्यन्ति । हिन्दूज्जासनमूर्तित्रोटनव्यापारसंव्यापृता सन्ति । वर्त्तमाने दुर्भाग्यपूर्णे संघर्षे वाराणस्यां दुर्गाया मूर्त्तिखण्डनम् प्रत्यक्ष प्रमाणं वर्त्तते ।

अत्रत्यास्ति विचित्रा दशा । ये धर्मस्य धकारमपि न विदन्ति तेऽपि धर्मधौरेयतां धारयन्तः धर्मविषये विवदन्ति, धर्मसम्बन्धे सिद्धान्तानुद्घोषयन्ति, मुखमस्तीति वक्तव्यमिति कृत्वा स्वेच्छया यत्किमपि कथयन्ति । इन्दिराशासनं तु धर्मनिरपेक्षमेवासीत् । सम्प्रति तथाकथितजनतानामधारिशासनं तु चातुर्वर्ण्यमेवाखेटकं कुर्वत् हिन्दूजनतायाः धर्मसंकटं समुत्पादयितुं प्रयत्नवद्दृश्यते ।

सम्पूर्णक्रान्तिसमुद्घोषस्त्वयमपरः गण्डस्योपरि स्फोटः । हिन्दव एव विशेषतश्चातुर्वर्ण्यसमर्थकाः सनातनसिद्धान्तसमर्थकाः, यागयज्ञादिकर्मकाण्डं, वेदं सनातनसिद्धान्तं मन्वानाः आर्या एव बलिपशवः भविष्यन्ति इति लक्ष्यते । एतावत् साहसं तु नास्त्येव यदेते क्रान्तिकृकवाकवः मोहम्मदीयसिद्धान्तं प्रति किमपि वक्तुं शक्ष्यन्ति । हजरतबलबालप्रकरणं सर्वैरविस्मरणीयमेव वर्त्तते । अवशिष्यन्ते अनाथा इव विशुद्धवेदार्थव्यवस्थया जीवनयापनसमीहकाः केचिदार्याः !

आँग्लभाषाध्यायिनां स्वधर्मस्वकर्मोज्जासनरसिका एका पुरुषपरम्परा (पीढ़ी) भारते निर्मिता वर्त्तते । एते जन्मतः भारतीयाः किन्तु कर्मधर्मतः

वैदेशिकाः भारतीयतामेव रूढिवादग्रस्तां मन्वानाः पदे पदे बावदूकतां कुर्वन्ति। एतस्याः पुरुषपरम्परायाः व्यवहारान् दर्श दर्श मस्तिष्कव्यथा जायते। भवन्तोऽपि पश्यन्तु । प्रातरुत्थायैते बेडटीपीयूषमाचामन्ति। शौचंकृत्वा कर्गलेनैव कार्यं निर्वाहयन्ति। शौचकाले मौनम् मुधा, हस्तप्रक्षालनमपि रूढि मन्वते। उत्तिष्ठन्त एव मूत्रं कुर्वन्ति। धौतोत्तरीयविद्रोहिणः बूशर्टपतलून-बेलबाटमानि परिदधति। मूत्रकणेन सिक्तेन वस्त्रेण संवलिताः हस्तेन शिश्नधारिणः पुनः अप्रक्षाल्यैव मुखे अंगुलिमेलकाः इमे युवानः आदर्शाचारच्युताः पुरातनाचारचरित्रान् रूढिग्रस्तान् उद्घोषयन्ति ! एतादृशा एव सम्पूर्णक्रान्तेरग्रदूताः जयप्रकाशस्य चतुर्दिक् मंडलायन्ते ! सर्वत्र सम्प्रति संत्रासो वर्त्तते। विद्यालयेषु-महाविद्यालय-विश्वविद्यालयेषु—शिक्षकाः प्राध्यापकाः स्वकीयाः प्रतिष्ठाः रक्षन्तः यथाकथमपि जीवनवृत्तिं धारयन्ति ! एतेषां भयेन बालिकाः युवतयः महिलाः पथः परित्यज्य कथमपि गच्छन्ति ! मार्गे उभयपार्श्वे यत्र तत्र स्थिताः युवानः मुखेन मुरलिकास्वनं निष्कासयन्तः कटाक्षं कुर्वन्ति। इमे कक्षासु पठन्ति तु नह्यत्र तत्र राजनीतिं स्थिरयन्ति। स्त्रीमात्रमेते स्वालिङ्गनसीम्नि बद्धुं स्वाधिकारमङ्गीकुर्वन्ति । मातृपितृगुरुजनानामादरं हेयं पश्यन्तः स्पृश्यास्पृश्य-भक्ष्याभक्ष्य-गम्यागम्य-पुण्यापुण्य–कार्याकार्यनिणये नितान्तमसमर्थाः स्वैराः सम्प्रति देशदुरवस्थामपश्यन्तः तदर्थं किमपि स्वकीयमुत्तरदायित्वं विहाय एते श्रीजयप्रकाशाज्ञया समाजस्यामूलचूलं परिवर्तनं करिष्यन्ति यज्ञोपवीतं त्रोटयिष्यन्ति, शिखाः कर्त्तयिष्यन्ति, आचारपद्धतयो रूढयः एवेति समस्तभारतीयसंस्काराचारान् दूषयिष्यन्ति, मानवतायाः स्थाने पशुतां स्थापयिष्यन्ति अन्तरजातीयविवाहेन वर्णसाङ्कर्य्यं प्रसारयिष्यन्ति तदेव भविष्यति हिन्दूनां समाजे सम्पूर्णा क्रान्तिः विदेशीयादर्शप्रेरिता दुर्भाग्यपूर्णेति !

सम्प्रति हसन्तः सन्ति मोहम्मदीयाः, हृष्टाः मोदन्ते ख्रीष्ट्रीयाः मलिना म्लाना च ग्लायति भारतभारती भारतीया संस्कृतिः !

श्रीमता जयप्रकाशेण एकस्मिन् साक्षात्कारे प्रकटित यत् लेनिनमहोदयेन सम्पूर्णक्रान्तेः मार्गः परित्यक्त आसीत् ! बोलशेविक क्रान्तिरेव तेन स्वीकृता प्रतीयते एषः सम्पूर्णक्रान्तिसमुद्घोषः लेनिनतोऽपि अग्रगण्यत्वेन स्वात्मानं ख्यापयितुं समुद्घुष्टो आस्ते। चतुर्दिक् भ्रष्टाचारस्य व्यभिचारस्य धूर्त्तातायाः वंचनायाः छलनायाः उपद्रवस्य हत्यायाः, चौर्यस्य लुण्ठनस्य साम्राज्यम् उज्जृम्भते, नैतिकतायाः निम्नस्तरता निरन्तरं निम्नतामेवालिङ्गति, सत्प्रवृत्तीनां विरोधः दुष्प्रवृत्तीनां प्रसारः पापाचारस्य दुष्पारिणामः चतुर्दिक् परिलक्ष्यते, तदा आवश्यकता आस्ते देशे नैतिकतायाः समुत्थानस्य तन्नहि भवति।

देशे विदेशीया भाषा, विदेशीया वेशभूषा प्रचलति, वैदेशिकी सभ्यता प्रसृता दृश्यते। कोऽपि राष्ट्रनेता एतासां समस्यानां समाधाने ध्यानं नहि ददाति, किं भविष्यति देशस्यास्य भविष्ये ? इतिवर्त्तते महत्याश्चिन्तायाः विषयः !

सूर्योदयः व्यक्तिशः समुत्थानात् विश्वसमुत्थानसिद्धान्ते विश्वासं करोति ! प्रथमतः सर्वे युवका व्रतधारिणाः भवन्तु ! एको वेशः, एका संस्कृतसम्पर्कभाषा, एको वैदिकः स्वदेशी आदर्शः रामवद्वर्त्तितव्यं न रावणवदिति संकल्पः तेषां श्रीजयप्रकाशमाध्यमेन स्यादित्येवं देशस्य निश्चप्रचं परमकल्याणं भविष्यत्येवेति शम् !

❁

संसारतरणे ज्ञानमेवोपायः

स्वामी ब्रह्मानन्दः
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयवाराणसीस्थः।

स्थावरजङ्गमात्मकः सर्वपदार्थसमुदायरूपः संसारपद-वाच्योभवति। केचन दुखादीनां कार्यकारणरूप एव संसारः स चानादिरिति वदन्ति पूर्वापरकालानियमात्। दुखादयो मिथ्याज्ञानपर्यवमाना अविच्छेदेन प्रवर्तमाना एव संसार-पदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावन्तो भवन्ति। सर्वदर्शनसंग्रहे च मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता अवि-च्छेदेन प्रवर्तमानाः संसारशब्दार्थः। सर्वदर्शनसङ्ग्रहः पृ० २४६। यथा—

यच्च किञ्चिज् जगत् सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा।
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः॥

अपि च—

यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत्, मनु. अ० १ श्लो० ५२

अन्यच्च—

जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः।

जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः॥ कुमारसंभव' सर्ग २, श्लोक ९। इत्यादौ चराचरात्मकस्य सर्वस्यापि विश्वस्य जगति अन्तर्भावो भवतीति भावः। तस्य लक्षणञ्च पदार्थत्वं पदजन्यप्रतीतिविषयत्वम्। अथवा प्रमेयत्वं प्रमा-विषयत्वं, तच्चेश्वरीयप्रमाविषयत्वम्। एवम् अभिधेयत्वम्, अभिधाविषयत्वं, तच्चेश्वरीयाभिधाविषयत्वम्। तेन जीवानामसर्वज्ञत्वेन ऐहिकामुष्मिकयावत्पदार्थानामज्ञानेऽपि नाव्याप्तिः। लोक एव संसार इति काव्यज्ञविद्वांसो वदन्ति, किंवदन्ते चाप्यबहवः। अयमाशयः-धाता यथ पूर्वमकल्पयत् इति पदे खण्डप्रलयस्य प्रसिद्धि गतत्वेन संसारस्य प्रवाहाना-दित्वं सिद्धयति। व्यक्तिगतरूपेण अर्थात् प्रातिस्विकरूपेण तस्यानित्यत्वं विनाशित्वञ्च प्रकल्पनीयम्। तर्कप्रकाशे ४।१८

अपरे च दार्शनिका जन्ममरणप्रबन्धः प्रेत्यभावापरपर्याय एव संसारः। कणादसूत्रव्याख्या ६।२।१५ यथा-संसारसागर निमग्नमनन्तदीनमुद्धर्तुमर्हसि-हरे पुरुषोत्तमोऽसि "इत्यादौ संसारशब्दस्यार्थो जन्ममरणप्रवाहरूपो प्रेत्यभावो स एव च जीवमात्रस्यास्ति बन्धलक्षणः। तस्य च नामान्तरमजरंजरी-भावः। कणादसूत्रविवृतौ ६।२।१५। क्रमेण दुखोत्पाद एव संसार इत्यपि केचन मनीषिणो दार्शनिका वदन्ति। यथा— संसाराभिमानिनो जीवस्यैव संसारित्वं सम्पद्यमानं दृश्यते शास्त्रेषु न श्रूयतेऽपि सांसारिकं सुखमपि धर्मारब्धशरीरा-वच्छिन्नमेव सुखमस्तीत्यत्र नास्ति लेशतोऽपि सन्देहानध्यव-सायावसरः। वल्लभीया वेदान्तिनो मिथ्याज्ञानजन्यसंस्कार-रूपा वासना, शरीरारम्भकादृष्टविशेषो वा स्वादृष्टोपनि-बद्धशरीरपरिग्रहो वा संसार इति विवेचयन्ति। अत्र संसार गतिप्रकारविधान्तु "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् "इत्यादिना कथितो वेदितव्यः। ब्रह्मसूत्र ३।१।१। मध्वाचार्यास्तु भूतबन्धः संसार इत्याहुः, तदुक्तं वाराहे-'भूतबन्धस्तु संसारो मुक्तिस्तेभ्यो विमोचनम्। ब्रह्मसूत्रमध्वभाष्यम् ३।१।१। साङ्ख्यास्तु सूक्ष्मलिङ्गशरीरं पूर्वपूर्वस्थूलशरीरपरित्यागपूर्वकमभिनवस्थूलशरीरं यदुपादत्ते स एव संसार इति वदन्ति। उक्तश्च "संसरति निरूपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" सांख्यकारिका ४०। आत्मानं देहेनैकीकृत्य स्वर्गनरकमार्गयोः सरति पुरुषो जीवो येन संसारः' सर्वदर्शनसङ्ग्रहः पृ० स० ४२ केचन-अज्ञानमेव संसारं व्याहरन्ति, केचिच्च विश्वशब्देन तं संसार व्यवहरन्ति, केचित्तु सङ्गतिमेव संसारं वदन्ति इत्यादिना नानारूपेण व्यवह्रियमाणः संसारः।

इदानीं संसारोत्तरणं कथं स्यादिति निरूप्यते:— एतादृश-मेव प्रश्नं कश्चिच्छिष्यः स्वीयंगुरुं प्रति कृतवान्। तदाह—

असारसंसारसमुद्रमध्ये निमज्जतो मे शरणं किमस्ति ?
गुरो कृपालो कृपया वदैतद्विश्वेशपादाम्बुजदीर्घनौका॥

अस्मिन् श्लोके गुरुणा भक्तिरूपात्मकमुत्तरं दत्तम्। भक्तिश्च प्रकृते ज्ञानलक्षणा। यद्यपि भक्तेर्नानाविधा अर्थाः सन्ति। तत्रैके मानसिकीं क्रियामेव भक्तिपदार्थं ब्रुवन्ति।

अपरे च ज्ञानलक्षणामेव भक्तिं वदन्ति । अन्ये तु ज्ञानाऽतिरिक्तामेव अर्थात् ज्ञानतोऽपि उच्चकोटावधिरूढा भक्तिं प्रतिपादयन्ति । इयमेवोच्चकोटिको भक्तिर्भगवतो हनुमत आसीत् । अस्या एव भक्तेर्ज्ञानरूपायाः प्रभावाद् भगवतो-हनुमतो व्यक्तित्वं सर्वोच्चकाटिक जातम् । तथा चोक्त 'ज्ञानिनामग्रगण्यम्' इत्यादिना सकलगुणनिधानभूतो भगवान् हनुमान् ज्ञानिनामप्यग्रगण्यो जातः ! तेनैव च तस्याजरत्व-ममरत्वमभयञ्चत्व प्राप्तम् । गीतायामपि स्वयमेव भगवान् नन्दनन्दनः श्रीकृष्णचन्द्रोऽर्जुन प्रत्याह यत् सुमेरु-पर्वतं लङ्घतो मानवस्य बालुकाकणलङ्घनवदपारपारं पाप-सागरं सन्तरतस्तवार्जुनस्य द्रोणाचार्यप्रभृतिवधजन्यं पाप-पल्वलतरणं नितान्तमविचार्यमेव, अतः पुण्यपापतत्कार्यभूतसुख दुखरूपं महासागरं तर्तुमिच्छतो मानवस्य ज्ञानमेव सम्पाद-नीयम् । तेनैव विद्वान् महापातकोपपातकतरसमदुष्कृतमलि-नीकरणसङ्करीकरणप्रभृतीनि सर्वाण्यपि पापानि इतोऽप्युग्रत-मानि भूतभविष्यद्वर्तमानकालिकानि यानि सन्त्यन्यानि पापानि तानि समस्तान्येव ज्ञानलवेनैव तरति । अर्थात् नौकातः समुद्रतरणे जातेऽपि कश्चिद् विलम्बः, परन्तु ज्ञान पापनि-बर्हणे बहुकालं नापेक्षते क्षणेनैव सर्वपाप विध्वंसयति । यथा लघुकाष्ठैः प्रज्वलनेन प्रवृद्धाग्निःक्षणेन काष्ठानि भस्मी-करोति, तथैवानवरतध्यानसमाधिभिर्भोक्तृत्वादि समिद्धो ज्ञानाग्निः पुण्यपापमिश्रितान्यपि समस्तानि कर्माणि क्षणाद् भस्मीकरोति । अर्थात् निष्क्रियब्रह्मात्मत्वज्ञानं तदावरक-ज्ञाननिवर्तनेन सहैव ज्ञानिनस्तद्बुद्ध्याविंतकर्तृत्वभ्रम सर्वथा विध्वस्य तत्संभावितानि समस्तान्यपि कर्माणि अविलम्वेनैव निर्मूलयतीत्यर्थः । तथाह गीतायां भगवता श्रीकृष्णेन-सर्वज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि' ।४।३६। अपि च

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मात् कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ ४।३७।

एतानि सर्वाण्येव भगवदुक्तानि प्रमाणानि ज्ञानस्यैव संसारोत्तरणे कारणतां व्यवस्थापयन्ति साधयन्ति च । भक्तिरपि ज्ञानस्वरूपा सत्येव संसारोत्तरणे कारणीभूता भवति । यतस्तावदज्ञानापरपर्यायभूता माया स्वीयावरण-विक्षेपात्मकशक्तिद्वयद्वारा ज्ञानरूप ब्रह्माच्छादयति । अखण्ड-ब्रह्माकाराकारितान्तःकरणस्य वृत्तौजायमानायामज्ञानरूपमा-वरणं सर्वथा निराकृत भवति । एवं भेददृष्टिर्द्वैतदृष्टिश्चेति दृष्टिद्वयमपि स्वयमेव निराकृतं भवति ? यतोद्वयोरेवाज्ञान-कार्यत्वात्तज्जन्यत्वात् तथा चोक्तं 'भेददृष्टिरविद्येयम्' मु० उ० ५।११३। इत्थञ्च भेदे द्वैते च निरसिते सति अस्य साधकस्य ब्रह्मविद्यने सर्वत्र ब्रह्मात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् । उक्तञ्च यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तत्रेतर इतरं पश्यति' वृ० उ० ४।५।१५।६ आत्मलाभान्न परं विद्यते' इति स्मृतिराह-'स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा' कठोपनिषत् १।२।१३। भगवता श्रीकृष्णेनापि स्वयमुक्तम्—

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन् स्थितो न दुखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥
गीता ६।२२।

सर्वं दुखं विवेकिनः' इत्याचार्यवचनेन सर्वस्यापि चराचरात्मकस्य जगतो दुःखरूपत्वात्तन्न विचालयितुं शक्नोति ब्रह्मविद्यनिपुरुषं, तस्य स्वयं ब्रह्मरूपत्वात्, ब्रह्मणश्च ज्ञानरूपत्वात् । 'ज्ञानादेव हि कैवल्यम्' 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' 'ब्रह्मवित् पुरुषः कैवल्यमधिगच्छति' 'ज्ञानेनैव संसारविनाशो न कर्मणा' स० रहस्योपनिषत् ३५ 'ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः' श्वेतोपनिषत् १।११। 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' ३।८। अपि च अज्ञानादेव हि संसारो ज्ञानादेव विमुच्यते' योगतत्त्वोपनिषत् १।१६। अन्यच्चापि—

'संसारदुखनष्टानामामात्मज्ञानामृताम्भसा ।
तापशान्तिर्नचान्येन सत्यमेव न संशयः ॥
सूत संहिता

'न हि ज्ञानेनसदृशं पवित्रमिह विद्यते' गीता ४।३८
इदं ज्ञानसुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ १४०-२०।

एवञ्चेत्यादिप्रमाणैर्ज्ञानस्यैव संसारोत्तरणे कारणत्वं सिद्धयति । ज्ञानातिरिक्तं न किमपि संसारोत्तरणे कारणं भवितुं प्रभवतीति वेदितव्यमिति तेनैवात्यन्तिकी ऐकान्तिकी च तापशान्तिर्जायते ।

संस्कृतकाव्यानि

—वि० कृष्णस्वाम्ययङ्गार्यः

पीठिका :—पाश्चात्यास्तावत् क्रियाप्रधानस्य विज्ञानस्य (Merteialscience) सर्वास्वपि शाखासु सर्वतोमुखं संपूर्णं पाण्डित्यमवाप्य स्वयं विनिर्मितानामाधुनिकानां यंत्रोपकरणानां साहाय्यकेन समुत्कृष्टमैहलौकिकं सुख समपादयन् । एतादृशी च देशान्तरेष्वनवाप्तावकाशा वैज्ञानिकी प्रगतिस्तान् कृतिप्रधानाभिर्भावनाभिरारब्धोद्योगान् पाश्चात्यान् सम्यगनुजग्राह, यतस्ते समग्रमपि विश्वमचिरेणैव रायुधैर्विजित्य स्वायत्तमकार्षुः । राजकीयमधिकारमात्मसात्कृतवन्तश्च पश्चात् ज्ञानप्रधानेषु साहित्यादिषु क्षेत्रेष्वात्मीयानामेव मार्गदर्शकता व्यवस्थापयितुमयतन्त । नवीना नागरकता पाश्चात्यानामनुस्यूतेन सम्पर्केण पराधीनेषु देशेषु सर्वत्र प्रससार । राजकीयं दास्यमनुभवन्तो हि भारतीया अपि परेषामनुकरणमस्माकमभिमतानि संविधास्यतीति भ्राम्यन्तिस्म पाश्चात्यानामधिकारिणां करुणाकटाक्षपातादृते जीविकानिर्वाहस्यातीव कष्टसाध्यतामाकलय्य तेषां वेषभाषा भूषादिकमनुकर्तुमारेभिरे । ऐहिकस्य सुखस्य समृद्धिं विना कथञ्चिदप्याध्यात्मिक्यो भावना न बुद्धिदर्पणे प्रतिबिम्बिता भवन्ति । पारलौकिकस्य श्रेयसः स्मरणमपि कुक्षिपूरणादनन्तरमेव समुदेतीति वेदान्तविदुषामुक्तिमनुसृत्य भारतदेशः परकीयान्विचारानेव बहुमन्यमानः स्वकीयानां पूर्वेषामाचार्याणामुत्कर्षं विसस्मार । आत्माभिमानस्य स्वयंप्रकाशं ज्योतिस्सपदि दुष्प्रधर्षस्यान्धतमसस्याभिभवेन विनाशमुपायासीत् । परकीयानामादर्शरूपतयाऽध्यवसानमस्मदीयानामवहेलनञ्च निर्बन्धमाभिववृधे । विदेशीयविद्याभ्यासेनैवाधिकारप्राप्तिं सम्भावयन्तो जना संस्कृतभाषायास्तिरस्कारमावश्यकं मेनिरे । गीर्वाणवाण्याः क्लेशसाध्येनाप्यध्ययनेन निश्चितफलावाप्तेरदर्शनात्तत्राप्रवृत्तिः स्वाभाविकी बभूव । आत्मीया संस्कृतिरत्युत्तमा, न कदाऽपि भारतीयाः परेषां मार्गमत्रानुसर्तुमर्हन्तीत्येषा भावना यद्यपि सनातनं धर्मं सद्यः परित्यक्तुमनुत्सहमानेषु वैदिकमताभिमानिषु तस्मिन्नपि दुष्काले जागर्ति स्म, तथाऽपि तादृशानां धर्मप्रेमिणां धनजनबलवैकल्यात् राजकीयेषूद्योगेषु कथमप्यप्रवेशाच्च बहवो भारतीयाः परेषा मोहनास्त्रस्य सुखेन भेद्यानि शरव्याण्यभूवन् । धर्मस्य महिमा किञ्चिदिव क्षीणदशामधिजगाम । प्रलोभनानामनेकेषामुपलेपादाकृष्टचित्ता दरिद्रा भारतीया वंशक्रमपारम्पर्येण प्राप्तामपि प्राचीनायास्संस्कृते रत्नदर्पणायमानामपि गीर्वाणवाणीमवधीर्य विदेशीयानामपरिचितामतिक्लिष्टामांग्लभाषामध्येतुमुपचक्रमिरे । उदरभरणस्येयं दुष्पूरा समस्या, यया हि सनातनो नो विद्याभिमानस्संप्रणनाश ।

दिने दिने क्रमेण क्षीणतामुपयान्तीमपि गीर्वाणभाषां न कश्चिद्भारतीयस्सेवारसज्ञोऽपि पुनरभिवर्धयितुमुदयतत । शास्त्रव्यासङ्गस्याल्पतया ग्रन्थरचनायामप्यसमर्था विद्वान्सो बभूवुरर्वाचीनाः । अवधानेनाभिमानेनोत्साहेन च साकं शास्त्राणामध्ययनमकुर्वन्तो जीविकामात्रदत्तदृष्टयो विद्वान्सः कथं नु ज्ञानमभिवर्धयितुं शक्नुयुः ? पात्रेसमितानामेतेषामैकमत्येन विद्याप्रसारं स्वकीयस्य धर्मस्य परिरक्षणं

परकीयाविद्यायामव्यामोहञ्च साधयितुं न काचिदपि शक्तिरासीत्। शरीरपोषणमेकममीषा लक्ष्यमभवत्, यदपि सम्यक्तया साधयितुमनलम्भविष्णवः संसारो निस्सारः क्लेशमय इतीमामुक्ति यथार्थयामासुः। तस्मादेव संस्कृतसाहित्यविषये भारतीयाः प्राथमिकी विमर्शप्रवृत्ति नाङ्गीचक्रिरे। पाश्चात्याना गवेषणाकार्येण कवीनामस्माकीनाना कालदेशादिके विषये यथाकथचिदुपलब्धैरान्तरैर्बाह्यैश्च प्रमाणैर्निर्धारिते भारतीयानामप्युन्मिमीलितुर्विलोचने। व्यलिख्यन्त पक्षमण्डनखण्डनादयो विमर्शात्मका विलेखाः। कालिदासादीनां संस्कृतकवीश्वराणा कालदशादि यथावद्विजिज्ञासवः पाश्चात्यानामुक्तिषु युक्तिभिरुपस्कृतासु प्रामाण्यमनुसन्दधाना अपि स्वतंत्रतया विमर्शमेवारमान्त। विद्वान्सः सर्वेऽप्यभिरोचयामासुः। ततः प्रभृति भारतीयैरपि प्रौढपत्रिकासु लेखनानि बहूनि विलिख्य, ग्रन्थान्श्च प्रकटयित्वा वादभूममवतीर्य विजयोऽप्यलभ्यत।

पाश्चात्यास्तावत् कारणान्तरैस्संस्कृतसाहित्यव्यासङ्गमावश्यकमभिज्ञाय विमर्शकार्यमारभन्त। "भारतीयानां परिचितानि मनुप्रभृतीनां धर्मव्यवस्थापकानामनुशासनानि स्वाभिमतानां नियमानामविरोधेन संमिलितानि चेत्कार्यक्षेत्रमवतार्यन्ते तर्हि सत्यमेव भारतीयानामतृप्तिर्दूरतो निरस्तुं शक्येत। अन्यथा परकीयस्य राज्यभार (Administration) स्य क्रममनुचितममागल्यञ्च जानन्तो भारतीया धार्मिकेनाभिमानेनास्माकमविधेयास्सन्तो राज्यविप्लवमुपक्रमेरन्। तेषामेव धर्मशास्त्राणि विमृश्य तदनुगुणानेव नियमान्विरचयस्तु न कोऽप्यस्मासु द्वेषं प्रकटीकरिष्यति। अतस्तदीयानि मनुस्मृत्यादीनि धार्मिकानि प्रमाणान्यवश्यमध्येतव्यानी" ति वारन्हेस्टिंग्सा-ख्यो राजप्रतिनिधिरभिप्रेयाय। संस्कृतभाषविशारदांश्च ब्राह्मणानस्मिन्कार्ये व्यापारयामास। भृतिस्वीकारबद्धतृष्णाः परकीयभाषायामपि पाण्डित्यं संपादितवन्तस्ते द्विजातयस्तत्कार्यं सद्यः स्वीचक्रुः। बहवश्च धर्मग्रन्थाः पर्शियाभाषाद्वारा, आंगल्यां परिवर्तिताः। तदा पाश्चात्या अपि संस्कृतभाषाया अस्तित्वं विज्ञाय वैदिकं साहित्यमस्यामुपलब्धमवेक्ष्य विस्मितान्तःकरणाः स्वयं विमर्शकार्यमाद्रियन्त। पश्चात्काव्यानि चम्पूर्नाटकानि च यथाकालमुपलभ्य कृतार्था बभूवुः। एतावता भारतीयानां पाश्चात्यानाञ्च साहित्यचरित्रलेखने कथं प्रवृत्तिरुदपद्यतेति संग्रहेण निरूपितम्। विस्तरस्तु ग्रन्थान्तरेषु बहुधा कारणाना वर्णनात्तत्रैव द्रष्टव्यः। पाश्चात्याना प्रथमस्सम्पर्कः ख्री० पू० ३२७ वर्षे ग्रीकवीरस्यालक्सान्द्रस्याभियोगादनन्तर समभवत्। ग्रीकाश्च यद्यपि ज्यामितिर्वैद्यशास्त्रं गणितं वेदान्त इत्यादिषु शास्त्रेषु भारतीयानां सकाशात् ज्ञानराशिमेव सपूर्णमाजह्रुरित्यनुचितमभिधातुम्, तथाऽपि संस्कृतभाषायामुपनिबद्धान्ग्रन्थानवेक्ष्यास्मासु गौरव (honur) बुद्धि प्रदर्शयन्तः कांश्चनोपयुक्तान्विषयानस्मत् व्यज्ञासिषुः। मध्यकाले त्वराब्देशीया भारतीयं विज्ञान पाश्चात्यदेशेषु प्रसारयामासुः। षोडशशतकादर्वाक् पाश्चात्या धर्मोपदेशका भारतमागम्य संस्कृतसाहित्यस्यास्तित्वमवगम्य महान्तं व्यासगमप्यकार्षु.। अत्र च 'अब्रहाम् रोजर्" नाम्ना डच्भाषायां परिणिवतं भर्तृहरेः काव्यं निदर्शमुपादातुं शक्यते। परन्तु पाश्चात्येषु संस्कृतसाहित्यमधिकृत्य कुतूहलमधुना सार्धवर्षशतकात्प्रागेव जनिमलभत न तु ततोऽपि प्राक्। बहवश्च सर् विलियम् जोन्स्, हेन्रि थामस् कोल्ब्रूक्प्रभृतयः पाश्चात्यपण्डितप्रकाण्डाः संस्कृतसाहित्यमध्येतुमुत्सुकाः बभूवु.। तत्र गीर्वाणभाषायां दृष्टानमूल्यान् ग्रन्थान्परिवर्तयन्तः, संस्कृतभाषायास्सोत्कर्षमुपवर्णयन्तश्च ते परःशत ग्रन्थान्व्यरचयन्। वयं त्वत्र संस्कृतकाव्यानां समवायमुद्दिश्य किञ्चिद्विमृशामः। (क्रमशः)

जैनदर्शने जीवद्रव्यम्

श्रेयांश कुमारो जैनः

भारतवर्षेऽस्मिन् प्रवाहरूपेणाचारविचारसम्बन्धात् द्वे परम्परे प्रचलिते स्त । आचारपक्षस्य (आचरणपक्षस्य) कार्यं धार्मिकैः सम्पादितं, विचारपक्षस्य भारः चिन्तकमनीषिभिः परिगृहीतः परिचालितश्च । फलतः आचारस्य परिणतिः "धर्म" रूपेण प्रादुर्भूता तथा विचारस्य सरणिरेव दर्शनमिति नाम्ना ख्याता ।

दर्शनमिति शब्दस्य सामान्योऽर्थः चक्षुर्व्यापारः = अवलोकनम् दृश् + ल्युट् इति व्युत्पत्या अर्थात् ज्ञानेन्द्रियविषयसम्पर्कात् विषयस्य प्रत्यक्षज्ञानम् ।

भारतीयानां पुरतः 'दुःखात् संत्राणम्' एव प्रधानं प्रयोजनमासीत् । अस्य प्रयोजनस्य सिद्धिहेतोः विभिन्ना दार्शनिकमतनिर्झरिण्यः प्रादुरभूवन् पुराकाले । इमाः निम्नरूपेणावगाहितुं शक्यन्ते ।

(१) चार्वाक सरणिः, (२) जैनसरणिः, (३) बौद्धसरणिः, (४) सांख्यसरणिः, (५) योगसरणिः, (६) न्यायसरणिः, (७) वैशेषिकसरणिः, (८) पूर्वमीमांसा (९) उत्तर मीमांसा ।

उपर्युक्ताः सरण्यः मनीषिभिः आस्तिकनास्तिकभेदात् द्विधा विभक्ताः । उपर्युक्तेषु दर्शनेषु सांख्यादयः षट् वैदिकपक्षीया आस्तिकाः तथा चार्वाकादयः त्रयो नास्तिका इति कथ्यन्ते ।

परमस्मदीये मते त्वेतद्वर्गीकरणं समीचीनं नैवास्ति—यतोहि—"अस्तिनास्ति दिष्टं मतिः"—पा० ४।४।६० इति पाणिनिसूत्रानुसारं यः स्वर्गस्यास्तित्वं मन्यते सैव आस्तिकः नास्तिकस्त्वपरः अनस्तित्वमतानुयायी । अस्तु ईदृक्कृते सत्यर्थे जैनबौद्धादीनि दर्शनानि नास्तिकानीति वक्तुं न शक्यते ।

कैश्चित् आधुनिकैः दार्शनिकैः बौद्धन्यायसांख्यजैनवैशेषिकजैमिनीया[1] इति षड्दर्शनानि परिकल्पितानि । जैनदर्शनं भारतीयदर्शनानां समन्वितसाररूपमस्ति । दर्शनेऽस्मिन् द्रव्यस्य महत्त्वपूर्णस्थानमास्ते । द्रव्यमुत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं[2] भवति, गुणपर्ययवदपि ।[3]

अस्य प्रमुखाः षड्भेदाः सन्ति—

(१) जीवः (२) पुद्गलः (३) धर्मः (४) अधर्मः (५) आकाशः (६) कालः ।

दर्शनेऽस्मिन् 'जीव'द्रव्यम् स्वतन्त्ररूपेणावस्थितम् । अस्य विविधाः पर्यायवाचिनो शब्दाः—

जीवः[4] प्राणी, जन्तुः, क्षेत्रज्ञः, पुरुषः पुमान्, आत्मा, अन्तरात्मा, ज्ञः, ज्ञानी चेति ।

जीवस्य (आत्मनः) सामान्यलक्षणमुपयोगः[5] विद्यते । "उपयोग" इति शब्दस्य द्वौ अर्थौ—ज्ञानञ्च दर्शनञ्च ज्ञानोपयोगोऽपि द्विधा भवति-स्वभावज्ञानात्मकः विभाव-

(१) दर्शनानि षडेवात्रमूलभेदव्यपेक्षया""षड्दर्शनं समुच्चय मूल २ बौद्धं नैयायिकं सांख्यं जैनं वैशेषिकं तथा । जैमिनीयं च नामानि ""......."॥ षड् दर्शन समु० ३

(२) "उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्" तत्वार्थसूत्र ५।३०

(३) 'गुणपर्ययवद् द्रव्यम्' त० सू० ५।३८

(४) जीवः प्राणी च जन्तुश्च क्षेत्रज्ञःपुरुस्तथा ।
पुमानात्मान्तरात्मा च ज्ञो ज्ञानीत्यस्य पर्ययः ॥
महापुराणम् २४:१०३

(५) जीवो उव ओगम ओ उव ओगो णाणदंसणो होई ।
णाणुव ओगो दुविहो सहावणाणं विभावणाणन्ति ॥
नियमसारः १०

ज्ञानात्मकश्च । यत् 'केवली'[1] (निरुपाधिकं) इन्द्रियातीतम् असहायञ्च अर्थात् प्रत्येकं वस्तुषु व्याप्तं तत्स्वाभावज्ञानमिति । पुनः विभावज्ञानमपि सज्ज्ञानमसज्ज्ञानमिति रूपेण द्विधा भवति । सज्ज्ञानं चतुर्धा—मतिज्ञानम्, श्रुतज्ञानम्, अवधिज्ञानम्, मनःपर्ययज्ञानञ्च । कुमतिकुश्रुतकुवधि इति भेदेनासज्ज्ञानमपि त्रिप्रकारकम् ।

एवं दर्शनोपयोगोऽपि[2] द्विप्रकारकः—स्वभावदर्शनोपयोगः विभावदर्शनोपयोगश्च । यत् इन्द्रियाग्राह्यमसहायञ्च तत्केवलं दर्शनं स्वभावदर्शनोपयोग इति कथ्यते । चक्षुदर्शनमचक्षुदर्शनमवधिदर्शनञ्च इमानि विभावदर्शनोपयोग इत्युच्यन्ते ।

ज्ञानदर्शनरूपात्मकमुपयोगमयः जीव एवात्मा । चैतन्यगुणयुक्तश्च । अकलङ्कदेवेनोक्तम्—

दशसु प्राणेषु यथोपात्तप्राणपर्यायेण त्रिषु कालेषु जीवनानुभवनात् जीवति, अजीवीत् जीविष्यति वा जीवः । (राजवार्तिक १।४।७।२५।२६) नेमिचन्द्राचार्येण द्रव्यसंग्रहे निगदितम्—जीवः[3], उपयोगमयः, अमूर्तः, कर्त्ता, स्वदेहपरिमाणमात्रकः, भोक्ता, संसारस्थः सिद्धः तथा स्वभावेनैवोर्ध्वगमनशीलः ।

जैनदर्शने जीवस्य (आत्मतत्त्वस्य) स्वरूप-प्रतिपत्तिः सर्वेषां दर्शनानां परिसरे व्यपदिष्टा । अस्यस्वरूपसम्बन्धि प्रत्येकं विशेषणं विविधदर्शनसंबन्धितमस्ति ।

चार्वाकमते जीवस्य (आत्मतत्त्वस्य) स्वतन्त्रमस्तित्वं नास्ति । तस्मिन् हि शरीरमेवात्मा । जैनदर्शने तु जीवः सदैव जीवति सो न कदापि नश्यति । तस्यमूलगुणं चैतन्यं यत् तदेवाद्यन्तरहितम् । जीवस्य-व्यावहारिकाः प्राणाः अपि भवन्ति । ये पर्यायानुसारिपरवर्तमानास्तिष्ठन्ति । दशप्राणाः, पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि मनोबल-वचनवल-कायबल-श्वासोच्छ्वासायुश्चापरे प्राणाः । इमे दशप्राणाः मनुष्यपतत्रिपशुदेवनारकीयेषु समरूपेणावतिष्ठन्ति । नव प्राणाः असंज्ञीपञ्चेन्द्रियाणामष्टप्राणाः चतुरेन्द्रियाणां सप्तप्राणाः त्रीन्द्रियाणां षड्प्राणाःद्वीन्द्रियाणां चत्वारः प्राणाः एकेन्द्रियाणां जीवानां भवन्ति ।

योनभेदेन प्राणानामपि परिवर्तनं प्रचलति । शरीरस्य तु परिवर्तनं प्रचलत्येव परं चेतन्यं न विघटत । अतएव "आत्मा" शरीरापेक्षया भौतिकः चेतनापेक्षया अभौतिकः ।

नैयायिकवैशेषिकदर्शनमतावलम्बिनः आत्मानं ज्ञानाधाररूपं मन्यन्ते, परं जैनदर्शने आत्मा आधारः ज्ञानमाधेय इति आधाराधेयसम्बन्धः न स्वीक्रियते । आत्मा ज्ञानस्वभावात्मकः यथा—अग्निः उष्णस्वभावात्मकः । स्वस्य भिन्नज्ञानेन "आत्मा" कदापि ज्ञानी न भवितुं शक्नोति ।[4]

मीमांसकाः भट्टमतानुयायिनः चार्वाकाश्च-आत्मा मूर्तः पदार्थ इति कल्पन्ते, किन्तु जैनदर्शनस्येयं मान्यता यत् पुद्गलो मूर्तपदार्थः । अस्मिन् ये गुणाः विद्यन्ते 'आत्मा' तेभ्य विरहितः । उक्तञ्च—

---

(१) नियमसारः ११–१२

(२) तह दंसण उव ओगो ससहावेदरवियप्पदो दुविहो ।
केवलमिंदियरहियं असहायं तं सहावमिदि भणिदं ॥
नियमसारः १३

चक्खु अचक्खू ओही तिण्णिवि भणिदं विभावदिच्छित्ति ।
पज्जाओ दुवियप्पो सपरावेक्खो य णिरवक्खो ।
नियम १४

(३) जीवो उव ओगमओ अमुत्तिकत्ता सदेहपरिणामो ।
भोत्ता संसारत्थो सिद्धो सो विस्ससोड्ढगई ॥
द्रव्यसंग्रह २

(४) जीवो णाणसहावो जह अग्गी उह्णवो सहावेण ।
अत्थंतरभूदेण हि णाणेण ण सो हवे णाणी ।
कार्तिकेय० १७८

अरसरूवमगन्धं अव्वत्तं चेदणागुणमसद्दं ।
जाण अलिंगग्गहणं जीवमणिद्दिट्ठसंठाणं ॥[1]

जीवः रस रहितो, रूपरहितो, गन्धरहितः स्पर्शरहितः शब्दरहितः पुद्गललिङ्गेनाग्राह्यः आकारानपेक्षी चैतन्यगुणवानिति ज्ञेयः। एवं विध एष 'अमूर्तः' अस्ति तथापि अनादिकालात् कर्मभिः सम्बद्धः अतएव व्यवहारदृष्ट्यायं मूर्त इत्यपि कथितुं शक्यते। शुद्धस्वरूपापेक्षया अमूर्तः कर्मबन्धापेक्षया मूर्तश्च। यदि जीवः सर्वथा मूर्तरूपेण स्वीक्रियेत तर्हि तस्यास्तित्वमपि व्यपगतं भविष्यति एष पुद्गलतः विविक्तो न भविष्यति। एतावताऽयं कथञ्चित् मूर्तः कथञ्चिदमूर्तः।

भारतीयदर्शनेषु अस्य आकारसम्बन्धेऽपि मतवैभिन्यं वर्तते। न्यायवैशेषिकसांख्यमीमांसादयो दर्शनवणाः जीवस्यानेकत्वं स्वीकृत्य तं सर्वव्यापकं मन्यन्ते। तेषां कथनं यत् 'आत्मा' आकाशवत् सर्वव्यापकोऽस्ति। उपनिषत्सु आत्मतत्त्वस्य सर्वगतत्वं सर्वव्यापकत्वं[2] प्रदर्शितम्। तथाहि अंगुष्ठ-[3] मात्रत्वमणुमात्रत्वमपि निर्दिष्टम्। परं जैनदर्शने तु आत्मप्रदेशाना दीपकप्रभाणामिव सङ्कोचविस्तारे संभवतिसति सः (जीव) लघुबृहत्शरीरभाग्भवति यथाक्रमम्। अर्थात् हस्ती शरीरे तस्यप्रदेशानुसारंविस्तारभाक्भवति, पिपीलिका देहे सए संकोचभाग् भवति। उक्तञ्च—

जह पउमरायरयणं खित्तं खीरे पभासयदि खीरं।
तह देही देहत्थो सदेहमित्तं पभासयदि॥ पञ्चास्तिकायका० ३३

यथा क्षीरे सन्निहितः पद्मरागमणिः तं स्वप्रकाशेन रञ्जयति तद्वत् देहस्थः अस्माऽपि स्वीयं देहं स्वरूपेणैव प्रकाशयतीति। तात्पर्यतः सः स्वदेह एव व्यापकः। अतः जीवः (आत्मा) स्वदेहपरिमाणात्मकः किन्तु एषा स्थितिः समुद्घातदशाऽनन्तरवर्तिनो। समुद्घाते तु जीवस्य प्रदेशाः शरीरबाह्येऽपि प्रसृताः भवन्ति। कि बहुना यावल्लोके व्याप्ताः भवन्ति। एतस्माद्हेतोः दर्शनेऽस्मिन् आत्मा (जीवः) कथञ्चित् व्यापकः कथञ्चिदव्यापकश्च स्वीकृतः।

सांख्यदर्शनं तु आत्मानं कर्तृरूपेण न स्वीकरोति अपितु भोक्तारमेव मन्यते। एत मते तु पुरुषः (आत्मा) साक्षी[4] एवास्ति। कर्तृत्वं तु प्रकृतौ एव पुरुषस्तु निष्क्रियः। परं जैनदर्शने आत्मा व्यवहारनयेन च स्वीयज्ञानदर्शनादिशुद्धभावानां कर्त्ताऽस्ति। उक्तञ्च—

कत्ता सुहासुहाणं कम्मानं फल भोयओ जम्हा।
जीवो तप्फल भोया भोया सेसा ण कत्तारा॥ वसु० श्रा० ३५

जीवः शुभाशुभकर्मणां कर्ताऽस्ति यतोहि तेनैव तेषां फलमुपभुज्यते। एतदतिरिक्तमपि किमपि द्रव्यं न तु कर्मणां भोक्ता न वा कर्त्ता। कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्नास्ति कश्चित् विरोधः। यदि जीवस्य भोक्तृत्वं स्वीक्रियेत तर्हि तस्य कर्तृत्वमपि सुतरां स्वीकरणीयः। अतःस्वयं एकया दृष्ट्या कर्त्ताऽस्ति अपरदृष्टया च कर्त्ता।

बौद्धदार्शनिकाः क्षणिकवादानुसारिणः सन्ति इति कृत्वा ते कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्मध्ये ऐक्यं न स्वीकुर्वन्ति। यद्यात्मा कर्मफलस्य भोक्ता न स्वीक्रियेत तर्हि तस्य फलमपि कर्त्तारं न मिलिष्यति। अन्यमेव मिलिष्यति। एवमव्यवस्था भविष्यति। अतः आत्मा स्वीयकर्मणामवश्यमेव भोक्ताऽस्मिन् विषये नास्ति काचित् विप्रतिपत्तिः। सिद्धान्तेऽस्मिन् आत्मा सुखदुःखरूप पुद्गलः कर्मणां भोक्ता व्यवहारदृष्ट्या अस्त्येव सःस्वीयचेतनभावानामेव भोक्ता। अस्तु एष कथञ्चित् भोक्ता कथञ्चिदभोक्ताऽस्ति।

सदाशिवदर्शनमतानुयायिनो मन्यन्ते यदात्मा कदापि सांसारिको न भवति, सः सर्वदा शुद्धोभूत्वैव तिष्ठति। कर्मणां तस्योपरि कश्चित् प्रभावो नायाति। सन्दर्भेऽस्मिन्नपि जैन-

(१) प्रवचनसारः २-८०
(२) सर्वव्यापिनमात्मानम् श्वे० १।१६
(३) अङ्गुष्ठमात्रपुरुषः श्वे० ३।१३
(४) तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरु
कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्व॥ सांख्यकारिका ९

दार्शनिकानां किञ्चित् मतवैभिन्यं वर्त्तते। तेषां मते प्रत्येको जीवः प्रथमम् सांसारिको भवति, अनन्तरं मुक्तावस्थां लभते। सांसारिको जीवोऽशुद्धः। अनादिकालादशुद्धो भूत्वा संतिष्ठते किन्त्वयं यदा शुक्लध्यानबलात् कर्मणां पूर्णक्षयं करोति तदा मुक्तिम् प्राप्नोति। पुरुषार्थेन शुद्धो भवति एषः। यदि प्रागयं सांसारिको न स्यात्तर्हि कथमेष मुक्त्यै प्रयतेत? एतावता जीवः सांसारिकोऽस्ति परं व्यवहारदृष्ट्या। शुद्धनयेन सर्वेजीवाः शुद्धा एव। एवं जैनदर्शनं जीवम् एकया दृष्ट्या विकारिणं स्वीकृत्य अपरदृष्ट्या अविकारं स्वीकरोति।

भट्टदार्शनिकाः मुक्तिं न स्वीकुर्वन्ति। तेषां मते तु आत्मनः चरमादर्शः स्वर्ग एवास्ति। आत्मा सदा संसारी एव भवति। तस्य मुक्तिर्भवत्येव न। तर्हि किं मुक्तिपरिकल्पनया? चार्वाकास्तु एतेषामपि अग्रगामिनः सन्ति। ते त्वात्मनमपि निराकुर्वन्ति। स्वर्गमोक्षपरिकल्पनयाऽपि ते दूयन्ते। कथं मुक्तिं स्वीकरिष्यन्ति?

परमस्मदीये मते ज्ञानावरणाद्यष्टकर्माणि समूलमुत्पाट्य संसारी एव जीव सिद्धो भवति अतः सिद्धस्वरूपनिर्धारणे श्री कुन्दकुन्दाचार्याः नियमसारे कथयन्ति—

"णिक्कम्मा अट्ठगुणा किंचूणा चरमदेहदोसिद्धा।
लोयग्ग-ठिदा णिच्चा उप्पादवएहिं संजुत्ता"॥

जीवस्य सांसारिको भावः मुक्तभावो द्वावपि तर्कसम्मत्तौ। अस्तु, जैनदर्शने केचन जीवा अभव्याः अवश्यमेव भवन्ति। एतेषां मुक्तिर्न भवति। परं इमेऽपि सिद्धा भवितुं शक्नुवन्ति।

माण्डलिकस्य कथनं यज्जीवः निरन्तरो गतिमान् सः कुत्रापि न स्थास्यति सर्वदा चलन्नेवास्ते।

जैनदर्शने तु जीवमूर्ध्वगमनशीलं स्वीकृत्यापि तावत् गमनशीलो, यावत् धर्मद्रव्यस्यास्तित्वं विद्यते। तस्य वास्तविको स्वभाव ऊर्ध्वगमनम्। परमशुद्धदशायां कर्माणि यत्र यत्र चालयन्ति तत्र तत्रैवायं गच्छति। कर्मरहितोऽयमूर्ध्वमुद्गच्छति। लोकस्याग्रभागे गत्वा स्थिरीभवति। यतो हि तमुलङ्घ्य द्रव्यस्य गतिरेव नास्ति। अत उद्गामी भूत्वाप्ययं न निरन्तरं उद्गामी इयं जैनदर्शनस्य मान्यता।

उक्तविवेचनेन सुस्पष्टं भवति यज्जैनदर्शने जीवस्य (आत्मनः) स्वतन्त्रमस्तित्वं विद्यते। तत्सम्बन्धिनः सर्वे विशेषणाः सार्थकाः सन्ति एतन्नितरां निष्पन्नम्।

पश्यन्ति ये नहि कृपां जगदम्बिकायाः

—आचार्यवर्याणां रामेश्वरझामहोदयानाम्

नित्यं सुखं बत विहाय पदं जनन्याः,
भ्रान्त्या भ्रमन्त्यतितरां हि विकल्पजालं।
आजन्मतो विविधकृच्छ्रत उद्धरन्त्याः,
पश्यन्ति ये नहि कृपां जगदम्बिकायाः॥

यस्याः शान्तौ शान्तिमभ्येति लोकः
क्षोभे क्षोभं क्षीणतां क्षीणतायाम्।
विश्वाराध्यां स्वात्मसंवित्तिमेकां
वन्दे देवीं कामये विश्वसिद्धिम्॥

देवतात्मा हिमालयः

श्री विद्याधरो द्विवेदः

नानाविधौषधसम्पूरितोऽनेकरत्नरत्नाकरो महिमालयो हिमालयो हि भारतवर्षस्याविभाज्यमङ्गमास्ते। एतस्मादेव हेतोरस्य विस्तृतं प्रशस्तं च वर्णनं महाकविभिरकारि स्वकाव्यमहाकाव्येषु। कविकुलकैरव-कुमुदः कवितावनिताविलासो महाकविकालिदासोऽपि प्रकृति-क्रीडाङ्गणं भारतभुवं वर्णयन् महिमवतो हिमवतो देवतात्मत्वं प्रतिष्ठापयाञ्चकारेति स्पष्टमेव तस्य प्रकृतिप्रेमलुब्धत्वम्। नातिविस्तृतं महाकवेरस्य काव्येषूपन्यस्तं पर्वतराजस्यास्य वर्णनं प्रदर्श्यते—

हिमालयं कालिदासो बहु स्निह्यतिस्मेति कारणादेव तस्य सम्भवतः किमपि काव्यं तद्वर्णनाद् विरहितं नास्ति। कुमारसम्भवे तु हिमालयस्य कुलमेव दर्शितम्। महाकाव्येऽस्मिन् हिमालयनन्दिन्या भवान्या जन्म, तपो, विवाहः, तत्कुमारस्य कुमारस्य जन्मप्रभृतीनि सालङ्कृतं समलङ्कृतानि। महाकाव्यस्यारम्भे एकस्मिनेवाऽद्वितीये निरवद्ये पद्ये हिमवतश्चित्रं सम्यगुट्टङ्कितम्—

> "अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा,
> हिमालयो नाम नगाधिराजः।
> पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य,
> स्थितः पृथिव्या इव मानदडः[1]॥"

श्लोकेऽत्र "स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः" इत्यनेनैतत्सूचितं यदयं हिमालयो बहुशाखाप्रशाखाभि प्रसृतः पूर्वसागरतः पश्चिमसागरं यावदभिव्याप्य भारतस्य रक्षकोऽस्ति संवृतः। देवतात्मत्वेनानेकदेवानामृषीणाञ्चापि निवासस्थानत्वं संपुष्यति। नैतदेव प्रत्युत—

> "यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं,
> मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे।
> भास्वन्ति रत्नानि महौषधींश्च,
> पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम्॥"[2]

अर्थात् राज्ञः पृथो राज्ये पृथ्वी सारभूतानि रत्नान्यौषधींश्च हिमालयाय ददौ। पुनश्च मेरुद्वारेणैतानि रत्नान्योषधयश्च पर्वतान्तराणि प्राप्ताः। श्लोकेनानेन ज्ञायते यत् रत्नौषधीनां दृष्ट्या यन्महत्त्वं हिमालयस्य तन्नास्ति सुलभं पर्वतान्तरेभ्यः।

एकतमेन श्लोकेनैवं निश्चीयते यन्महाकविकालिदासेन हिमालयः सम्यङ् निरीक्षित आसीत्—

> "तुषारसङ्घातशिलाः खुराग्रैः
> समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्मान्।
> दृष्टः कथञ्चिद् गवयैर्विविग्नै—
> रसोढसिंहध्वनिरुन्ननाद[3]॥"

अर्थात् कदाचनाभिमानधनो नन्दी हिमवति गर्जतः सिंहस्य ध्वनिमाकर्ण्य स्वखुराग्रैर्हिममयशिला उत्पाटयन् तदवलोकनव्यग्रान् गवयान् कुर्वाण उच्चैर्ननाद। एतेन ज्ञायते यत्तत्र पशवः स्वच्छन्दं विहरन्ति स्म।

रघुवंशमहाकाव्येऽपि हिमालयस्य वर्णनं कविना बहुत्राऽकारि। द्वितीये सर्गे दिलीपस्य गोचारणं विशेषेण-

१—कुमारसम्भवम्—१।१
२—कुमारसम्भवम्—१।२
३—कुमारसम्भवम्—१।५६

तत्पर्वतस्यैव गह्वरेषु समजनि। तत्रैव कामधेनुपुत्री नन्दिनी दिलीपं परीक्षते किन्तु तस्य दृढ़ां भक्तिमवधार्य प्रसीदति तन्मनोरथञ्च सफलयति। कालिदासोऽत्र हिमालस्यानुपमं सौन्दर्यं सङ्केतयति नन्दिनी गौरीगुरोर्हिमवत एतादृशं गह्वरं विशति यत् गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्प विद्यते[1]। इतश्च दिलीपो नन्दिनी हिंस्रैर्मनसाऽपि दुष्प्रधर्षा निश्चित्य।द्रिशोभाप्रहितेक्षणो जायते[2]। कविस्तत्र हिमालये देवदारू, कैलासगौरं वृषभं तत्तनयां पार्वती, कुमारञ्च वर्णयति।

चतुर्थे सर्गे महाराजरघुर्दिग्विजयप्रसङ्गेन प्राच्यप्रदेशान् विजित्य हिमालयाभिमुखं प्रस्थितस्तच्छैलमारुरोह—

"ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः।
वर्धयन्निपतत्कूटानुद्धूतैर्धातु रेणुभिः[3]"॥

यत्रत्या राजान उपायनपाणयो रघुमुपस्थिताः सन्तस्तत्सामर्थ्यमतुलं पराक्रमञ्च ज्ञात्वा स्वसर्वस्वं समर्पयाम्बभूवुः।

रघोः हस्तिनां ग्रैवेयकाणि हिमालयस्यौषधीना पतितैर्देदीप्यमानप्रकाशैरधिकां श्रियं दध्युर्येन रात्रौ दीपकानामावश्यकतैव न बभूव—

"सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः।
आसन्नौषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः"॥[4]

कुमारसम्भवेऽप्येवमेवावर्णि कविना 'भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः[5]'। एतेन ज्ञायते यद्धिमालये एवंविधा अप्योषधयः सन्ति या रात्रौ प्रकाशन्ते।

खण्डकाव्ये मेघदूतेऽपि कालिदासो हिमालयीयंममत्वं न जहाति प्रत्युत तत्रत्यामलकापुरीमेव स्ववर्ण्यविषयत्वेनाङ्गीकरोति। स्वाधिकारात् प्रमत्तः कश्चित् यक्षोऽलकातो निर्गमय्य प्रियतमाविधुरो रामगिर्याश्रमेषु प्रेष्यते। आषाढ़मासे मेघाच्छन्नं नभोऽवलोक्य व्याकुलो मेघमेव सन्देशहरं विधायालकां प्राहिणोत्। एतस्मिन्नेव प्रसङ्गे गतव्यं निदिशन् यक्षोऽलकां मानससरोवर हिमालयञ्च वर्णयति—

सन्तप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः,
सन्देशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य।
गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां,
बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या[6]॥"

श्लोकेस्मिन् धनपतेः कुबेरस्य प्रसिद्धनगर्या अलकायाः परिचयो दत्तः। नगरीयं मानससरोवरादप्यग्रे वर्त्तते इति पन्थानं निदिशता यक्षेण मेघं सम्बोध्य उक्तम्—

"कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्यां,
तच्छ्रुत्वा ते नयनसुभगं गर्जित मानसोत्का।
आ कैलासाद् विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः,
सम्पत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः[7]॥"

अर्थात् हे मेघ! त्वद्गर्जितमाकर्ण्य मानससरोवरं गन्तुमनसो हंसा मध्येमार्गं तव सहायका भविष्यन्ति, त्वञ्चताननुसरन् कैलासं प्राप्स्यसि। एतेनेदमायात यत् अलकाया प्राप्तेः पूर्वमेव कैलासपर्वतः प्राप्यते। ततो मानससरो वर्णितम्—

"हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः,
कुर्वन् कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य।
धुन्वन् कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानीव वातैर्नानाचेष्टैर्जलद! ललितैर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रम्॥"[8]

अर्थात् हे जलद! हेम्नः पद्मानि समुत्पादयतो मानसाज्जलं गृह्णन् पर्वतराजं हिमालयं प्रविश। अनेन ज्ञायते यदलकायाः प्रागेव मानससरो विद्यते।

१. रघुवंशमहाकाव्यम्–२।२६
२. ,, –२।२७
३. तत्रैव–४।७१
४. तत्रैव–४।७५
५. कुमारसम्भवम्–१।१०
६. मेघदूतम्–पूर्वार्द्धे–७
७. ,, ,, –११
८. मेघदूतम्-पूर्वार्द्धे—६२

तदनन्तरं यक्षो गन्तव्यामलकापुरीं वर्णयन्नाह, यत् हे पयोद ! प्रियतमस्येव हिमवतोऽङ्के गङ्गादुकूलधारिणीमलकां द्रक्ष्यसि, याऽलका प्रावृषि जलभरितैर्मेघैः सुसज्जितभवनवती सती मुक्ताजालग्रथितैरलकैर्युता काचन कामिनीव भाति । अर्थात् सा नगरी मेघैरेवालकैरलङ्कृताऽलकेति कथ्यते । अत्रेदमपि सिध्यति यद् गङ्गाया उद्गमः कैलास-मानससरोवराभ्यामपि उपरिष्टादस्ति—

"तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगङ्गादुकूलां,
न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ।
या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना,
मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम्[1] ॥" इति

कालिदासेन स्वसर्वस्वेऽभिज्ञानशाकुन्तलेऽपि हिमालयो वर्णितः । सप्तमेऽङ्के स्वर्गात् प्रतिनिवर्त्तमानो राजा दुष्यन्त इन्द्रसारथिना मातलिना प्राशंस्यत—

"सुखपरस्य हरेरुभयैः कृतं त्रिदिवमुद्धृतदानवकण्टकम्।
तव शरैरधुना नतपर्वभिः पुरुषकेशरिणश्च पुरा नखैः ॥"[2]

अर्थात् हे राजन् ! दुष्यन्त ! यथा पुरा नृसिंहरूपो भगवान् स्वनखाग्रै राक्षसान् निहत्य त्रिदिवं सपत्नविधुरं चकार तथैव भवानपि हिमवतो देवतानिवासस्थानानि दानवकण्टकैर्विरहितानि कृतवान् । अनेन सिध्यति यत्तदानीं हिमवति दुष्यन्तस्यैव शासनमासीत् ।

तत्रैव अग्रे दुष्यन्तो मातलिं किम्पुरुषनिवासस्थानं हेमकूटं पृच्छति । हेमकूटपर्वतो हिमालयस्योत्तरदिग्भागे मन्यते । यथोक्तम्—

"दक्षिणे भारतं वर्षमुत्तरे लवणोदधेः ।
कूलादेव महाभाग तस्य सीमा हिमालयः ॥
ततः किम्पुरुषवर्षं हेमकूटादधः स्थितम् ।
हरिवर्षं ततो ज्ञेयं निषधोऽवधिरुच्यते ॥"[3]

अर्थात् हिमालयाग्रे हेमकूटान्नीचैः किम्पुरुषाणां प्रदेशस्ततो निषधः पर्वतस्ततश्च हरिवर्षमर्थात् योरपदेश आरभ्यते । अनेन स्पष्टं यत् तदानीं न केवलं हिमालयोऽपि तु किम्पुरुषवर्षं हेमकूटपर्वतश्चापि भारतवर्षस्य राज्यक्षेत्रमासीत्; तथापि भारतवर्षस्य निश्चिता उत्तरदिग्वर्तिनी सीमा हिमालयपर्वतपर्यन्तमेवासीत् । अस्तु—

उपरि समुद्धृतैरुद्धरणैर्निश्चीयते यत् महाकविकालिदासो भारतभुवो रक्षक, भगवतस्त्रिनेत्रस्य निवासस्थानं, भवान्या जन्मसदनं च हिमालयं परम स्निह्यति स्म । सम्पूर्णमेव काव्यमस्य हिमवतो वर्णनेनालङ्कृतमस्ति । स्वयं पार्वतीपरमेश्वरावस्याभीष्टदेवते आस्ताम् । अतोऽस्य पर्वतराजस्य वर्णनं कथङ्कारमुपेक्षेतायं महाकविः । हिमालयो नहि केवलं हिमाऽऽलयो न वा पर्वतराजः प्रत्युत भगवत्याः पार्वत्या जनको, भगवतो भूतभावनस्य तपःक्षेत्रं, देवानामाश्रयोऽपि । अतोऽस्य यद् देवतात्मत्व महाकविना प्रतिष्ठापितं तत्सर्वथोपयुज्यते ।

卐 विद्युल्लता विभाति 卐

'हंसः'

अतिशयचपला, सुप्रिया, चित्रा चतुरायाति ।
किं तव दयिता ? नहि सखे, विद्युल्लता विभाति ॥

पूर्वं गर्जति, तर्जयति, पश्चाच्चलति चकास्ति ।
चण्डी पत्नी ? नहि सखे, विद्युल्लता चलास्ति ॥

१—मेघदूतम्-पूर्वार्द्धे—६३ २—अभिज्ञानशाकुन्तलम्—७।२ ३—पद्मपुराणम्

राजदण्डनिर्णयः—ऐतिहासिकं वृत्तम्

—श्रीमहावीरप्रसादः

आसीत् गोलकुण्डायाः सुल्तानः कृतसङ्कल्पो विजयनगरराज्याधिपतिं कृष्णदेवरायं हन्तुम्। स गुप्तचरमेकं प्राहिणोत् यो विजयनगरे निजशिविरं प्रस्थापितवान्। ज्ञातमिदं तेन यत् तेनालीरामाभिधानस्य राजविदूषकस्य कृष्णदेवराये अमितः प्रभावो वर्त्तते। दिनद्वयानन्तरमेको नवागन्तुको राजविदूषकस्याग्रे समुपस्थितो भूत्वोवाच—'तव परिवारस्य" सदस्योस्मि गृहात् तदा निरगच्छम् यदा आवां वयसि नितरामल्पौ आस्व"। तेनालीरामस्तमागन्तुकं निजगृहे स्थातुमादिदेश किन्तु स्वान्ते तेनोक्तं "यदर्थवान्नरो नैकं सम्बधिनं प्राप्नोति।"

अथैकस्यां रात्रौ यदा विजयनगराधिपतिः शयितुमुद्युक्त आसीत् तदैव रहस्यमयमेकं सन्देशमलभत यदधुना द्विवादनसमये ममावास आगम्यताम् भवद्भिः सह कतिपया आवश्यकीयाः वार्त्ताः विचारणीयाः सन्ति।" पत्रमेतद्विश्वस्तसख्युः तेनालीरामस्य नाम्ना हस्ताक्षरितमासीत्। भूपतिः पत्रं मुहुर्मुहुः पपाठ। भृशं विस्मयाभिभूतोऽचिन्तयत् किं नु पत्रं सत्यमेव तस्मादेव वर्त्तते। अथवा केनचित् शत्रुणा जालमेकं रचितं विद्यते! राजा एवं प्रकारेणात्यन्तं शोकाकुलः संजातः। किन्तु सः कतिपयाभिः सावधानताभिः सह रहस्यमयमामन्त्रणमंगीकृत्य गन्तुं निर्णीतवान्।

पूर्वं निश्चितवेलायामेकः छायेव नरस्तेनालीरामस्य द्वार्यतिष्ठत्। स एव भूपतिरासीत्। सः स्वैरं कपाटमघक्कयत्। कपाटमुन्मीलितमभूत्। तत्र चिरमतिष्ठत् सः तदनु सोऽभ्यन्तरं प्राविशत्। अन्धस्तमः आसीत्। अकस्मादेकः कृष्णछायेव राजानमाक्रान्तवान्। नीरवाकाशे 'स्विश' इति रवं कुर्वन्नेकः करवालो नरपतिमहन् किन्तु भूपतिर्वर्मा छादिततनुरासीत्। तदेव पूर्वविधानं तेन गृहीतमासीत्। यदाक्रामकस्य करवालो निष्फलतां गतः राजा तं स्वकरस्थकरवालेनाक्रान्तवान्। वेदनाक्रन्दनेन सह सः गुप्तचरो भूमौ पतित्वा पञ्चत्वं गतः।

अत्रान्तरे तस्मिन् तिमिरे तयोः संघर्षकलकलस्तेनालीरामं प्राबोधयत्। सः दीपकेन सह तत्र धावन्नागतः। तत्रस्थं दृश्यं वीक्ष्य स नितरां स्तब्धो जातः।

अपरेद्युः तेनालीरामः प्रमुक्तन्यायालये स्वयमुवीशेन कृष्णदेवरायेण परीक्षितः। विदूषकस्तथाकथितसंबन्धिन आगमनस्यात्मना सह तस्य निवासस्य च सर्वोदन्तं भूपालस्याग्रे अवितथमवर्णयत् आत्मनश्च निरपराधत्वञ्च न्यवेदयत्। राजोवाच, अयि तेनालीराम, तव सदाशयतायामहं न शंके किन्तु विधिनियमानुकूलं मयानुवर्तितव्यमेव। अजानतापि केनचित् शत्रुजनाश्रयदानं राजद्रोहोऽस्ति। अतोऽहमादिशामि यत्त्वं मृत्युदण्डं भजस्व।' राजा मृत्युदण्डादेशं श्रावयन् भूरिभावनिर्भरो जातः यतः तेनालीरामस्तस्यात्यन्तप्रियवयस्य आसीत्।

तदनु किंचित् रूक्षस्वरेण नरपतिरवदत् तेनालीराम! न्यायः निजसरणिं ग्रहीष्यत्येव कारणेनानेनाहं तव दण्डं परिवर्त्तयितुं न पारयामि किन्तु त्वन्मृत्युमार्गचयनाधिकारं तुभ्यमहं प्रददामि। विद्युद्गत्या स लोकविश्रुतः विदूषको व्याहरत्;—"तर्हि महाराज, वार्द्धक्यादहं मर्तुं निश्चिनोमि। नरपतिर्विदूषकस्य मुखं चिरं व्यलोकयन्नतिष्ठत्। तदन्तरं सः प्रमुक्तकण्ठं जहास तेनालीरामस्य च मुक्त्यर्थमादिदेश।

कर्ममीमांसादर्शनम् : क्रियापादः

आविष्कर्त्ता तथा भाष्यकारः

भगवत्पूज्यपादमहर्षियोगिराजस्वामिज्ञानानन्दमहाराजः

प्रत्येकं कल्पस्य सर्वोऽपि ज्ञानसमूहः सृष्टेरादौ तत्कल्पप्रकाशितवेदे प्राकट्यमासादयति। अन्यानि वेदसम्मतशास्त्राणि वेदस्यैव भाष्यरूपाणि। अतो वेदाः तत्सम्मताः शास्त्रसमूहाश्च येषां कर्मणामनुष्ठानाय आज्ञां प्रकुर्वते तत्सर्वाण्येव जैमिनिमुनिमते धर्मस्वरूपाणि। अतो जैमिनिमहर्षिमते वेदशास्त्रानुमोदितं कर्मैव धर्मः, वेदशास्त्रनिषिद्धकर्माधर्मः। वेदप्रोक्ताः स्मृतिप्रतिपादिताश्च कर्मकाण्डादयः क्रियाकलापाः सिद्धान्तामममेवानुसरन्ति। उपासनाप्रवर्तकेषु सर्वेष्वपि तन्त्रशास्त्रेषु साधनशैलीनिर्देशाय यावन्त आचाराः सन्ति तेषु त्रयाणामेवाचाराणां प्राधान्यम्। एतन्मतपरिपोषणायोदाह्रियते यत् तन्त्रेषु प्रचलितो दक्षिणाचार इममेव सिद्धान्तं पोषयति ॥२०४॥

द्वितीयं मतं प्रदर्शयति—

विधिसाध्यमानमिति नारदः ॥२०५॥

नारदेन महर्षिणा विधिसाध्यमानं कर्मैव धर्म इति निर्दिष्टम्। धर्माधर्मनिर्णयविषये आचार्यगुरुमहाजना अनुकरणीयाः। धर्माधर्मनिर्णयप्रसङ्गे आचार्याणाम् वेदशास्त्राणामपि मते भेदप्रतीतिः। अत आत्मज्ञो गुरुः शास्त्रज्ञ आचार्यः कुलसम्प्रदायपरम्पराप्राप्ता महाजनाश्च यं मार्गं निर्दिशन्ति स एव धर्मस्य पन्थाः। ये महापुरुषा अविद्यां नाशयितुं विद्यामधिगन्तुं च शिक्षन्ते ते आचार्याः, ये चाभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तये साधनशिक्षां विदधते, ते गुरवः प्रोच्यन्ते। एतादृशा आचार्या गुरवश्च नूनमेव वेदशास्त्रतत्त्वज्ञा आत्मज्ञाश्च भवन्ति। तैः किल यो विधिरुपदिश्यते साधककृते स एव धर्म इति देवर्षिनारदमतम्। भक्ताग्रगण्यो देवर्षिनारदो निजभक्तिदृष्ट्या आचार्ये गुरौ वा ज्ञानसूर्योदयं मन्यते, अतो धर्माधर्मनिर्णये आचार्यगुरुप्रदर्शितं विधिमेव धर्ममङ्गीकरोति। सिद्धान्तमिममनुसृत्यैवानेके वैदिका अवैदिकाश्च सम्प्रदाया उपासनासम्प्रदायाश्च प्रचलिताः प्रचरिष्यन्ति च। अतः साम्प्रदायिकेषूपासकेषु कर्मविधिषु च पार्थक्यं विलोक्यते। तत् तत् सम्प्रदायानां कृते तत्तत्सर्वमुपादेयमेव ॥२०५॥

तृतीयं मतं वक्ति—

आत्मोन्मुखमिति गौतमः ॥२०६॥

पूज्यपादमहर्षिगौतममते मानवमात्मोन्मुखं नयत् शारीरिकं वाचनिकं मानसिकं च कर्म धर्म इति। स्वतः सिद्धमिदं यत् मानवान्तःकरणम् इन्द्रियोन्मुखं सत् जीवम् अतिनिम्नावस्थां प्रापयति। अतः कर्मसमूहो जीवं यावदिद्रियोन्मुखं नयति तावानेवाधार्मिको भावः समुत्पद्यते। सुतरां यत् कर्म जीवम् आत्मविमुखं विधत्ते तदधर्मः। अन्यत्र धर्मस्योद्ध्वंगतिः सदा आत्माभिमुखशीला जीवम् अभ्युदयात्मोन्मुखस्रोतसि प्रवाहयन्ती अन्ते निःश्रेयसस्वरूपात्मपदं प्रापयति। अतो महर्षिगौतमस्य धर्माधर्मनिर्णयविषये मतमिदं विज्ञानानुमोदितम्। ज्ञानाज्ञाननिर्णयकानि तत्त्वज्ञानप्रकाशकानि यावन्ति ज्ञानकाण्डमतानि, तानि सर्वाण्येव अस्यामेव मौलिकभित्तौ स्थितानि। वैदिकानि तान्त्रिकाणि मिश्राणि च उपासनाकाण्डकर्मकाण्डयोः त्रिविधसाधनानि, सकलान्येव तानि यदा तमेव मौलिकं

सिद्धान्तमाश्रयन्ति, तदैव तानि वैदिकानि प्रोच्यन्ते ॥२०६॥

चतुर्थं मतं विविनक्ति —

अभ्युदयनिःश्रेयसकरमिति कणादः ॥२०७॥

महर्षिकणादमते अभ्युदयनिःश्रेयसकरं कर्मैव धर्मः। मानवधर्मधारिकायाः शक्तेः प्रभावतो मनुष्यः प्रथमम् ऐहलौकिकमभ्युदयं समोहमानस्तं प्राप्नोति ततः किञ्चिदुन्नतावस्थां प्राप्तः पारलोकिकमभ्युदयमिच्छन् तमधिगच्छति । अन्ते च सत्त्व गुणमभिवर्द्धयन् निःश्रेयसमीहमानः तमासादयति । अतः येन कर्मणा ऐहलौकिकपारलौकिकाभ्युदयः प्राप्यते, अन्ते च निःश्रेयसावाप्तिः, तत् सर्वमेव शारीरिकं बौद्धिकं च कर्म धर्मशब्दवाच्यमिति महर्षिकणादमतम् । आर्यजातीयवर्णाश्रमशृङ्खलामौलिकभित्तिः सिद्धान्तमिम निर्बिभर्ति ॥२०७॥

पञ्चममतं निर्दिशति —

अक्लिष्टपोषकमिति पतञ्जलिः ॥२०८॥

अक्लिष्टपोषकं कर्मैव धर्म इति महर्षिपतञ्जलिसम्मनम् । वृत्तिराज्याधारभूतमनो बन्धनमोक्षकारणम्। अन्तःकरण एव कर्मसंस्कारोऽपि संचीयते, मनोवृत्तिमयम्। पूज्यपादमहर्षिपतञ्जलिना वृत्तिराज्यं क्लिष्टाक्लिष्टभेदेन द्विधा विभक्तम् । सर्वा अपि मनोवृत्तयः क्लिष्टाक्लिष्टान्तर्गताः। क्लिष्टा वृत्तयस्तमोवर्धयन्ति, अक्लिष्टाश्च सत्त्वम्। अतो महर्षिपतञ्जलिमते यानि शारीरिकमानसिकबौद्धिककर्माणि मनसः क्लिष्टवृत्तीः परिवर्धयन्ति तान्यधर्मरूपाणि, यानि चाक्लिष्टवृत्तिसमेधकानि तानि धर्मशब्दवाच्यानि । मन्त्रयोगहठयोगलययोगराजयोगनाम्ना चतुर्विधयोगसिद्धान्तमवलम्ब्य यावन्तः सम्प्रदाया आविर्भूतास्तदाधारमिदं मतमेव परिपोषयन्ति । उदाहरणत इदं वक्तुं शक्यते यत् तन्त्रोक्तदिव्याचारसाधनविधयो मौलिकीमिमामेव भित्तिमास्थिताः ॥२०८॥

षष्ठं मतं निरूपयति—

लीलामोचकमिति कपिलः ॥२०९॥

प्रकृतिलीलातो मोचक कर्म धर्म इति महर्षिकपिलमतम्। लीलामय्या ब्रह्मप्रकृतेर्महामायाया लीलैव दृश्यप्रपञ्चरूपसृष्टेर्मौलिक कारणम्। त्रिगुणमय्याः प्रकृतेस्त्रिगुणजाले बद्धो जीव आवागमनचक्रे निरन्तरं भ्राम्यति। अतः प्रकृतिलीलाविलासः स्थितिशीलः। अतोहि येन शारीरिकेण, मानसिकेन, बौद्धिकेन च कर्मणा त्रिगुणजनितलीलाबन्धनं वर्धते तत् अधर्मस्वरूपम्, येन च जीवनबन्धनकारिणो लीलाग्रन्थेः विमोकस्तद् धर्मशब्दवाच्यम्। तात्पर्यमिदं यत् प्राकृतिकीलीला पुरुषस्वच्छस्वरूपे प्रतिफलिता पुरुष विमोहयति। तत्त्वज्ञानेन साधको यावत् प्रकृतिस्वरूपं विजानाति तावदेवासौ प्रकृतिलीलाबन्धन परित्यजति। येन येन कर्मणा प्राकृतिको लीलानुरागो ह्रसति तदेव धर्म इति पूज्यपादमहर्षिकपिलमतम् । यावन्ति वैदिकमतानुयायीनि कर्मकाण्डानि यावन्तश्च दार्शनिकसम्प्रदायाचाराः प्रचलन्ति तेषां सर्वेषामेव मौलिकभित्तिरिदमेव विज्ञानम् ॥२०९॥

सप्तमं मत प्रदर्शयति—

सत्त्ववृद्धिकरमिति भरद्वाजः ॥२१०॥

धर्माधर्मनिर्णयविषये महर्षि-सूत्रकारभरद्वाजमतमिदं यद् येन शारीरिकेण, बौद्धिकेन च कर्मणा तमोगुणहानिः सत्त्वगुणवृद्धिश्च जायते तत् कर्म धर्मशब्दवाच्यम् । अत्रैव सिद्धान्ते मीमांसाशास्त्रं प्रतिष्ठितम्। सनातनधर्मस्य सर्वव्यापक-सर्वजीवहितकरधर्मविज्ञानस्य मौलिकी भित्तिरियमेव ॥२१०॥

अष्टमं मतं निरूप्यते —

ईश्वरार्पितमित्यङ्गिराः ।।२११।।

ईश्वरार्पितं कर्म धर्म इति महर्षेः अङ्गिरसो मतम् । सर्वविधमपि कर्म ईश्वरार्पणपूर्वकं क्रियमाणं धर्मशक्तिमुत्पादयति । यथा किल आत्मना प्रकृतिसम्बन्धः तथैव प्रकृत्या कर्मसम्बन्धः । आत्मना पृथग्भवन्ती प्रकृतिः सृष्टिलीलाविलासं प्रकटयति । आत्मनः पृथग्भूत्वा प्रकृतितरङ्गायितदशेव कर्मोत्पत्तिकारणम् । तेनैव च जीवभावः समुत्पद्यत इति दर्शनशास्त्राणि साधुरीत्या प्रमाणयन्ति । तदेव च अनन्तकोटिब्रह्माण्डभाण्डोदर्य्याः ब्रह्मप्रकृतेः सृष्टिलीलाविलासस्य गूढं रहस्यम् । लयक्रिया तद्विपरीता । कर्म यदा प्रकृतौ प्रविशति, प्रकृतिश्च ब्रह्मण्यव्यक्तदशामधिगच्छति, तदानीं सहैव कमणा दृश्यप्रपञ्चमयं जगदिदं परमात्मनि विलीयते । बन्धमोक्षयोरेकमात्रकारणभूतं जीवान्तःकरणं यदा बहिर्मुखीनतां सम्पद्यते, तदा सैवावस्था बन्धनकारिणी । आत्मोन्मुखीनमन्तःकरणं जीवविमुक्तिनिदानम् । इममेव दार्शनिकं सिद्धान्तमभिलक्ष्य महर्षिरङ्गिराः सिद्धान्तितवान् यत् भगवद्भक्तिसंयुक्तः साधको यद्यत् शरीरमनोबुद्धिकार्यमनुतिष्ठन् धैर्यसद्विचारानुगुण्यं सत्येन हृदा यत्कर्म परमात्मनि समर्पयति तत्सर्वमपि धर्मशब्दवाच्यमित्यत्र नास्ति सन्देहावसरः । शङ्कासमाधानपुरस्सरभिदमुच्यते यद् यदि आत्मोन्मुखीनमन्तःकरणमेवाभ्युदयनिःश्रेयसाधिगमस्यैकमात्रनिदानम्, यदि च सर्वासां परिसमाप्तीनां निखिलस्याप्याश्रयस्थलमात्मैव, यदि चापि आत्मनि लक्ष्यभूते सति जीवस्य समस्तमपि कालुष्यं शुभाशुभकर्मणा साकं स्वत एव विनाशमुपढौकते, तर्हीदं स्वतः सिध्यति यदात्मानमभिलक्ष्य यत् किमपि क्रियमाणं सदसत्कर्म जीवाभ्युदयनिःश्रेयसकरं धर्मतामापत्स्यते । अन्यच्चेदमपि सुनिश्चितमेव यदन्तःकरणस्य विक्षेपराहित्यं विना भक्त्या च भगवद्भावापन्नत्वमन्तरेण न भवितुमर्हति मनसोगतिरात्माभिमुखीना । यदि च भक्तमनोवृत्तावात्मोन्मुखिन्यां जातायां सत्यामन्तःकरणे धर्मपुण्योदयः स्वभावसिद्धः । विषयोऽयं प्रकारान्तरेणाप्यवमन्तुं शक्यते, तथाहि— भाव एवान्तःकरणस्यान्तिमं तत्त्वम् । अतः सदसद्भाव एव सदसत्कर्महेतुतां भजते । उदाह्रियतेऽत्र यदसत्कर्मापि जीवहिंसा यज्ञपशुबलिस्वरूपा धर्मतामापद्यते । प्रसङ्गेऽत्रमतविशेषं निदर्शयति तन्त्रशास्त्रोक्ताः कर्मोपासनाकाण्डयोः प्रवर्त्तकाः, सर्वेऽप्याचारा दक्षिणाचारदिव्याचारभेदेन त्रिधा विभक्तुं शक्यन्ते। तेषु वामाचारपद्धतिरिमामेव वैज्ञानिकीं भित्तिमास्थिता । अतो भावशुद्धिपूर्वकं क्रियमाणं कर्मैव धर्मः । ईश्वरस्मरणपुरस्सरं परमेश्वरसमर्पितेन कर्मणा स्वत एव भावशुद्धिः । अतो हेतोः पूज्यपादमहर्षिरङ्गिरा इदं निश्चिनोति यत् किमपि शारीरिकं मानसिकं वा कर्म भगवत्प्रीत्यर्थं विधीयमानं श्रीमति परमात्मनि समर्पितमवश्यमेव धर्मस्वरूपतामापद्यते ।।२११।।

नवमं मतमुदीर्य्यते—

लोकहितमिति व्यासः ।।२१२।।

लोकहितकरं कर्मैव धर्म इति महर्षिव्यासमतम् ! व्यष्टिसमष्टिरूपेण ब्रह्मांण्ड पिण्डं च समानम् व्यष्टिसमष्टिसम्बन्धेन जगद्धितकर व्यक्तिहिताधायकं कर्म चैकमेव । जगता सह जगत्कर्त्तु भंगवत एकत्वसम्बन्धः। पिपीलिकातो हस्तिनं यावत्, मानवादारभ्य मनुष्यसमाजपर्यन्तं सर्वा एव समष्टयो व्यष्टयश्च भगवता सहसंबंधनिबन्धना विज्ञेयाः । पशुं खगमारभ्यसाधारण मानवीयसृष्टिपर्यन्तम्, असभ्ये मानवे ज्ञानिनि वा भगवतश्चित्कलातारतम्ये सत्यपि जगदीश्वरसृष्टिरेकसम्बन्धसम्लिता वेद्या । अतोहि लोकसमर्चया जगदीश्वरपूजा क्रियते । वसुधैव कुटुम्बकम्, जगच्चपरमात्मस्व-

रूपमिति बुद्धया क्रियमाणं फल्गु गुरु वा शारीरिकं मानसिकं बौद्धिकं च कर्म धर्मशब्दवाच्यमेव। पूज्यपादेन महर्षिणा व्यासेन समाम्नायते यत् शारीरिकं वाचनिकं बौद्धिकं च कर्म लोकहितदृष्टया, जगत्कल्याणधिया क्रियेत तर्हि तत् धर्म एव। जगत्सेवा भगवत्सेवातो नातिरिच्यते, तदा जगत्सेवा धर्मकार्यमित्यत्र कः सन्देहः। अतो भगवता व्यासेन प्रोक्तम्—

अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम्।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्॥

एतदर्थं धर्मविषये व्यापकमेकं साधारणलक्ष्यं व्यञ्जयितुमेतादृशमतप्रकाशः स्वाभाविक एव। यद्यपि धर्मस्य व्यासक-विशेषसाधारणलक्षण-विषये सविस्तरमीमांसा प्रथमपादे समनुष्ठिता; तथापि तत्तन्महर्षिविभिन्नमतेषु कीदृक् कर्म धर्मः किञ्चाधर्म इति विषय एतेषु सूत्रेषु विवेचितः ॥२१२॥

मतपार्थक्यनिदानमुच्यते—

संस्काराधिकारभेदोऽत्र हेतुः ॥२१३॥

संस्कारोऽधिकारभेदश्च धर्मविषये महर्षिमतभेदकारणम्। पूज्यपाद-महर्षिमतेषु पूर्वोक्तां विभिन्नतामवलोक्य सन्देहग्रस्तस्य जिज्ञासाः शङ्कायाः समाहितये विज्ञाप्यत इदं यत् धर्मविषये महर्षिषु वस्तुतो न मतभेदः, किन्तु संस्काराधिकारवैचित्र्यमेवात्र हेतुः। स्वीयपूर्वजन्मार्जित-विभिन्नसंस्कारकारणेन प्रारब्धजनिताधिकारवैचित्र्यहेतुना च मानवानां प्रकृति-प्रवृत्तिशक्तिभेदः स्वाभाविकः। भेदेनैतेन साधनपद्धतौ विभिन्नमार्गेषु च रुचिपार्थक्यं स्वभावसिद्धम्। एतेनैव कारणेन जगत्कल्याणबुद्धया कृपालवो धर्माचार्या महर्षयो धर्मविषये विविधमार्गान् निर्दिष्टवन्तः। यस्य यः पन्थाः सुगमस्तेन तेनैव पथाऽग्रेसरिष्यते। सर्वे किलाभ्युदयस्य निःश्रेयसस्य वा पथः पथिकाः सम्भवन्ति ॥२१३॥

कारणान्तरं व्याचष्टे—

सर्वजीवहितकरत्वं च धर्मस्य ॥२१४॥

धर्मस्य सर्वजीवहितसाधकत्वं च महर्षिमतभेदकारणम्। धर्मस्य विराट्स्वरूपं तदीया व्यापकसत्ता च ब्रह्माण्डे पिण्डे, जडे चेतने च समानभावेन स्थित्वा सृष्टिरक्षां विधत्ते। परन्तु मानवशरीरे विलक्षणं तदाधिपत्यम्। मानवो यदा पञ्चकोषपरिपूर्णतां प्राप्य स्वस्य पिण्डस्याधीश्वरो जायते तदा धर्मशक्तेरनुगमनमावश्यकम्

चेतने जगति धर्मनियामिकायाः शक्तेः पूर्णता दृष्टिगोचरतामापद्यते। व्यष्टिसृष्टिक्रममनुसृत्य जीवभावविकास उद्भिज्जतः प्रारभते। तदानीं जीवः क्रमशः स्वेदजाण्डज-जरायुजान्तर्गतागणितयोनिषु भ्राम्यन् मानवयोनिं प्रपद्यते। उद्भिज्ज-स्वेदजाण्डज-जरायुज-मनुष्येषु क्रमशोऽन्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयाऽऽनन्दमयाः कोषा विकसन्ति। उद्भिज्जे चैकः, स्वेदजे द्वौ, अण्डजे त्रयः, जरायुजे चत्वारः, मानवे च पञ्चकोषा विकाशमापद्यन्ते, पञ्चकोषविकासतो जीवभावस्य पूर्णता। निम्नयोनिषु कोषाश्चान्ये गौणरूपेण तिष्ठन्ति। धर्मस्यैव शक्तिरियं यया जीवः प्रकृतिराज्ये क्रमोन्नतो भवन् मनुष्ययोनिमासादयति। जीवक्रमोन्नतिमभिलक्ष्य भगवता वेदव्यासेन प्रोक्तं यत्—

उन्नतिं निखिला जीवा,
धर्मेणैव क्रमादिह।
विदधानाः सावधानाः
लभन्तेऽन्ते परं पदम्।

प्रकृत्यधीनत्वादेव जड़राज्यस्य समस्तेषु जीवेषु प्रकृतिसाहाय्येनैव स्वभावत एव धर्मविकासः सम्पद्यते। केवलं चेतनराज्यजीवे मनुष्य एवं कर्मानुष्ठानस्वातन्त्र्यं विचारशक्तिश्च समुदेति, येन तत्र पूर्णरूपतः स्वाधीनो धर्म-

विकाशो जायते। अतो मानव एक धर्मसाधनाधिकारी। उक्तं च महाभारते भगवता व्यासेन—

मानुषेषु महाराज धर्माधर्मौ प्रवर्ततः।
न तथाऽन्येषु भूतेषु मनुष्यरहितेष्विह ॥
उपभोगैरपि त्यक्तं नाऽऽत्मानं सादयेन्नरः।
चाण्डालत्वेऽपि मानुष्यं सर्वथा तात शोभनम् ॥
इयं हि योनिः प्रथमा यां प्राप्य जगतीपते।
आत्मा वै शक्यते त्रातुं कर्मभिः शुभलक्षणैः ॥

उद्भिज्जतः पशुपर्यन्तं जडराज्यस्य सर्वे जीवाः कोषविकासानुसारेण प्राकृतिकरूपेण धर्मविकासमासादयन्ति। एकमात्रमन्नमयकोषविकासहेतुनैवोद्भिज्जो जीवः शाखामात्रविस्तारणेनैव वृक्षरूपेण परिणमते, एवं किलोद्भिज्जशक्तिर्हि किञ्चिद्धर्मविकाससूचिका। स्वेदजे प्राणमयकोषविकासत्वात् अनेकाः प्राणक्रियाः परिदृश्यन्ते, तथाहि—रोगकीटाणुभिः शरीरे व्याध्युत्पत्तिः, महामारीप्रसृतिः, रुधिरश्वेतकीटाणुद्वारा व्याधिनाशः, सर्वमिदं स्वेदजयोनौ धर्मविकासपरिचायकम्। अण्डजे मनोमयकोषविकासलक्षणप्रेमद्वेषादिवृत्तिदर्शनं धर्मशक्तिविकासफलस्वरूपमेव। जरायुजे विज्ञानमयकोषविकासत्वात् पशुशरीरेषु धर्मविकासस्य बहुविधानि बुद्धिवृत्ति-लक्षणानि प्रत्यक्षसिद्धानि, गजव्याघ्राश्वसिंहादयः समुन्नताः पशवः स्वाधिकारानुरूपं बुद्धिकार्यं कुर्वन्तः परिदृश्यन्ते। सर्वमिदमेतेषु धर्मविकासस्य प्रत्यक्षलक्षणम्। एवं हि प्रकृत्यैव धर्मविकासं प्राप्नुवन्तो जीवा अन्ते मनुष्ययोनिमासादयन्ति।

जडराज्यजीवान् प्रकृतेः पूर्णरूपेणाधीनतां भजतस्तान् प्रकृतिमाता शिशुवत् स्वक्रोडे लालनं पालनं कुर्वती मानवयोनिं प्रापयति। अतः प्रकृतेरेव पूर्णप्रतिभाव्यत्वात्तथाभूतो जीवो न भवितुमर्हति पुण्यपापाधिकारी। परन्तु मानवशरीरं प्राप्तो जीवोऽहम्भाववृद्धया स्वतन्त्रो भूत्वा कर्मानुतिष्ठन् प्रकृतेरनुशासनमुल्लङ्घयन् यथेच्छमिन्द्रियसेवापरायणो बोभूयते। जडराज्ये वर्त्तमानजीवस्य नियमितरूपतोऽन्नाहारनिद्राभयमैथुनादिक्रियाकलापाः सम्पद्यन्ते स्म, ते प्रकृताधिपत्यकारणात् मानवजीवस्यानियमिततां भजन्ते। एतत्फलमिदं यत् उद्भिज्जयोनितो मानवयोनिपर्य्यन्तमवाधमुपढौकमाना जीवक्रमोन्नतिधारा रुद्धा सती पुनर्निम्नगामितां प्रपद्यते। धर्मशक्त्यैव मानवस्याधोमुखिना गतिर्निरुद्धोर्द्ध्वमुखीना सम्पद्यते। अत एव सनातनो धर्मो जागतिकसर्वधर्ममतानां पितृस्वरूपः। स च स्वाभाविकोऽतः प्रकृतिसहजातः। धर्म एव मानवं वर्णाश्रमधर्मविधिना क्रमशः समुन्नयन् अवसाने मुक्तिपदं प्रापयति। अतः प्रकृतिप्रवाहानुकूलगत्या क्रमशः समुन्नतिरन्ते च मुक्तेरधिगमो धर्मः, प्रकृतिप्रतिकूलगत्याऽवनतिलाभ एवाधर्मः। अतः कारणात् धर्मस्य धारिकाशक्तिः सहजपिण्डजीवेषु स्वाभाविकसंस्कारानुत्पादयन्ती प्रकृतिस्वभाववशवर्त्तिजीववर्गमुद्भिज्जादियोनिषु क्रमशः समुन्नयन्ती अभ्युदयं निष्कण्टकीकुरुते। अनन्तरं च मानवशरीरमासादयतो जीवान् असभ्यकिरातानार्यभावतः सभ्यायामार्यजातौ प्रापयन्ती क्रमशोऽभ्युदयमार्गेऽग्रेसरान् विधत्ते। अन्ते च सैव धर्मस्य-जगन्नियामिका शक्तिर्मनुष्येभ्यस्तत्त्वज्ञानप्रदानपूर्वकं निःश्रेयसमार्गं निदर्शयति। ततश्च मानवमात्मज्ञानाधिकारिणं सम्पाद्योच्चतमज्ञानभूमिमधिगमयति, सैव धर्मशक्तेः सर्वजीवहितकारकोऽसीममहिमा। मनुष्यधर्मस्य द्विसप्ततिसंख्याकेष्वङ्गेषु तदीयेषु बहुषूपाङ्गेषु कानिचिदङ्गोपाङ्गान्याश्रित्यानेकेऽवैदिका धर्ममतसम्प्रदायाः पृथिव्यामुत्पन्ना उत्पद्यन्ते समुत्पत्स्यन्ते च, स्वस्वाधिकारमनुसृत्य तत्तदधिकारिजीवानभ्युदयमार्गमप्रापयन् प्रापयिष्यन्ति च, इदमेव सनातनधर्मस्य सर्वजीवहितकरं स्वरूपम्। धर्मस्याधिकारभेदत्वादेव सर्वजीवहिताधायकत्वम्, नान्यथेति ॥ २१४ ॥

प्रसङ्गतः सर्वतो गरीयो महत्त्वं प्रोच्यते—

स हि सर्वधारकः ॥ २१५ ॥

स च धर्मः सर्वस्य धारको धारणशील इति यावद् वेदनीयः। सर्गस्य सम्पूर्णपदार्था जडचेतनभेदतो भागद्वयेन

विभक्तं शक्यन्ते। अतो येयमीश्वरीयशक्तिः द्विविधमपि पदार्थं धारयति, सैव धर्मः। "योग्यतावच्छिन्ना धर्मिणः शक्तिरेव धर्म" इति पातञ्जलयोगभाष्ये भगवता व्यासेन स्वयमुदीरितम्। यस्याः शक्तेरभावात् जडस्य चेतनस्य वा पदार्थस्य सत्तैव न स्यात् सा शक्तिरेव धर्मः। जडपदार्थेषु पावकस्योष्णत्वम्, जलस्य द्रवत्वम् चुम्बकस्य लौहाकर्षणत्वम् इत्यादि। इदमुदाहरणं चेतनेषु चापिबोध्यम् यथा मानवस्य मानवत्वम्, अर्थात् यस्याः शक्तेर्विद्यमानत्वात् मानवो मानवपदं बिभर्त्ति, सैव शक्तिर्मनुष्ये धर्मऽप्रोच्यते, तथैव ब्राह्मणे ब्राह्मणत्वम्, शुद्रे शूद्रत्वम् पशौ पशुत्वमादि। विज्ञानेनैतेन सुतरां सिद्ध्यति यद् धर्मस्यालौकिकशक्तिद्वारा हि विश्वानि जगन्ति ब्रह्माण्डानि सुरक्षितानि।

प्रकृतिविशालराज्ये धर्मस्य लीलामनुशीलयन् सहृदयो मनुष्यो नितरां चकितो जायते; विराटपुरुषशरीरे कियन्ति ब्रह्माण्डानि सुशोभन्ते, यत् तेषां सख्यानमसम्भवमेव। यथा-चोक्तं महानारायाणोपनिषदि—

"अस्य ब्रह्माण्डस्य समन्ततः स्थितान्येता-दृश्यान्यनन्तकोटिब्रह्माण्डानि ज्वलन्ति" इति,

धर्मस्य धारणशक्त्यैव प्रत्येकब्रह्माण्डस्थिशशिसूर्यादि-ग्रहोपग्रहनक्षत्रधूमकेतुप्रभृतयो जीवाश्रयभूताः स्वकीयाकर्षण-समन्वयेन स्वां स्वां कक्षां भ्राम्यन्तो नैव पदच्युताः सम्पद्यन्ते विशालस्य ग्रहस्याधिकेनाकर्षणेन लघुग्रहो न तदीयगर्भप्रविष्टो नाशमुपयाति। सर्वमिदं धर्मस्य विश्वधारणशक्तेः परिणाम-भूतमवगन्तव्यम्। पाश्चात्यविज्ञानेनापीदं सिद्ध्यति यत् प्रत्येकस्मिन्नपि परमाणावाकर्षणविकर्षणशक्ती तिष्ठतः, सर्गकाले आकर्षणशक्तिबलेन परमाणवः परस्परं सम्पृक्ताः स्थूलानि जगन्त्युत्पादयन्ति, प्रलयसमये च विकर्षणशक्तिप्राबल्येन परमा-णवोऽन्योन्यं पृथग्भवन्तो स्थूलानां जगतां विलयं विदधते, स्थितिदशायां किल आकर्षणविकर्षणयोः सामञ्जस्यमवधेयम्; सामञ्जस्यसंरक्षणमिदं धर्मस्य धारकशक्तिकार्यम्, येन स्थिति-काले नानावैचित्र्यपरिपूर्णस्यैतस्य संसारस्य मधुरमधुरा लीला दृष्टिगोचरीक्रियते।

धर्मस्य विज्ञानं पूर्णरूपेणावगन्तुं तस्य धारिकायाः शक्ते रनुसारेण ब्रह्माण्डे, पिण्डे; जडे, चेतने मनुष्यादौ धर्मशक्तेः स्वरूपपार्थक्यमवगन्तुमुचितम्। यथा किल स्थूलपदार्थेष्वा-कर्षणेन मेलनं विकर्षणेन च पार्थक्यम्, तथैवान्तर्जगन्नामके मनोराज्येऽपि रागद्वेषशक्ती व्यवस्थिते। रागशक्त्या मानव-स्यैकस्य चित्तं मानवोऽपर आकर्षति, येन श्रद्धा-प्रेम-स्नेहादयो वृत्तयः समुत्पद्यन्तेऽन्योन्यं हृदयमाकर्षन्ति च। रागजेनाकर्ष-णेनैव पितृपुत्रपतिपत्नीप्रभृतीनामात्मीयस्वजनमोहतो जगदिदं सुदृढबन्धनयुक्तं निभाल्यते, एतद्विपरीतशक्तिर्द्वेष इत्युच्यते। एतेनैव शत्रून् प्रत्यन्तःकरणे द्वेषवृत्तिरुदेति। द्वेषस्योदयेनैव रिपुध्वमङ्गलेच्छाप्रादुर्भावः पूज्यचरणैस्त्रिकालदर्शिभिः स्वीय-सर्वतोमुखिनाभिः प्रतिभाभिः सर्वप्रत्यक्षमिदं संसाधितं यत् जडराज्ये आकर्षणविकर्षणशक्तिवत् चैतन्ये राज्येऽपि रागद्वे-षशक्ती विद्यते। रागशक्ती राजसी द्वेषशक्तिस्तामसी च, तथैवाकर्षणशक्तिः रजोगुणमयी विकर्षणशक्तिश्च तमोमयी। अन्यच्चाकर्षणविकर्षणशक्त्याः समन्वयेन सत्त्वगुणमय्या शक्तेरुदयो जायते; तथैवान्तर्जगत्यपि रागद्वेषसमन्वयेन ज्ञानविकासः, तेन चान्तःकरणं सत्त्वगुणमयं बोभवीति। एतेनेदमवगन्तव्यं यदेकत्र ब्रह्माण्डे यावच्चचन्द्रसूर्यादिग्रहोप-ग्रहादिषु आकर्षणविकर्षणशक्तिसमन्वयो विद्यते तावदेव ब्रह्माण्डं स्वस्वरूपेतिष्ठति, ग्रहोपग्रहाश्च परस्परमाकृष्टा नैव विनाशमुपयान्ति। ब्रह्मशक्तेर्महामायाया इयं किल जगन्नि-यामिका ब्रह्माण्डधारिका धर्मशक्तिरेव यया प्रत्येकं ब्रह्माण्डं स्वे स्वे रूपे धार्यते, अनन्तकोटिब्रह्माण्डानि च स्वस्वस्थानेषु परिरक्ष्यन्ते। एतदेव ब्रह्माण्डेषु धर्मशक्तेरुदयस्य दिग्दर्शन-मवधेयम्।

ब्रह्माण्डधर्मशक्त्यधनुग्रहस्वरूपे प्रत्येकपिण्डेऽपि धर्मस्य सर्वव्यापिन्याः स्थितिकारिण्याः शक्तेरनुभूतिस्तु

प्रत्यक्षैव। प्रत्येकं पिण्डस्य या तदीयोर्द्ध्वमुखीना चित्सत्ता, तस्या अभिवृद्धिर्यया क्रियया सम्पद्यते 'सैव पिण्डधर्मः। सहज-देवमानवभेदेन पिण्डमपि त्रिविधम्। उद्भिज्ज-स्वेदजाण्डजजरायुजाश्चतुर्विधा योनयो यानि पिण्डान्याश्रन्त्यो मृत्युलोके सन्तिष्ठन्ते तानि सहजानीत्युच्यते। औषधि-वृक्षादय उद्भिज्जाः जलरक्तपृथिव्यादिषु निवसन्तः कीटाणवः स्वेदजाः, सर्पकपोतमयूरादयोऽण्डजाः, मृगगजप्रभृतयो जरायुजाश्च प्रकृतेः सहजकर्मसञ्चालितत्वात्सहजपिण्डनाम्ना समाम्नाताः। देवाः, असुराः ऋषयः, पितरः प्रेतादयश्च यानि शरीराणि धारयन्ति, तानि देवपिण्डसंज्ञया प्रोक्तानि, मृत्युलोके मनुष्यशरीरं मानवपिण्डमाख्यायते। ब्रह्माण्डधारिकाऽनन्तस्वरूपा धर्मशक्तिरेव सर्वपिण्डेषु व्याप्नुवन्ती पिण्डधर्मं संरक्षति। बहिःस्वरूपेण, आभ्यन्तररूपेण चेति प्रकारद्वयेन पिण्डधर्मः परिरक्ष्यते। यतः प्रत्येकस्मिन् पिण्डे शरीरशरीरिणोर्विद्यमानता। प्रत्येकपिण्डे तद्विशेषपिण्डधर्मरक्षा शरीरधर्मतः सम्बद्धा। तत्र च प्रत्येकपिण्डस्थजीवस्य प्रथमदशायामभ्युदयस्यावाप्तिः, द्वितीयावस्थाया च निःश्रेयसाधिगमस्तदीयपिण्डस्थितजीवात्मनः क्रमाभिव्यक्तिसम्बन्धनिबन्धनः, धर्मस्य जगद्धारिका शक्तिः पिण्डस्य समस्तक्रियासम्पादने साहाय्यमाचरति, अन्तःकरणे च क्रमशः सत्त्वगुणं विकासयन्ती जीवमभ्युदयनिःश्रेयसपथपथिकं विधत्ते।

इदानीं जडजगति धर्मशक्तिः कथं कार्यकारिणीत्युच्यते, प्रस्तरकाष्ठादिखण्डानामुदाहरणमावधेयम्। काष्ठसृष्टिकाले तत्परमाणव आकृष्यन्ते, इयमेव रजोगुणदशा काष्ठस्य बोध्या समयान्तरे यदा काष्ठानि घुणैः संयुक्तानि विशीर्णानि मृत्तिकारूपेणपरिणमन्ति, तदा सैव तमोगुणावस्था ज्ञेया, तथैवाऽश्मानः पृथ्वीव्यापिन्यास्तडिज्छक्तेः प्रभावतो मृत्तिकाभिः प्रस्तराकारेण परिणमन्ति, तर्हिमेव तदीया रजोगुणावस्था, यदा च जलाग्निवायुप्रभावद्वारा प्रस्तरपरमाणवः पार्थक्यं भजन्ते, सैव तस्य तमोगुणदशा। किन्तु रजस्तमसोः समन्वयेन काष्ठं प्रस्तरं च स्वरूपे तिष्ठति सैव तदीयसत्त्वगुणावस्था विज्ञेया।

अस्यामवस्थायामेव धर्मस्य धारिकाशक्तिर्जडपदार्थेषु विद्यमाना विलोक्यते।

धर्मशक्तिरेव जीवान्तःकरणेषु क्रमशः सत्त्वगुणमभिवर्धयन्ती जीवमुद्भिज्जस्वेदजाण्डज जरायुजेषु क्रमेण समुन्नयन्ती मानवयोनिं प्रापयति ततश्चानार्य-शूद्र-वैश्य-क्षत्रिय-ब्राह्मण-शरीरेषु प्रापय्य जीवं तत्त्वज्ञानिनमात्मज्ञानिनं सम्पाद्य बन्धनान्मोचयति। चेतनराज्ये धर्मशक्तेरयमेव प्रकृष्टो दृष्टान्तः। जडचेतनराज्येषु, स्थावरजङ्गमपशुमनुष्यादिषु, मानवदेवपिण्डप्रभृतिषु च आपरमाणो ब्रह्माण्डपर्यन्तं सर्वत्रैव सर्वव्यापकः सर्वाश्रयस्वरूपो धर्म एव सर्वसंरक्षणशीलइत्येव तस्य सर्वोत्कृष्टं महत्त्वमवगन्तव्यम् ॥२१५॥

अन्यदपि

मलाविकारविक्षेपावरणास्मितापहन्तृत्वात् सर्वशुद्धिप्रदश्च ॥२१६॥

स च धर्मो मलादीनां नाशकत्वात् सर्वशुद्धिकरश्चेत्यर्थः पञ्चानामपि अन्न-प्राण-मनोविज्ञानानन्दमयानां कोषाणां तमोवह्निन्यः पञ्चमलिनाः शक्तयो भवन्तीति पूर्वमेव प्रोक्तम्। अन्नमयस्य कोषस्य मलिनप्रभावो मलः, प्राणमयस्य विकारः मनोमयस्य विक्षेपः, विज्ञानमस्य आवरण्म्, आनन्दमयस्य चाऽस्मितेति। इत्यप्युदीरितं प्राक्यत् कुत्र कोषे कथङ्कारं मलिनक्रिया समुत्पद्यते। पञ्चकोषावृतो ह्यात्मा पञ्चकोषीय मालिन्याभिवृद्धयाऽऽच्छन्नप्रकाशो जायते, पञ्चकोषमालिन्यह्रासेन चात्मनो मलिनताऽपि क्रमशो ह्रासमुपयाति। एतदपि प्रतिपादित पूर्वंयत् शुद्धाशुद्धविवेकानुसारमाचारपरिपालनेन पञ्चापि मलिनता नैव प्रवर्धन्ते प्रत्युत स्वयं ह्रसन्त्येव। धर्मस्य प्रबलसर्वतोमुखीनशक्तिद्वारा मलविक्षेपादयः पञ्चदोषाः स्वत एव नश्यन्ति, त्रिविधशुद्धयासम्पाद्यमानया चान्ते निःश्रेयसमधिगम्यते। एतदपि प्रागेव निर्णीत यत् विश्वधारको धर्मः सत्त्वगुणस्य पोषको वर्धकश्च, सुतरां सत्त्वगुणमयः स्वच्छतासम्पादको धर्मः किल सर्वशुद्धिप्रद इत्यत्र कः सन्देहः ॥२१६॥

इदानीं प्रकृतविषयमभिधत्ते—

त्रिविधा सप्तविधा च क्रियापरिणतिः ॥ २१७ ॥

क्रियायाः परिणामस्त्रिविधः सप्तविधश्च, यथा किल देशकालानुसारं कर्मणो वैचित्र्यमुत्पद्यते, तथैव प्राकृतकेन त्रिविधेन, सप्तविधेन च विभागेन कर्मणो विचित्रता विज्ञेया सत्त्वरजस्तमोरूपेण त्रिगुणेन, अध्यात्माधिदैवाधिभूतस्वरूपेण भावत्रयेण, वातपित्तकफात्मकेन दोषत्रयेण त्रिविधो विभागः स्वतः सिद्धः, तथैव सप्तधातुसप्तदिन-सप्तज्ञानभूमिप्रभृतयः स्वाभाविकाः सप्तविभागाः सन्त्येव, एतान् प्राकृतिकविभागाननुसृत्य क्रियायामवश्यमेव वैचित्र्यपूर्णप्रभावनिपातः देशकालपार्थक्येन, त्रिविधाधिकारस्य सप्तविधाधिकारस्य च पार्थक्यद्वारा धर्माधिकारविचित्रता विज्ञानसम्मता ॥२१७॥

विज्ञानमिदं पुनः परिपोषयति—

युक्तक्रियायाः ॥ २१८ ॥

पूर्वोक्ता भेदाः युक्तक्रियायाः बोध्याः । युक्तिक्रियाया; स्थायित्वसम्पादनाय देशकालयोः, त्रिविधानां सप्तविधानां सप्तविधानाञ्चाधिकाराणां विमर्शो नूनमेवानुष्ठातव्यः । प्रकृतिस्पन्दनसमुद्भूतं कर्म धर्माधर्मस्वरूपतां धत्ते, ततश्च नियमितानियमितफलप्रदमपि भवितुं शक्नोति, अतोधर्मप्रवर्त्तकेभ्यः सिद्धांतमिमं निश्चितयाभिधीयते यत् देशकालत्रिविधसप्तविधाधिकारान् लक्ष्यीकृत्य कर्मणि प्रवृत्तिर्युक्तकर्मेत्युच्यते । रहितबाधं नियमितफलप्रदं कर्म किल युक्तकर्म । इमान् पूर्वोक्तविषयान् ध्यानगोचरीकृत्य क्रियमाणे कर्मणि न कदापि वैफल्यसम्भावनेति ॥ २१८ ॥

अयुक्तक्रियाविषये प्रोच्यते—

आनन्त्यमयुक्तायाः ॥ २१९ ॥

अयुक्ताया अयुक्तक्रियाया आनन्त्यमनन्तशाखा संयुक्तत्वम्, अयुक्तक्रियापरिणामोऽनन्तशाखायुक्त इत्यर्थः । आध्यात्मिकेन भावेन, धर्मेण मोक्षलक्ष्येन वा संबद्धा युक्तक्रियेत्युच्यते । यद्यपि युक्तक्रियायामप्यधिकारभेदोऽवश्यमेव, किन्तु तत्पद्धतिरेकैव । तद्विपरीताया अयुक्तक्रियायास्तु बहुशाखाभेदभिन्नत्वादानन्त्यमवधेयम् । यतो हि अयुक्तक्रियाया धर्मस्य मोक्षसिद्धान्तस्यनितरां राहित्यम्, तत्र केवलमिन्द्रियसेवाजनितार्थकामादीनामेव प्रेरणा । द्विविधमिदं लक्ष्यमनुसृत्य कर्त्तुर्बुद्धिरपिद्विधा ज्ञेया । प्रोक्तं चात्र विषये गीतोपनिषदि—

"व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखाह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ इति ॥

आत्मनोह्येकत्वादद्वितीयत्वाच्च सर्वा अध्यात्मोन्मुखप्रवृत्तिकारिण्यः क्रिया युक्ता इत्यतस्ता ऊर्द्ध्वगामिभावसंयुक्ताः । यद्यपि युक्तक्रियायां मोक्ष एव प्रधानं लक्ष्यम्, परमभ्युदयसम्बन्धात् तत्राधिकारतारतम्यमपि सम्भवति । अस्तु, युक्तक्रियागतिस्तु प्रकारान्तरेणैकपरिपाटीसंबलितैव वेद्या । परन्त्वेतत्सूत्रवर्णिताया अयुक्तक्रियाया गतिस्तु तद्विपरीतेति न सन्देहः । यतस्तत्राभ्युदयनिःश्रेयसप्रदस्याध्यात्मिकलक्ष्यस्याभाव एव । यद्वद् विद्याराज्यमेकाद्वितीयात्मानुसन्धानपरम् । अविद्याराज्यमनन्तवैचित्र्यपरिपूर्णसुखदुःखात्मकभोगस्वरूपम् । तद्वदेवायुक्तक्रियाऽनन्त-वैचित्र्यपूर्णावस्था संवलिताऽयुभवगन्तव्या ॥ २१९ ॥

इदानीं प्रसङ्गाद् भोगरीतिरुदीर्यते—

द्विविधा भोगनिष्पत्तिः ॥ २२० ॥

भोगस्य निष्पत्ति द्विप्रकारा वेद्या । क्रियाया मौलिकं भेदं प्रतिपाद्य सूत्रकारेण महर्षिणा भोगस्य मौलिको भेद; प्रोच्यते । यत्र क्रिया, तत्र प्रतिक्रियाऽपि नूनं भाविनी । यत्र कर्म, तत्र कर्मफलमपि नूनं भावि । मौलिकं विज्ञानमनुसृत्य स च कर्मफलभोग; श्रेणीद्वयेन विभक्तुं शक्यते, द्वाभ्यामप्यन्तःकरणशरीराभ्यां क्रिया सम्पाद्यते । यतोह्यन्त; करणप्रेरणामन्तरेग स्थूलं शरीरं नैव क्रियां कर्त्तुं नैव प्रभवति बिना चान्तःकरणसाहाय्यं स्थूलशरीरं भोगनिष्पत्तिं कर्त्तुं नैव शक्नोति । अन्यच्चान्तःकरण एव स्थूलशरीरभोगचरितार्थता सम्भवा । उदाहृत्येदमवगन्तुं शक्यते यन्मूर्च्छितस्य निद्रितस्य

(क्रमशः)

सूर्योदयः

अयं सूर्यो देवः सृजति जगदेतन्निजकरैः
महाक्षारं पाथः व्रजति रसतां भानुजगुणैः ।
धरागर्भे बीजं स्फुटति भुवि वृद्धिं च तनुते
विभासूत्रैर्विश्वं वयति वसनं कौलिक इव ॥ १ ॥

प्रभातेऽयं पूषा निगिरति शनैस्तारककुलं
चरन् मन्द मन्दं सरसि नभसो हंससदृशः ।
तदाऽऽलोकैर्लोकं तमसि पिहितं संविवृणुते
सुधी. शिष्यं मुग्धं सदसि वचनैः सद्गुरुरिव ॥ २ ॥

कदाचिद्बालांशुर्विलसति जनानन्दजनकः
कदाचिच्चण्डांशुर्दिवि शिखरसंस्थानकिरणः ।
कदाचिन्मन्दांशुर्जलदपटलप्रान्तपिहितः
रविः संध्यारागी स्फुरति गगने ताम्रवदनः । ३ ॥

सदा विष्णुस्त्राता रविकिरणपीताम्बरधरो
महालक्ष्मीनाथः परिधिरिव चक्रं च दधते ।
भृगुपदं चिन्हं विलसति सदा तस्य महसा
शिवं रूपं धृत्वाऽवतरति च पुनः भूतभवन ॥ ४ ॥

रविप्रभाभिर्नवमेघमाला
हेम्नाङ्कितेवास्ति कषोपलालि ।
क्वचित्तु सा वायुसमीरिताऽपि
तडिल्लतासङ्गमुपेयुषीव ॥ ५ ॥

न मोदमीयुः कुमुदानि चोराः
सूर्योदये ध्वान्तमुलूकसंघाः ।
सत्वोदये स्वात्मनि लोभमोहा
मनोविकारा इव भोगकामाः ॥ ६ ॥

लोकस्तु चैतन्यमवाप भानोः
शिष्यो गुरोर्ज्ञानमिवात्मशुद्धम् ।
उत्पक्ष्मनेत्रा सहसा विकासे
सरोजहासैः सह सा दिनश्री ॥ ७ ॥

रामचन्द्र शास्त्री
राजघाट बेसेन्ट स्कूल, वाराणसी

पञ्जीकृत-संख्या—एल० आर० एन०/१०२

सूर्योदयस्य नियमाः

पत्र-संहिता

१. 'सूर्योदयः' मासिकपत्रस्य वार्षिकं शुल्कं रूप्यकनवकं वर्तते। धनादेश—(मनीआर्डर) द्वारा तत्प्रेषणीयम्। वी० पी० पी० द्वारा प्रेषणे २/०० पृथक् प्रदेयाः स्युः।

२. आवर्षं गम्भीरसाहित्यसमन्विताः १२ अङ्काः प्रकाश्यन्ते। नवीन-प्रथमाङ्कतः (जनवरीअङ्कतः) एव ग्राहकत्वं स्वीक्रियते। माध्यमिकेन केनापि अङ्केन न स्वीक्रियेत।

३. आंग्लमासस्य २६ मत दिनाङ्के 'सूर्योदयः' प्रकाशितो भवति। वारद्वयं संशोध्य ग्राहकेभ्यः सः प्रेष्यते। अतस्तदलाभे पूर्वं स्वकीय-पत्रालयतस्तदनागमनस्य निर्णयं कृत्वैव १० दिनाङ्कानन्तरं वयं सूचनीयाः।

४. लेख-कवितादीनां भाषया संयतया, सरलया, शुद्धया च भाव्यम्। प्रकाशनीय-लेखादीनां स्पष्टाक्षरैः कर्गजस्यैकपृष्ठे एवं लेखनमावश्यकम्। अस्वीकृता लेखादयः पोस्टविभागीय-चिटिका-(टिकट) प्राप्त्यनन्तरं परावर्तयितुं शक्यन्ते।

५. **सम्पादकीय-विषयसम्बद्धे पत्र-व्यवहारे 'सम्पादकः' इति, व्यवस्था-विभागीय-पत्रव्यवहारे च 'व्यवस्थापकः' इति च स्पष्टं लेखनीयम्। तेन उत्तरलाभे मुधा विलम्बो न भवेत्।**

विज्ञापनम्-शुल्कम्

सूर्योदये सुरुचिपूर्णं विज्ञापनं प्रकाश्यते। एकवारं तस्य प्रकाशनस्य शुल्कक्रमश्च अधोलिखितोऽस्ति, सार्वकालिकस्य दीर्घकालिकस्य च विज्ञापनस्य कृते विशेष-सौविध्याय पत्र-व्यवहारः कार्यः।

साधारणस्य प्रतिपृष्ठस्य	१००)	साधारणस्य प्रत्यर्धपृष्ठस्य	६०)
साधारणस्य चतुर्थांशपृष्ठस्य	३५)	आवरण-चतुर्थपृष्ठस्य	२००)
आवरण-द्वितीय तृतीयपृष्ठयोः	१५०)	प्रथमावरणपृष्ठे विज्ञापनं न स्वीक्रियेत।	

सङ्केतः—

'सूर्योदय' कार्यालयः, भारतधर्ममहामण्डलम्, लहुराबीर, वाराणसी-१

सम्पादकः, प्रकाशकः, मुद्रकश्च—डॉ० श्री परमहंस मिश्रः
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम् लहुराबीर, वाराणसी कैण्ट।
मुद्रण-स्थल—जयभारत प्रेस [illegible]फाटक, वाराणसी।

सूर्योदयः

भारतधर्ममहामण्डलस्य

मासिकं मुखपत्रम्

वर्षम् १४

❁

अङ्कः ६

❁

सम्पादकः

गो० न० बैजापुरकरः

❁

जून

१९६८

❁

वार्षिक-मूल्यम्

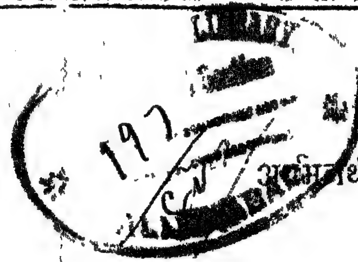
५) रूप्यकाणि

❁

प्रत्यङ्क-मूल्यम्

अर्धरूप्यकम्

❁

अर्थमनर्थं भावय नित्यम् !

यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः ।

लोभः स्वल्पोऽपि तान् हन्ति श्वित्रो रूपमिवेप्सितम् ॥ १ ॥

अर्थस्य साधने सिद्ध उत्कर्षे रक्षणे व्यये ।

नाशोपभोग आयासस्त्रासश्चिन्ता भ्रमो नृणाम् ॥ २ ॥

स्तेयं हिंसाऽनृतं दम्भः कामः क्रोधः स्मयो मदः ।

भेदो वैरमविश्वासः संस्पर्धा व्यसनानि च ॥ ३ ॥

एते पञ्चदशाऽनर्था ह्यर्थमूला मता नृणाम् ।

तस्मादनर्थमर्थाख्यं श्रेयोऽर्थी दूरतस्त्यजेत् ॥ ४ ॥

—श्रीमद्भागवत, ११.२३.१६–१९

अनुक्रमः

अङ्कोऽयं ज्येष्ठाषाढ-संयुक्ताङ्करूपेण प्रकाशयितुं निश्चितमासीत्। अत एव १२१ पृष्ठे मङ्गलान्तर्गतायां मासावतरणिकायाम् उभयोर्मासयोरवतरणं संगृहीतमस्माभिः। परमग्रे पृथक्-पृथक् ज्येष्ठाषाढाङ्कयोः प्रकाशननिश्चयोऽभवत्। प्रकाशितोभयमासावतरमेतत् विवशतस्तथैव स्थापनीयमभवत्। एतदर्थं पाठकैः क्षन्तव्यमिति।

—सम्पादकः।

सूर्योदयः

श्री भारतधर्ममहामण्डलस्य मासिकं मुखपत्रम्

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन्।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः॥

४४ वर्षे] वाराणसी, ज्येष्ठाषाढौ २०२५ : जून-जुलाई १९६८ ई० [६-७ अङ्कौ

मङ्गलम्

जयत्यखिलपुण्यभू-निकरमौलिमालायिता
चतुर्विध-पुमर्थदा जगति काशिका विश्रुता।
पतङ्ग-कृमि-कीटकानपि च मोचयन् संसृते-
र्गुरुर्विजयते सदा स च तदीश्वरः शङ्करः॥ १॥

लोलार्क-केशवकृतोभयकोटि - गङ्गामौर्वीयुतं शिवपुरं धनुरेव मन्ये।
धानुष्क एष भगवान् किल विश्वनाथो धर्मात्मना निजशरेण कलिं हिनस्ति॥ २॥

लोकत्रयीमनिशमष्टसु जाग्रतैव मासेषु सम्यगवता पुरुषोत्तमेन।
खेदापनोदविधये फणिराजतल्पे सुप्तं चिराय भवतां वितनोतु भव्यम्॥ ३॥

मासावतरणिका

मासेषु तापजनकेषु गुणैरनूनो मध्यन्दिनार्ककिरणैर्घटितो नु यत्नात्।
नीडान्तराल-निभृत-क्षुधितद्विजेन्द्रो ज्येष्ठोऽधुना स्वविभावं प्रकटीकरोति॥ ४॥

तापावसान - पिशुनाम्बरगर्जनेन नृत्यन्ति यत्र शिखिनः सह लोकचित्तैः।
सोऽयं रसालफल-सौरभसम्भृतश्री - राषाढ इत्यभिहितो जयतीह मासः॥ ५॥

—स्वर्गीयाः महामहोपाध्याय-खिस्ते-श्री नारायणशास्त्रिपादाः—

श्री महर्षि-ज्ञानानन्द-चरितं महाकाव्यम्

—श्री विन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्री—

एतादृशां क्षत्रियपुङ्गवानां भटोद्भटानां बहुसङ्ख्यकानाम् ।
अञ्चन्ति रोमाणि भृशं नराणां ग्रावाङ्कित - स्मारक - दर्शनेन ॥ ६१ ॥

६२. यद्वंशजाः श्रीजयमल्ल-कल्ला-
फत्तादयो - ऽनेक - सहस्रवीराः ।
शिरांसि हुत्वा समरा-ऽग्निवेद्यां
स्वतन्त्रतां जन्मभुवो ररक्षुः ॥

६३. यद्वंश-जाता रणरङ्ग-धीरा
वीराग्रगण्या युधि चैकरात्रौ ।
क्रमान् मृता द्वादश भूमिपाला
राजेन्द्र - सिंहासन - मध्यवास्तुः ॥

६४. किं ब्रूमहे हन्त महारणस्य
प्रतापवीरस्य च वीरतायाः ।
गाथां सदैतिह्यविदो विदन्ति
वदन्ति चाद्यापि किरातबालाः ॥

६५. अटाटयमानेषु वनान्तरेषु
क्षुद्व्याधिभिः कम्पितविग्रहेषु ।
अत्तुं प्रवृत्तेषु यदात्मजेषु
निन्युर्बिडाला - स्तृणरोटिकास्ताः ॥

६६. एतादृशीं कष्टदशामनेकां
प्रपद्यमानोऽपि मनाङ् मनस्वी ।
धैर्यं न तत्याज ररक्ष नैजां
स्वाधीनतां यत्कुलजः प्रतापः ।

६७. कुलस्त्रियो यस्य नृपस्य सत्यः
सत्यं बभूवुः किल वीरपत्न्यः ।
मृतिं समाकर्ण्य च याः पतीनां
प्रतस्थिरे स्वर्ज्वलिताश्रितासु ॥

६८. यदीयभूमावपि वासशीला
भिल्ला अरण्येषु सदा चरन्तः ।
ते चेतकाद्याः पशवोऽपि वन्द्या
ये चक्रिरे वीरकृतीरनेकाः ॥

६९. निष्पक्षपाताङ्ग्लकविश्च टाडो
यत्पूर्वजानां विलिलेख गाथाम् ।
अधीत्य तां विस्मयमावहन्तो
वैदेशिकाश्चापि भवन्ति मुग्धाः ॥

एवंविधे वीरवरेन्द्र-वंशे गृहीतजन्मा दिननाथदीप्तिः ।
यशस्विनां यो धुरि कीर्तनीयो महारणो वीर फतेहसिंहः ॥ ७० ॥

[क्रमशः]

सम्पादकीयम्

गोवधनिरोध-प्रश्नः, अस्माकं कर्तव्यञ्च

किमतः परं विधुरं यत्प्रत्यक्षं वधिकाः यावन्तं गोवधं न समाचरन्ति, ततोऽधिकं साम्प्रतिकै राजनीतिविदम्मन्यैः सत्तालिप्सुभिः स वितन्यते। भारतदेशेन समासादितस्य स्वराज्यस्य सकलं प्रयोजनमेव निश्शेषतां याति यदा किल भारतीया संस्कृतिरेव तदीयैः द्रुपदजा इव वसनापहारमवमन्यते। दौर्भाग्यमेतत्, प्रायो विंशतिवत्सरैः लब्धस्वातन्त्र्यः सत्तालोलुपैः स्पर्धामूलक-राजनीतिवशंवदैः भारतीयैः एतदेव विश्वस्य पुरतः समुपस्थाप्यते। अस्माकं दलम्, तत्रापि च व्यक्तिशो वयं कथं नाम शासनेन त्रैकालिकं समाश्लिष्टा भवेमेति चिन्तयन्त एते भारतीयां संस्कृतिं निर्ममं हन्तुं मनागपि न सङ्कुचन्ति। नो चेद् विगत-मईमासस्य नवमदिनाङ्के भारतीयलोकसभायां यद् वृत्तं तत्कथमपि न संभाव्येत।

तद्दिने तत्र सर्वश्री रामावतारशर्म-निहालसिंह-रामगोपाल शालवाले महोदयैः पृष्टं यत् 'अपि नाम शासनद्वारा नियुक्ताया गोरक्षासमितेः अन्यतमसदस्यैः जगद्गुरुशङ्कराचार्यैः पुरीपीठाधीश्वरैः श्री निरञ्जनदेव स्वामिपादैः एकस्मिन् भाषणे शासनं समाभर्त्सि यत् तेन हिन्दूनां भावनाः समुपेक्ष्य कठोरं लक्ष्यं समवलम्बितम्? किं तैः पुनर्महाभियान-प्रवर्तनस्य भयं प्रदर्शितम्? उत समितौ गतिरोधः समुत्पन्नः? यद्येतत् सत्यं तदा विषयेऽत्र शासनस्य कीदृशी प्रतिक्रियेति?'

खाद्यमन्त्र्यालयस्य राज्यमन्त्रिभिः श्री शिन्दे महोदयैः समुत्तरितं यत् 'जगद्गुरु - शङ्कराचार्यैः किलाऽस्माभिः नैतद् वृत्तमधिगतम्, न वा समितौ कश्चिद् गतिरोधः समुत्पन्नो दृश्यते' इति।

पूरकप्रश्नानां सन्दर्भे यदा श्री सैयद अली महोदयेन पृष्टं यत् 'किं गोरक्षा-समितौ गोमांस-('बीफ') भक्षकजातीनां (यथा — यवनानाम्, ख्रिस्तीयानाम्, 'हरिजना'-परपर्यायाणां कतिपयानाम् अन्त्यजानां) प्रतिनिधयः सङ्गृहीताः? नो चेत् कुतः? आहोस्वित् शासनं समितावस्याम् एतादृशानां सङ्ग्रहं करिष्यति?' इति, तदा सदने महान् कोलाहलमय आतङ्कः प्रसृतः।

श्री बी० एन० कुरील महोदयेन 'हरिजना गोमांसं भक्षयन्ती'त्यस्य दृढः प्रतिवादः कृतः। तदुपरि श्री सैयद महोदयो मौनमनाश्रित्य पुनः पृष्टवान्—'किं समितौ चर्मव्यवसायिनां प्रतिनिधयः सङ्कलिताः? किञ्च मन्त्रिमहोदयाः जगद्गुरूणामस्मिन् वक्तव्येऽवहिता यत् 'कश्चिद्यदि वेदकाले गोमांसभक्षणवृत्तं साधारं साधयेत् तदा महाभियानमिदं सपद्येव उपसंहरिष्ये' इति। प्रश्नस्यास्य समकालमेव सदनस्य परिसरो महता रोषेण परिपूरितोऽभवत्।

अली महोदयस्य अपरं प्रश्नांशं समुत्तरयद्भिः केन्द्रीय-खाद्यमन्त्रिभिः श्री जगजीवनराम महोदयैः उक्तम्—"वैदिककाले गोमांसभक्षणविषये मतद्वयं प्रचलति। एकः पक्षो 'गोमांसं भक्ष्यते स्म' इति वदति; अपरस्य च पक्षस्य मतं 'गोमांसं न भक्ष्यते स्म' इति।"

श्री शालवाले महोदयेन वक्तव्यमिदं सर्वथा 'आपाद्यम्' संघुष्टम्। श्री देवगुण - महोदयेन च 'सर्वथा मृषा' व्यवस्थापितम्। तदुपरि कृषिमन्त्रिणः अङ्गारायिताः समभवन्। क्रोधाविष्टैस्तैः आम्रेडितम्—'भक्ष्यते स्म, भक्ष्यते स्म' इति।

तेन समकालमेव सदने महान् कोलाहलः प्रासरत् । जनसङ्घ-सदस्यैः श्री कँवरलाल महोदयैः खाद्यमन्त्रिणः प्रत्युक्ता यत् 'स्वीयं वचः प्रत्यावर्तनीयम्; नो चेत् खाद्यमन्त्रिपदं परित्याज्यम्' इति ।

श्री शशिभूषण वाजपेयी-श्रीकान्तन नामकाभ्यां संसत्सदस्याभ्यामपि एवमेव गोमांसभक्षणसमर्थने भाषितम् । तत्प्रतिवदद्भिः जनसङ्घीयसदस्यैः श्री बलराज मधोक - महोदयैः कथनमिदं सप्रमाणं साधयितुं तेभ्यः सर्वेभ्यः स्फुटमाह्वानं प्रदत्तम् । अनेनापि प्रसङ्गेन सदने महान् रोषः परिपूरितोऽभवत् । अध्यक्षेण कृषिमन्त्रिण उत्तरेण सहैव प्रश्नोऽयं समापितः ।

कामं श्री शालवाले महोदयानां मूलभूतः प्रश्नः खाद्योपमन्त्रिभिः श्री शिन्दे - महोदयैस्तिरोहितः, तथापि तस्य वास्तविकमुत्तरं तु अनयैव घटनया सुस्पष्टं समुद्घाटितम् ।

कृषिप्रधानोऽस्माकं देशः । कृषिश्च सविशेषं गोवंशं समाश्रित्यैव तिष्ठति । अतो गोवंशरक्षणं राष्ट्रस्य परमं कर्तव्यमिति हि सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । सत्येवं भारतराष्ट्रस्य कृषिमन्त्री साग्रहमाम्रेडति 'वैदिककाले गोमांसं भक्ष्यते स्म, भक्ष्यते स्मे'ति चेत कियदेतत शोभनं कृषिमन्त्रिपदानुरूपं चेति साधारणबुद्धिरपि अवगन्तुं शक्नुयात् । एतदवगत्यापि सर्वथा राष्ट्रपद-विप्रतीपभूतस्य वचनस्य आम्रेडनं कृषिमन्त्रिणः सत्तालोलुपतामेव अभिव्यनक्ति ।

साम्प्रतिकेषु केन्द्रीय-शासनसञ्चालकेषु नैके महत्त्वशालिनो जना हृदा गोवधनिरोधं न समीहन्ते इति तु गोरक्षामहाभियान - समित्या १९६७ मितेशवीयाऽगस्त-सप्तमदिनाङ्कतः प्रारब्धस्य महाभियानस्य निर्ममविशसनेनैव सुस्पष्टम् । यदि नाम जगजीवनराम - सदृशाः पदलोलुपा राजनयिकाः गोवधनिरोध-विषयकस्य व्यापकजनमतस्य पक्षपातिनः स्युस्तदा तेषां दशा भूतपूर्व-केन्द्रीय - गृहमन्त्रिणां श्री गुलजारीलाल नन्दा-महोदयानां सदृशी एव स्यात् । परं श्री नन्दा - महादयेषु यादृशं धैर्यं यादृशी च तत्त्वपक्षपातिता विलसति, सा नामतो जगजीवनेन कर्मतश्च जगन्मारकेण कथन्नाम समासाद्येत ? तद्विषये तेभ्यः 'शूरोऽसि कृतविद्योऽसि' इत्येव वक्तव्यं भवेत् ।

वस्तुतः सत्तामोहः सर्वथाऽनावरणीयो जायते । कृषिमन्त्रिपदतः प्रधानमन्त्रि - पदासीनतायाः स्वप्नानि प्रपश्यद्भिः श्री जगजीवनराम- महाभागैः गोवधनिरोध - विप्रतीपतायां वर्तमानप्रधानमन्त्रिणमपि स्पर्धयितुम् एतादृशं वचनं समुच्चार्य गोवधसमर्थकानामनेकेषां शासकानां स्वस्मिन् आनुकूल्यसम्पादनायैवायं क्रमः प्रसृत इति वयं तर्कयामः । तेषां सहायकास्तादृग् प्रयतन्ते इत्यपि नातिरोहितमस्माकम् । किन्तु वयं सर्वोच्चपदाय स्पर्धमानेभ्यस्तत्र प्रतिष्ठितेभ्यश्च सप्रश्रयं निवेदयामो यत् यदि भवन्तस्तत्पदं वाञ्छन्ति, तच्च सुरक्षितं विधातुं वा कामयन्ते, तदा व्यापकजनमतं समादृत्य शीघ्रातिशीघ्रं गोवधनिरोधो यथा स्यात्तथा प्रयतनीयम् । तैरिदं सुस्पष्टं ध्येयं यद् गोवधनिरोधे विप्रतीपीभूयैव कांग्रेससङ्गठनेन विगतचतुर्थनिर्वाचने स्वीयमद्यावधिकं सर्वथाऽक्षुण्णं शासकत्वमपहारितम् । मध्यावधिनिर्वाचने यादृशं साफल्यं तेन बलादात्मायत्तीकृतं क्रियते वा, न तस्य तादृक् मूल्यं विवेचकानाम् । अन्ततो जनमतसमाराधनमेव कस्यापि शासकस्य स्थायितायाः प्राणपदं नीतिविद्भिर्निर्धारितम् । तमनादृत्य न

कोऽपि शासको जातुचिदपि सुस्थो भवितुं शक्नुयात्।

अन्यच्च, गोवधनिरोधस्य एतादृशं निम्नतमं विरोधं समाचरद्भिः कांग्रेसदलीयशासकैः विचारणीयं यत् तेषां परमश्रद्धास्पदै राष्ट्रपितृभिः महात्मगान्धिमहोदयैः विषयेऽत्र यदा-तदा यल्लिखितम्, यच्च समुच्चारितं तं प्रत्यक्षतो विरुणद्धि तेषामेतद्विषयकः साम्प्रतिको विचार आचारश्च। १५-२-'४२ दिनाङ्के 'हरिजन' - पत्रे तेषामाराध्या महात्मगान्धिन लिखन्ति—'यदि गौरितः समाप्येत तदा वयमपि नूनं समाप्ता भवेम।' तत्रैव अलाभकर-पशुविषये तैर्लिखितं यत् 'कामं वयं हिंसका भूत्वा अलाभकरपशून् व्यापादयेम; तदा तु यूरोपदेशवत् अत्रापि दुग्धस्य मांसस्यैव वा कृते पशुः पालनीयो भवेत्। किन्त्वस्माकं सभ्यता मूलतो भिन्नैव।···यदि वयं स्वात्मानं परिष्कर्तुं पारयेम तदैवास्माकम् अस्मत्पशूनाञ्च उभयो रक्षणं भवेत्। अन्यथा उभावपि गर्ते निमज्जेताम्।' नेतदेव, गान्धिमहोदयाः गां मातृत्वेन स्वीकुर्वन्ति स्म। 'हरिजन'-पत्रस्य १५-६-'४० दिनाङ्काङ्के तैर्लिखितं यद् 'गोमाता नैकेषु विषयेषु जन्मदात्रीमतिशेते।··· गोमाता यावज्जीवं नः सेवते।' इतोऽपि विंशतिवर्षेभ्यः पूर्वं 'यंग इण्डिया'-पत्रे १८-५-'२१ दिनाङ्के तैर्लिखितं यत् 'गोविषयकः प्रश्नो नूनं महत्तमः। ···यावत् हिन्दुः गोरक्षणसामर्थ्यं स्वात्मनि नादधाति तावत् सः स्वकर्तव्यमञ्जसा न पालयति।' अत एव कांग्रेससंस्थया तत्कालीनेषु स्वीयघोषणापत्रेषु गोरक्षणमङ्गत्वेन स्वीकृत्य पणः कृतो यत् 'स्वातन्त्र्योत्तरं गोवधो नियमतो निरुद्ध्येत।' कांग्रेससंस्था सपदि तं पणं विस्मरति।

वस्तुतः कस्या अपि स्वात्मनिष्ठायाः संस्थायाः कर्तव्यमिदं भवति यत्पूर्वनिर्णीतविषयेषु अचला भूत्वा यावज्जीवं स्वयं तद्विपरीतं नाचरेदेव। स्वानुयायिनोऽपि कथमपि तद्विपरीता नाचरेयुरित्यपि सावहितं निरीक्षेत। परं या हि संस्था स्वोद्घोषणप्रतिकूलं मातृशरीरभञ्जनसदृशं कार्यमपि अवसरवाद-ग्राहग्रहिलतया सत्तालोलुपतया च कर्तुं मनाग् न सङ्कुचति, तस्यास्तत्र विषये अनुयायितावरणं कस्यापि तत्त्वतो राष्ट्रियपुरुषस्य कृते स्वत्वहानिकल्पमेव। अतो राष्ट्र-तदीयसंस्कृति-सभ्यता-पक्षपातिना केनापि राष्ट्रियजननेन तादृशे विषये तत्संस्थानुशासन-परित्याग एव परश्रेयसे भवेत्।

भारतराष्ट्रस्य विगत इतिहास एव गोवधनिषेधसिद्धान्तस्य दृढः परिपोषकः। न केवलं हिन्दूशासकैरेव गोवधो नियमतो निरोधितः। अमुं देशं शासयन्तो वैदेशिका विधर्मीया अपि शासकाः गोवधनिरोधं नियमतः स्वीचक्रुः। गोवधकारिणं च दण्डयितुं तैर्न कदापि प्रमदितम्। अद्यापि न केवलं प्रतिवेशि-हिन्दुराष्ट्रेण नयपालेन स्वराष्ट्रे गोवधो निरोधितः, नैकैर्विधर्मीयै राष्ट्रैरपि स्वेषु राष्ट्रेषु गोवधनिरोधः कृतः। सर्वमेतद् विविच्यापि कश्चिद् गोवधनिरोधं तथाकथित-साम्प्रदायिकं वक्तुं दुःसहेत तदा तदीयां मतिं ब्रह्माऽपि रञ्जयितुं न प्रभवेत्।

'प्राचीनकाले, वेदकाले गोमांसं भक्ष्यते स्म' इति यदुच्यते, तदपि सर्वथा भ्रान्तिमूलकमेव। वेदवाचस्पतिभिः श्री सातवलेकर - महाभागैः 'किं वेदे गोमांसभक्षणं विहितम् ?' इति शीर्षके लेखे नैकैः सुपुष्टैः प्रमाणैः साधितमस्ति यद् वेदे कुत्रापि गोमांसभक्षणस्य अवसर एव नास्ति। यज्ञस्य अपरनाम्नः 'अध्वर'शब्दस्य निरुक्तिं प्रदर्शयता निरुक्तकारेण स्पष्टमेवोक्तम्—अध्वर इति यज्ञ-

नाम। ध्वरति हिंसा-कर्म, तत्प्रतिषेध अध्वरः (२.७)। यज्ञस्य अध्वरकथनं हिंसायाश्च तत्र प्रसरः किल वदतो व्याघात एव भवेत्। पशुं पुरस्कृत्य **'ओषधे त्रायस्व ; स्वधिते मैनं हिंसीः** इति वेदमन्त्रं वदन् याज्ञिकः कथं नाम पशुं स्वयं हिंस्यादिति तु साधारणबुद्धिरपि ज्ञातुं शक्नोति। ये किल अश्वमेध - नरमेधादिवत् गोमेधमपि दृष्टान्तीकृत्य वेदे गोवधं साधयितुं वाञ्छन्ति, ते देवानां प्रियाः दयनीयाः। तत्र अश्वादिपदानि पारिभाषिकाणि वेदेन समाम्नातानि। 'अजैर्जुहोती'त्यत्र यथा 'अज'-शब्दः त्रैवार्षिकस्य अङ्कुरजननशक्ति-रहितस्य अन्नस्य वाचकः, तथैव शतपथानुसारं **राष्ट्रं वा अश्वमेधः, वीर्यं वा अश्वः** इति सर्वथा अजाश्वमेधादिशब्दा अपि पारिभाषिका एव। नरमेधे पुनः नरस्य विसर्जनमात्रं स्पष्टतो यज्ञविधौ निर्दिष्टम्। आलम्भन - शब्दस्य 'हिंसा'रूपोऽर्थो यौगिकीं शक्तिं कथमपि नानुगृह्णाति। यज्ञं सर्वथा हिंसादिदोषरहितं कर्तुं निर्दिशता वेदनारायणेन गोवधस्य अभ्यनुज्ञा दीयते इति को नाम हतबुद्धिर्वक्तुं पारयेत् ?

गोविषये पुनः स्पष्टमेव वेद आह—

यः पौरुषेयेण क्रविषा संयुङ्क्ते
यो अश्व्येन पशुना यातुधानः।
यो अघ्न्याया भरति क्षीरमग्ने
तेषां शीर्षाणि हरसापि वृश्च॥
(ऋ० १०.८७.१६)

मन्त्रेऽस्मिन् स्पष्टमेव अग्निनारायणः प्रार्थितो यत् यो गां भक्षयति, बलाद्वा गोदुग्धमपहरति, स नूनं राक्षसः। अन्यच्च—

माता रुद्राणां दुहिता वसूनां
स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः।
प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय
मा गामनागामदितिं वधिष्ट॥
(ऋ० ८.१५७.१५)

इत्यादयो मन्त्राः सर्वेषु वेदेषु स्पष्टमेव गोवधं निषेधन्ति। यजुर्वेदे स्पष्टमेवोक्तम्—**अन्तकाय गोघातकम्** (३५.१७)। अर्थात् ऋषिः प्रार्थयति यद् गोघातको यमराजाय समर्पणीय इति। 'अघ्न्या' इति गोनाम तु वेदे नैकवारमागतमिति गोवधस्यावसर एव वेदे नास्ति, कुतो गोमांसभक्षणचर्चा तत्रेति सुधिभिर्विभावनीयम्।

कतिपये वेदकाले गोमांसभक्षणनिषेधस्य प्रकारान्तरेणापि समर्थनं कुर्वन्ति। विचार-स्वातन्त्र्य-दृष्ट्या तेषामभिमतम् अस्मिन्नेवाङ्के अन्यत्र प्रकाश्यते। परं वस्तुतोऽस्माकं दृढं मतं यद्वेदे अश्वमेध-गोमेध-नरमेधादीनाम् अजाहोमादीनां सुरापानादीनां वा यत्र यत्र ब्राह्मणग्रन्थेषु समुल्लेखो दृश्यते, सर्वस्य तात्पर्यमन्यदेव, न तु प्राकृताऽश्वगवादिकं तदर्थः। वेदस्य शैली एव परोक्षात्मिका। **परोक्षप्रिया हि देवाः** इत्यनुशासनात्। सर्वेषां तेषां पदार्थानामाध्यात्मिक एवार्थस्तत्र तत्र गृहीतश्चेत् स एवैकान्तिकश्रेयसे कल्प्येत। अन्यथा पूर्वोक्तरीत्या अध्वरादि - शब्दानामेव असङ्गतिः स्यात्। इत्थं समासतो विचार्यमाणे वेदकाले गोवध एव न सिद्ध्यति, तदा गोमांसभक्षणस्य कथा दूरायितैव। सत्येवं तमेव भ्रान्तं साधनमस्त्रीकृत्य गोवधनिषेधप्रश्नस्य व्यापकजनानुगृहीतस्य कर्तनं कस्यापि प्रत्नस्य भारतीय-राजनयिकस्य कृते सर्वथा अशोभनीयमेव।

जगद्गुरु-शङ्कराचार्याणां पुरीपीठाधीश्वराणां श्री निरञ्जनदेव तीर्थपादानां सन्तश्री प्रभुदत्त ब्रह्मचारिप्रभृतीनां दीर्घकालिकानशनेन संभाव्य-

श्रेयस्कृते श्रीगुरुतेजसे नमः

चेतो मिलन्मोहमयीनिशाकृते,
प्रज्ञानकञ्जं विकचं प्रकुर्वते।
यशस्कृते चापि सदाऽयशस्कृते,
श्रेयस्कृते श्रीगुरुतेजसे नमः ॥ १ ॥

करालिका मण्डितमुण्डमालिका,
कपालिका दुष्टविनाशशालिका।
श्रीकालिका सिद्ध्यति यद्दयोदयात्,
सुसिद्धिमूलं प्रणमामि तं गुरुम् ॥ २ ॥

संसारभोगस्य निधानरूपिणी,
वैकुण्ठकण्ठार्पित-बाहुबन्धना ।
प्रसादमायाति मनोरमा रमा,
यस्य प्रसादात् प्रणमामि तं गुरुम् ॥ ३ ॥

सुवर्णगात्री रसभावपूरिता,
दिव्या सलीला तरुणी सरस्वती।
कण्ठे समालिङ्गति यत्प्रसादत-
स्तस्मै परस्मै गुरवे नमो नमः ॥ ४ ॥

सर्ग - स्थिति - प्रलयवहारहेतवः,
सरोजसञ्जात - हरि स्मरारयः ।
देवा दयन्ते खलु यत्प्रसादत-
स्तं श्रीगुरुं नौमि गुणाकरं परम् ॥ ५ ॥

पीयूषनीरा सुमनस्तरङ्गिणी,
गोदावरी भानुसुता सरस्वती।
नो तारयन्तीह च यद्वरं विना,
महत्तमः सैव गुरुः प्रणम्यते ॥ ६ ॥

साहित्य - वेदान्त - पदादिषु क्रिया-
शीलत्वमायाति च यत्प्रसादतः ।
तं सर्वदं सर्वविदं च सर्वदा,
गुरुं भजेऽहं मनसा परात्परम् ॥ ७ ॥

अर्थस्य धर्मस्य च काममोक्षयो-
र्नरा लभन्ते न फलानि कुत्रचित्।
यस्य प्रसादेन विना महीतले,
सर्वस्वमूलं प्रणमामि तं गुरुम् ॥ ८ ॥

—श्री दुर्गादत्त उपाध्यायः, साहित्याचार्यः—

मान राष्ट्रव्यापिविप्लवं परिहर्तुं तदा प्रमुखराष्ट्र-हितचिन्तकैः शासनं प्रणुन्नमासीत्। फलस्वरूपतया शासनेनापि तदा शासकीयाशासकीय - सदस्यानां गोरक्षा-समितिं निर्माय प्रश्नोऽयं तस्यै निर्णयाय प्रहितः। अत एव तदा महाभियानं स्थगितम्, महाभियानसमित्याऽपि तत्रामन्त्रितं स्वीयं प्रातिनिध्यं महता औदार्येण प्रदत्तम्। परं दीर्घकालं यावत् विचार्याऽपि तया समित्या गोवधनिरोध-पोषकं किमपि प्रतिवेदनं न प्रकाशितम्। प्रत्युत तत्र प्रश्नस्यास्य समुपेक्षणम्, अन्ततश्च विरोधात्मक एवाभिप्रायः प्राकट्यमभजत्। सर्वमेतद् दृष्ट्वा जगद्गुरुभिः यो रोषः प्रकटितस्तदुत्तररूपेण लोकसभाया अनुपदं समीक्षितं वृत्तं प्राकाश्यतां गतम्। फलत अचिरादेव महाभियानसमित्या शासनसङ्गठितसमितितः स्वस्य प्रातिनिध्यं प्रत्यावर्तितम्। न केवलं प्रत्यावर्तितम्, जगद्गुरुभिः एकस्मिन् वक्तव्ये इदमपि घोषितं यत्पुनः प्रश्नममुं समाधातुं महाभियानं प्रारभ्येत।

दौर्भाग्यमेतद् अस्माकं देशस्य यदस्माकं साम्प्रतिकाः शासकाः, येषां देशोऽयं पूर्णयाऽहिंसया स्वतन्त्रोऽभवत् अहिंसकां भाषां नावगच्छन्ति। हिंसाया भाषैव तेषां सुपरिचिता भाषा। किमप्यभियानं यावद

हिंसकं तिष्ठति, तावदस्माकं शासकास्तं सर्वथा समुपेक्षन्ते। यदा तत्र हिंसायाः प्रसरो जायते, तदाऽनुपदमेव तत्समाधातुं सक्रिया भवन्ति। भाषावारप्रान्तरचनादयो नैके विषया अस्य निदर्शनरूपेण समुपस्थापयितुं शक्यन्ते। गोवधनिरोधस्यापि इयमेव स्थितिर्दृष्टपूर्वाऽस्माभिः। सत्येवं प्रश्नः परिस्फुरति—अस्माभिः पुनर्भाव्यमानं महाभियानं कथं परिचालनीयं येन तत्सफलतामेव वृणुयात्? स्पष्टमेतद् यद् गोवधनिरोध-प्रश्नः सर्वथा सांस्कृतिकः, राष्ट्रियमानबिन्दोः पुनः स्वपदप्रतिष्ठापनात्मकः सर्वथा शासित-शासकोभयवर्गस्य ऐकान्त-श्रेयोवहः। अतोऽस्य परमपावनस्य साध्यस्य साधनेनापि सर्वथा तथैव परिशुद्धेन भाव्यम्। शुद्धसाध्यस्य अशुद्धसाधनेन साधनं साध्यस्य तेजस्वितां ह्रासयति। अन्यच्च, कार्यस्यास्य नेतारोऽपि जगद्गुरु-सदृशाः समाराध्या नैतिकशिक्षादानाय परम्परया गृहीतव्रता एव। तेषां नेतृत्वं जातुचिदपि अशुद्धसाधनानुगृहीतं न भवेत्, नापि च भाव्यम्। ततः किं पूर्वोपयुक्त-साधनान्येव समादाय विफलप्रायं महाभियानं पुनरारम्भणीयं नाम? तत्तु जलताडनवत् निष्फलं सत् निषिद्धकोटिकमेव भवेत्।

वयं त्वेवं चिन्तयामो यत् पूर्णतो गोवधनिरोधाय देशस्य कोणे कोणे प्रतिष्ठितेषु वधालयेषु गत्वा गोवधं निरोधितुं सामूहिकः सत्याग्रहो विधेयः। मांसविक्रयिणामापणेषु गत्वा तेषु गोमांसं कदापि न विक्रेतुं नैतिकी विवशता समापादनीया। गोपालानां समवाये गत्वा तेभ्यो वधार्थं कथमपि गां न विक्रेतुं प्रतिज्ञापत्रं पूरणीयम्। दुग्धविरहितां वृद्धां रुग्णां च गां पालयितुमक्षमेभ्यस्तास्ताः समादाय गोसदने स्थापनीयाः। श्रीमतां मठ-मन्दिरव्यवस्थापकानां द्रव्यसाहाय्येन गोसदनान्येतानि भूयशस्तत्र तत्र सङ्घट्टनीयानि। इदमत्रावधेयं यद् वधालय-विक्रयकेन्द्रेषु प्रदर्शन-सत्याग्रहौ सर्वथा क्षोभरहितौ भाव्यौ। नूनं तेषामनेन उग्रतमा प्रतिक्रिया संभाव्येत। परं महता धैर्येण शान्त्या च सा सोढव्या। वस्तुतः स एवास्माकं गोवधनिरोधप्रणयादिनां परो निकषः। इत्थमेकतो गोरक्षणम्, अपरतश्च शासनं गोवधनिरोधनियमं पारयितुं प्रदर्शन-सत्याग्रहादिना विवशं करणीयम्।

तृतीयः प्रकारो नाम गोवधनिरोधं कामयमानैरास्तिकैः स्वयं सामूहिकोपासनानुष्ठानानि दक्षिणानिरपेक्षं समाचरणीयानि। एवं त्रिविधमार्गेण महाभियानमिदं राष्ट्रव्यापि यथा जायेत, तथा प्रयतनीयम्।

एवं समासतोऽस्य विषयस्य, समग्रविषयस्य उपसंहारे वयं पुनरपि भारतशासनं प्रार्थयामो यदद्यापि तद् राष्ट्रमानबिन्दुभूतं पूर्णतो गोवधनिरोधरूपं पावनं कार्यं मूर्ततां परिणमय्य कोटिकोटिभारतीयानां चेतांसि समावर्जयेत्। भारतीया जनताऽपि प्रार्थ्यन्ते यत् सुदृढं समवेता भवत्यः सर्वथा भारतीय-परम्परानुसारम् अहिंसा-सत्याधिष्ठिताः पूर्वविवेचितक्रमानुसारं भाविनि महाभियाने भारतावनौ पूर्णतो गोवधनियमनं कारयित्वैव स्वास्थ्यं भजन्तु। अघटितघटनापटीयान् भगवान् सर्वेभ्यो भारतीयेभ्यो बुद्धया संयुनक्तु, गोपालबालस्य वृन्दावने भारते पुनर्गाः सर्वथा निर्भयं मोदेरन्नित्येवाद्य कामयामहे।

रस-स्वरूप-विमर्शः भक्तिरसश्च

—पूज्य श्री करपात्रस्वामिनः—

एतेन—'दुष्यन्तादिनिष्ठस्य रत्यादेरनास्वाद्यत्वान्न रसत्वम्। स्वनिष्ठस्य तु तस्य शकुन्तलादिभिरतत्सम्बन्धिभिः कथमभिव्यक्तिः? स्वस्मिन् दुष्यन्ताद्यभेदबुद्धिस्तु बाधबुद्धि-पराहता' इत्यादिकमपास्तम्।

अन्यमतरीत्याऽपि—काव्येन शकुन्तलादिशब्दैः शकुन्तलात्वादिप्रकारक-बोधजनकैः प्रतिपाद्यमानेषु शकुन्तलादिषु दोषकल्पनं विना विभावादीनां साधारणीकरणं नोपपद्यते। एवमवश्यकल्प्येन तेनैव दोषविशेषेण स्वात्मनि दुष्यन्ताद्यभेदबुद्धिरप्युपपद्यते।

ननु रतेर्दुष्यन्त इव सहृदयेऽपि सुखविशेषजनकत्वे करुणरसादिषु स्थायिनः शोकादेर्नायक इव सहृदयेऽपि दुःखजनकत्वमस्त्विति चेन्न। तत्र केवलाह्लादस्य सहृदयहृदयप्रमाणकत्वेन लोकोत्तरकाव्यव्यापारस्यैव आह्लादजनकत्ववद् दुःखप्रतिबन्धकत्वस्यापि कल्पनेन तददोषात्।

अन्यैस्तु—व्यञ्जनाव्यापारस्य अनिर्वचनीयख्यातेश्चानुपगमेऽपि प्रागुक्तदोषमहिम्ना स्वात्मनि दुष्यन्तादितादात्म्यावगाही शकुन्तलादिविषयकरतिमदभेदबोधो मानसः काव्यार्थभावनाजन्मा विलक्षणविषयताशाली रसोऽभ्युपेयते।

ननु चैवं स्वस्मिन्नविद्यमानस्य रत्यादेः कथमनुभव इति चेन्न। लौकिकसाक्षात्कार एव विषयसद्भावस्यावश्यकत्वेन भ्रमरूपे स्वात्मनिष्ठे रत्यादिसाक्षात्कारे तदनपेक्षणात्।

आचार्याभिनवगुप्तरीत्या तु स्थायिनां विभावादिभिः समं व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपात् सम्बन्धात् विभावादीनामेव वा परस्परं संयोगान्मिलनाद् रसनिष्पत्तिरिति सूत्रार्थः। तथा हि—लोके प्रमदादिभिः कारणादिभिः स्थायिनो रत्यादेरनुमानेऽभ्यासेन यत्पाटवं झटिति प्रवृत्तिस्तद्वतां सभ्यानां सूक्ष्मतयाऽन्तःस्थितो रत्यादिः स्थायी काव्ये नाट्ये च गुणाऽलङ्कारयोगात् कायिक-वाचिका-ऽऽहार्य-सात्त्विक-चतुर्विधाभिनयेन च यथोक्तविभावनादिव्यापारवत्त्वाद् अलौकिक-विभावादिशब्दव्यपदेश्ययोग्यदशाविशेषविशिष्टैस्तैरेव कारणादिभिर्व्यज्यते। येषां तु पूर्वं रत्यादिर्नोत्पन्नस्तेषां तद्वासनाविरहिणां रसाभिव्यक्तिर्नास्त्येव। तेन शृङ्गारिणामेव शृङ्गारस्य निर्विण्णस्वभावानामेव च शान्तस्याभिव्यक्तिरित्यनुभूयते। तत्रापि सहृदयतारूपा स्वाभाविकी वासनापि सहकारिणी यां विना शृङ्गारिणामिव मीमांसक-वैयाकरणादीनां न रसाभिव्यक्तिः। तदुक्तम्—

'वासना चेन्न हेतुः स्यात् स स्यान्मीमांसकादिषु।'

ननु—अन्यनिष्ठैर्विभावादिभिः कथमन्यनिष्ठस्य स्थायिनोऽभिव्यक्तिरिति चेन्न। 'ममैवैते, शत्रोरेवैते, तटस्थस्यैवैते, न ममैवैते, न शत्रोरेवैते, न तटस्थस्यैवैते' इति सम्बन्धविशेषस्वीकार-परिहारनियमानध्यवसायात् साधारणीकरणाभ्युपगमात्। तथा च साधारण्येन प्रतीतैस्तैरभिव्यक्तः सामाजिकानां वासनात्मतया स्थितः स्थायी रत्यादिको नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायबलात् तत्कालविगलित-परिमितप्रमातृभाववशोन्मिषितवेद्यान्तरसम्पर्कशून्यापरिमितभावेन प्रमात्रा सकलहृदयसंवादभाजा साधारण्येन स्वाकार इवाभिन्नोऽपि गोचरीक्रियमाणश्चर्व्यमाणतैकप्राणो विभावादिजीवितावधिः पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः पुर

इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वाङ्गीणमिवा-लिङ्गन्, अन्यत्सर्वमिव तिरोदधद् ब्रह्मानन्दास्वाद-मिवानुभावयन्, अलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारा-दिको रसः। तदुक्तं पण्डितराज-जगन्नाथेनापि स्वीये 'रसगङ्गाधरा'ख्ये ग्रन्थे—

"समुचितललितसन्निवेशचारुणा काव्येन समर्पितैः सहृदयहृदयं प्रविष्टैस्तदीयसहृदयतासहकृतेन भावनाविशेषमहिम्ना विगलित-दुष्यन्तरमणीत्वा-दिभिः अलौकिक-विभावानुभावव्यभिचारिशब्द-व्यपदेश्यैः शकुन्तलादिभिरालम्बनकारणैः चन्द्रिका-दिभिरुद्दीपनकारणैरश्रुपादिभिः कार्यैः चिन्तादिभिः सहकारिभिश्च संभूय प्रादुर्भावितेन अलौकिकेन व्यापारेण तत्कालनिर्वर्तिता-ऽऽनन्दांशावरणाज्ञानेन, अत एव प्रमुष्टपरिमितप्रमातृत्वादिनिजधर्मेण प्रमात्रा स्वप्रकाशतया वास्तवेन निजस्वरूपानन्देन सह गोचरीक्रियमाणः प्राग्विनिविष्टवासनारूपो रत्यादिरेव रसः स्मृत' इति। व्यक्तो व्यक्तिविषयी-कृतः। व्यक्तिश्च भग्नावरणा चित्। यथा शरा-वादिना पिहितो दीपस्तन्निवृत्तौ सन्निहितान् पदा-र्थान् प्रकाशयति स्वयञ्च प्रकाशते, एवमात्मचैतन्यं विभावादिसंवलितान् रत्यादीन् प्रकाशयन् स्वयञ्च प्रकाशते" इति।

अन्तःकरणधर्माणां साक्षिभास्यत्वाभ्युपगमात् स्वप्नतुरगादिवत् रङ्गरजतादिवद् वा विभावादीना-मपि साक्षिभास्यत्वमेव। व्यञ्जकविभावादि-चर्वणाया आवरणभङ्गस्य वा उत्पत्ति-विनाशाभ्यां रसे उत्पत्ति-विनाशौ उपचर्येते। विभावादिचर्वणा-वधित्वाद् आवरणभङ्गस्य निवृत्तायां तस्यां प्रकाश-स्याऽऽवृतत्वाद् विद्यमानोऽपि स्थायी न प्रकाशते।

यद्वा—विभावादिचर्वणामहिम्ना सहृदयस्य तत्सहृदयतोन्मिषितेन तत्तत्स्थाय्युपहित-स्वरूपा-नन्दाकारा योगिनः समाधाविव काव्यव्यञ्जनामूला आनन्दविषयतया तत्प्रचुरचित्तवृत्तिरुपजायते। वृत्तेः आनन्दलीनप्रायत्वात् पूर्वोक्तरीत्या विगलित-परिमित - प्रमातृत्वादिधर्मत्वाच्च अस्यानन्दस्य अन्तःकरणवृत्त्यनवच्छिन्न - शुद्धचैतन्यरूपत्वेन वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यरूपेभ्यः सुखेभ्यो वैलक्षण्यम्। तथा च भग्नावरणचिद्विशिष्टो रत्यादिः स्थायिभावो रसः, **रसो वै सः** इति श्रुत्यनुरोधेन रत्याद्यवच्छिन्ना भग्नावरणा चिदेव वा रस इत्याहुः। विशिष्टा-त्मनस्तस्य विशेषणं वा चिदंशमादाय नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वञ्च सिद्ध्यति। रत्याद्यंशमादाय अनित्यत्वमपि। सा च शब्दव्यापारभाव्यत्वात् शाब्दी, अपरोक्षसुखालम्बनत्वाच्च अपरोक्षा-त्मिका। चर्वणाऽपि चास्य चिद्गतावरणभङ्ग एव, प्रागुक्ता तदाकारा वृत्तिर्वा। तादृशस्य रसस्य विभावादिविषयसंवलित - चिदानन्दालम्बनत्वेन परब्रह्मास्वादात् समाधेर्विलक्षणत्वेन ब्रह्मानन्दसहो-दरत्वोक्तिः।

तथा च विभावादीनां साधारणीकरणरूप-व्यापारेण फलबलकल्प्येन विशेषणांशस्य सर्वथा प्रमोषात् सामाजिकेषु स्थायी व्यज्यमानो रसः 'दशमस्त्वमसि' इतिरीत्या शाब्दापरोक्षाभ्युपगमेन नापरोक्ष्यानुपपत्तिरपि। ईदृशालौकिकव्यापारमाहा-त्म्येन करुणरसे दुःखजनकतया क्लृप्तेभ्योऽपि सुखो-त्पत्तेः सुरतेऽधरदशनादाविव अनुभविकत्वात् अन्तः-करणवृत्तित्वात् कार्यत्व-ज्ञाप्यत्वाभावाद् भूत-वर्त-मान-भविष्यत्वराहित्यात् सविकल्प-निर्विकल्पवेद्य-त्वाभावाच्च रसस्य अलौकिकत्व-नित्यत्वा-ऽऽनन्द-रूपत्व-स्वप्रकाशत्वादिकं सिद्धम्। चर्वणानिबन्ध-नश्च उत्पादविनाशित्व - कादाचित्कत्वादि - व्यव-हारोऽपि तत्र सङ्गच्छते।

अत्रेयं समीक्षा—रत्यादिस्थायीभावस्य आलम्बन-विभावं (कारणं) दृष्ट्वा श्रुत्वा च तत्र रामादि-चरिते सत्यभिनये सीतादिकमालम्बनं दृष्ट्वा रामादेरनुकार्यस्य रत्याद्युदयो न नटस्य न वा सामाजिकस्य, नटस्य सीतादौ विभावबुद्धेरनुदयात्। न च सीताद्यभिनेत्र्यां विभावादिबुद्धिसम्भवः; तथात्वे स्वभावाभिनयप्रसङ्गापातेन रामादिरत्यभि-नयस्य पर्याकुलीभावात्। तस्यास्ताटस्थ्ये नायिका-भूमिकायां पुरुषेऽभिनेतरि च सर्वथा विभावबुद्धे-रसम्भव एव। सामाजिकानामपि सीतादौ मातृबुद्ध्या विभावादिधियोऽनुदयात् पररहस्यदर्शनेन व्रीडा-ऽऽतङ्कादिसम्भावनया नानया रसानुभूतिसम्भवः। कथञ्चित् तत्र सम्भवेऽपि करुणादौ पुत्रवियोगातुरस्य मृत्युदृश्ये कस्य सामाजिकस्य स्वपितृमरणबुद्धि-रुदेति ? अनुकार्यगतोऽपि न स्थायी; तदानीं तदनु-पस्थितेः। रूपके कथञ्चित्सम्भवेऽपि श्रव्ये तदसम्भव एव। तथा हि—श्रव्ये कविः वर्ण्यः, श्रोता चेति पक्षत्रयम्। तत्र न कवौ; रामादेरिव सीतादिं प्रति रत्याद्यनुदयात्। नापि वर्ण्ये; तदनुपस्थितेः। नापि श्रोतरि; सीतादिं प्रति तस्यापि रत्यसम्भवात्। नापि स श्रोता कविगतं वर्ण्यगतं वा स्थायिभाव-माश्रयेत; तयोर्भावैक्यासम्भवात्। पतिव्रतायां पत्न्यां कवेः श्रोतुर्वा न भावोदयः सम्भवति। कुमारसम्भवे रघुवंशादौ च गौर्यादौ शिवस्येव कवेः पाठकस्य वा न रत्युदयः सम्भवति, देवयोनिभूतायां मानुष-रतेरसम्भवात्।

तत्र भट्टलोल्लटादिरीत्या अनुकार्ये अनुकर्तरि चासन्नपि रसोऽनुसन्धानबलात् सामाजिकेषु प्रती-यते। शङ्कुकरीत्या तु विभावैरनुभावैर्व्यभिचारि-भिश्च प्रयत्नार्जिततया कृत्रिमैरपि तथानभिमन्य-मानैः अनुकर्तृस्थत्वेन लिङ्गबलेन प्रतीयमानः स्थायिभावो मुख्यरामादिगत-स्थाय्यनुकरणरूपो रसः सामाजिकैरनुमीयते। तत्रापि कथमनु-कार्येऽसन्तं स्थायिनमनुमिमीते ? कुमारसम्भवादौ कवेः शिव-पार्वतीविषया रतिस्तयोश्च अन्योन्य-विषयेति भिन्नाश्रयोऽयं व्यवहारः। कविस्तयो रतिं वर्णयतीति स्वीक्रियते चेत्, तर्हि तस्य रतेरपलापः। न च कविः सर्वथाऽरतिकः सम्भवति। श्रोता च तदुभयविहीनः कथं रसमनुभवेत् ? उभयविधामपि रतिं स्वदते चेत्, कतरस्यास्तत्र रसरूपेण परिणतिः ? इत्युभयतः पाशारज्जुः।

भट्टनायकरीत्या अभिधया काव्यार्थे बोधिते भावकत्वव्यापारसंज्ञेन विभावादिसाधारणीकरण-व्यापारेण श्रव्यादौ निर्दोषकाव्येन नाट्ये चतुर्भि-रभिनयरूपेण रसो भाव्यते। तत्र किमसामान्यस्य लोकोत्तरस्य विभावादेः सामान्यीकरणम्, लौकिकी-करणमेव साधारणीकरणम्, किं वा व्यक्तिविशेष-गतस्य आश्रयनिर्विशेषभावापादनेन, सर्वगतत्वा-पादनं वा ? प्रथमे पक्षे तु कविदृशा विभावादीना-मलौकिकत्वमेव मम्मटादिभिरुपवर्णितम्। तस्य लौकिकत्वापादनं दूषणमेवेति असाधारणस्य व्यक्ति-विशेषनिष्ठस्य साधारणीकरणम्। विशेषगतत्वा-कारक - भेदराहित्यापादनमेव तदाशयो मन्तव्यः। तत्रापि विभावादिसंवलितो यदि स्थायी न सामा-जिकगतः, तर्हि कथं तस्य अन्यस्थायिना रसानु-भूतिः ? यदि वर्तते तदाऽनुकार्यस्य सामाजिकस्य च स्थाय्यालम्बनादिभेदे कथं द्वयोः सामान्यी-करणम् ?

तत्र अभिनवगुप्तरीत्या विमलप्रतिभः सहृदयो 'ग्रीवाभङ्गाभिरामम्, उमापि नीलालक' इत्यादि-वाक्येभ्यो वाक्यार्थं प्रतिपद्य वाक्योपात्तदेशकालादि-विभागराहित्येन वस्तुतो मानससाक्षात्कारात्मिकां

प्रतीतिमधिगच्छति। सत्याञ्च तस्यां मृगपोतकादिभीतिवर्णने वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानराहित्येन केवलं भीत इति ज्ञानम्, भयकारणस्य वस्तुनः तदानीमसत्त्वेन देशकालादिविशेषज्ञानविरहितस्य भयस्यैव प्रतिपत्तिः। ततश्च 'भीतोऽहम् भीतो मम शत्रुर्मित्रं तटस्थो वा' इति ज्ञानेभ्यो दुःखसुखादिमूलबुद्ध्यन्तरोदयनियमवत्ताया विघ्नबहुलेभ्यो ज्ञानेभ्यो विलक्षणं निर्बाधप्रतीतिविषयं साक्षादिव स्वहृदयवर्तिनमिव भयानकं रसं स्वदते। तथाविधे स्वादे 'किं गतं किं मूलं भयम्' इति विशेषस्य ज्ञानमेव नोदेति। तदेव भयाश्रयेण मृगपोतादिना सह सामाजिकस्य साधारणीकरणम्।

यद्यपि च विभावादिसहितरसप्रतीतौ कथं विभावादिनापि साधारण्यम्? अपारमार्थिकत्वेऽपि काव्यार्थपरिशीलनवशात् विभावादिप्रतिपत्तिर्भवत्येव। सत्याञ्च तस्यां तत एव आलम्बनाद्भयादेरनुदय एव प्रसज्येत। न च केवलेन विशुद्धेन स्थायिना रसः प्रतीयते; तथापि यथा पानकरसे काश्मीरोशीर - मरीच्यादि - विविधरसानुभूतावपि विशिष्य आकारेण न तेषां ग्रहणम्। यथा वा माणवकाध्ययनध्वनिषु पुत्राध्ययनध्वनिप्रतीतावपि न विशिष्याकारेण प्रतीतिः, तथैव आलम्बनविभावादिप्रतीतावपि साधारणीकरणव्यापारेण विशिष्टप्रतीतिर्न भवतीति न काचिदनुपपत्तिः।

यदुक्तम्—'सीताद्याः कथं स्त्रीमात्रपर्यवसायिन्यः, पुत्र्यां भगिन्यां वा रत्यादिं कथं न जनयेयुः' इति। तदपि तुच्छम्; भगिन्यादिबुद्धीनां तत्प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन दोषाभावात्। नाटचदर्पणरीत्याऽपि रसो नियतानियतविषयो विशेषसामान्याकारोभयविधो भवति, सामाजिकानां रसास्वादः स्त्रीसामान्यविषयो भवति। तद्रीत्या आत्मगतसंस्कारोपहितः सुखात्मा रसः काव्यार्थभावनोद्बुद्धोऽनुभवविषयतां याति।

यदुक्तम्—"यदि काव्यगतैर्विभावादिभिः प्रतिपत्तृगतः स्थाय्यादिरुद्बोध्यते, तर्हि रामादिगतस्थायिना सह सामाजिकरतेः न कोऽपि सम्बन्धः सिद्ध्यति। स्याच्चेत् किंमुखः किमाकारकश्चेति।" तदपि न; काव्यार्थभावनाहेतुत्वेन रामादिस्थायिनोऽपि तदुपयोगेन दोषाभावात्। यदि सामाजिकैः स्थायिसंस्कारो रसानुभूतौ नोपयुज्येत, तदा सहृदयानामेव रसास्वादनियमो न स्यात्। साहित्यदर्पणे साधारणीकरणप्रभावेण हनुमदादिगतं समुद्रलङ्घनोत्साहं प्रतिपद्यते। तदसामर्थ्येऽपि 'देवाभिन्नोऽहमि'त्येवंविधायां बुद्धौ जातायां तादृशसामर्थ्यानुभवोऽपि। क्वचिद्वाराणस्यां हनुमद्भावापन्नेन मनुष्येण तादृगुत्साहेनैव वरुणा उल्लङ्घिता।

केषाञ्चिद्रीत्या भावनादोषेण शुक्तिकाशकले रजतबुद्धिरिव आत्मन्यपि रामाद्यभेदबुद्धिः। विभावादीनामपि तेनैव भावनादोषेण साधारण्यं जायते। तेनैव शकुन्तलादिषु स्वस्मिन् दुष्यन्ताद्यभेदबुद्धिमुत्पाद्य गम्यत्वबुद्धिरपि समुद्भाव्यते। योगवासिष्ठादिषु काव्यादिकथार्थस्य प्रातिभासिकत्वमङ्गीकृतमपि, काव्यादीनामेव तादृग्भावनोद्भावकत्वात्।

केचित्तु—भावप्रवणस्य कवयितुः स्वकल्पनासक्तया वर्ण्यप्रतिबिम्बोपस्थित्या काव्यनाटकादिनिर्मितिः, तच्छ्रोतुर्द्रष्टुश्च काव्यप्रभावेण कवयितुर्भावेन तादात्म्यं साधारणीकरणम्।

अन्यैस्तु—पाठकादेर्भावस्य कवेर्भावेन तादात्म्यस्थापनं साधारणीकरणम्।

परैस्तु—काव्यादिद्वारेण कविस्तांस्तान् भावान् प्रस्तुवन् सहृदयानां सुप्तं भावलोकं क्षोभयति।

(शेषांशः १३५ पृष्ठे)

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—४३

क्षत्रपति-महाकाव्यम्

—श्री उमाशङ्करशर्मा त्रिपाठी—

[आंग्लभाषा-प्राध्यापकः—काशी विद्यापीठस्य, वाराणसी]

दस्युजात ! विरमाऽसि-लाघवाद्
वीक्षसे न किमु पाप मामिह।
शस्त्रिणां विततमुज्ज्वलं यशो
दूषयन्निव न लज्जसे कथम् ॥ ५९ ॥

विस्तृतेऽपि शठ ! सङ्गराङ्गणे
श्लाघ्यमृत्युमपहाय कातरः।
सारमेय ! शयनालसोऽसि
दंशनैः स्वचरितं विकत्थसे ॥ ६० ॥

सत्ववृत्तिरपि नागकुम्भभित्
केसरी न शयितान् जिघांसति।
ब्रूहि कोऽसि मनुजाभिधाऽधम !
क्रौर्यनिर्जित - निशाचरप्रथः ॥ ६१ ॥

धर्मराज ! विरमाऽऽत्मगौरवात्
कौतुकं त्वमपि वेत्सि पद्धतिम्।
आत्मनाऽपि चरितं त्वयास्ति किं
मत्कृते यदभिधीयते गुरो ॥ ६२ ॥

अन्यगेव किमु धर्मकल्पना
त्वं जितत्रिगुणवृत्तिरेव वा।
जिह्मभृत्य ! नहि वाचि केवलं
किन्तु तिष्ठति विधौ सदर्थता ॥ ६३ ॥

राजपुत्ररुधिरं विरुन्धता
यत्त्वया ऽरिपदपांसुचुम्बिना।
पातितास्तमसि देशवासिन-
स्तद्वही रुधिरमेष्यति ध्रुवम् ॥ ६४ ॥

म्लेच्छदास ! यवनास्तवेश्वरा
येन धर्ममहितेन वर्त्मना।
दुर्बलानपि दहन्त्यकारणं
विस्मृतः कथमसौ सदाग्रहः ॥ ६५ ॥

त्वादृशां जनन-मृत्युकण्टकं
नित्यमेव शठ निन्दितायुषाम्।
जन्मिनस्तु सकृदेव मादृशा
अर्चितस्वविधयः श्रयन्ति तत् ॥ ६६ ॥

दुर्जनाः वयममी च सज्जनाः
याऽभिवक्ति रसना तवेत्वरी।
साऽद्य नूनमसिधारमज्जिता
मौनमेतु गलितायुषस्तव ॥ ६७ ॥

शिक्षयन् निगमशंसितानि नो
मातृभूमि - परतन्त्रताच्छिदः।
तांश्च जाल्मचरितान् प्रमाणयन्
किं द्विजिह्व न विलज्जसे स्वयम् ॥ ६८ ॥

तद्वनेचरनिभा वयं मृगान्
त्वादृशां मृगयितुं धृतव्रताः।
यूथमेव दधतः पुरो दृशां
नूनमद्य विधयः सदक्षिणाः ॥ ६९ ॥

वीक्ष्य मालसुरमेवमुद्धतं
रोद्धुमेव रिपुखड्ग-पन्नगी।
ह्लादिनीव नयनांशु - मोहिनी
तर्पतप्त-हृदयेव तत्वरे ॥ ७० ॥

लक्ष्यबद्धमनसोः स्थिराक्षयोः
सिद्धहस्तयशसोः रणोद्यमः।
विग्रहश्रिय मरालदर्शिनी-
मुत्सुकामुभयरागिणीं व्यधात् ॥ ७१ ॥

यामिनीघनघटेव हुङ्कृतिः
शौर्यजा स्तनितमम्बुदेरितम् ।
ह्लादिनीव करवाल-वल्लरिः
संप्लवं विदधिरे रणाङ्गणे ॥ ७२ ॥

अङ्कितुं मृगपतौ स्वविक्रमं
न क्षणं परमवाप यूथपः ।
कुम्भिकुम्भदलने महौजसा
रक्षितैव विदितात्म - पद्धतिः ॥ ७३ ॥

कालरात्रिरपि विस्मितेव सा
कालिमच्छद - घनावगुण्ठना ।
सम्पतन्निशितहेति - दीप्तिमद्
विह्वलेक्षणमचालयन् मुहुः ॥ ७४ ॥

प्राणिभीरपि विभीतवैभवो
विस्मयाग्रविधिना-ऽसिपाणिना ।
सोत्सुकाह्वय - समाहृतोऽप्यसा-
वन्तकोऽक्षमत नान्तिकस्थितिम् ॥ ७५ ॥

हेतिहृतिशातमार्गणा - ऽध्वना
चेतसा कविरिवाऽऽर्यविक्रमः ।
सोत्सहं प्रयतते स्म विग्रहे
शत्रुजीवितपदार्थ - लब्धये ॥ ७६ ॥

तत्क्षणं श्रमजलाकलोचनं
वीक्ष्य मालसूर - मुद्यतद्विपः ।
उत्सुकेन हृदये महासिना
लेखितो - ऽसुगमनक्षणागमः ॥ ७७ ॥

पूर्वमेव सवनानलः शमात्
सोऽन्त्यहव्यमिव शत्रुमाहरन् ।
आनयज्जगति शत्रुघातिनीं
श्रेयसामुपचिता - ऽनघायतिम् ॥ ७८ ॥

सूर्यमण्डल विभेदकीर्तये
गच्छताऽपि शिवराजबन्धुना ।
रक्षितो वृतपणो धराभृते
कोण्डना - विजयकेतुलक्षणः ॥ ७९ ॥

विस्मयान्तरित - शोकवारिधौ
यावदाविशति शत्रुवाहिनी ।
तावदेव समरोत्सुकः क्षणः
सूरजेन स हठं नवीकृतः ॥ ८० ॥

शौर्यरागबहलैः शिवस्तवै
रञ्जयन्निव मरुत्पथं ततः ।
आशुशुक्षणि - रुदर्चिरावभौ
मन्दुरोदर - तृणाशभासुरः ॥ ८१ ॥

तत्प्रतीपबल - मस्तयूथपं
नागयूथमिव केसरिक्रमे ।
कांदिशीक - मभजज्जहच्छ्रियं
कोशदुर्गसहितां शिवौजसे ॥ ८२ ॥

प्रातरिन्द्रदिशि रक्तिमच्छवौ
रक्तखड्गरुचिराः शिवानुगाः ।
गैरिकध्वज - धुताऽनिलाम्बरां
भानवे नवमुदं न्यवेदयन् ॥ ८३ ॥

शक्रसख्यमुपलब्धु - मक्षतं
स्वर्गतं सपदि मावले-पतौ ।
कीर्तिभारशिथिलां तदाकृतिं
वीक्ष्य भूरि विललाप भूपतिः ॥ ८४ ॥

सिंहतामपहरन् कथं विधे !
दुर्गमर्पयसि केवलं मम ।
स्वीकुरुष्व शतदुर्गमद्य मे
तं मदेकसुहृदं परं त्यज ॥ ८५ ॥

मुञ्च मुञ्च कृतकाक्षिमीलनं
सोऽहमस्मि वद किन्न वीक्षसे ।
मातरं विजययागवर्णितैः
किं विनोदयसि नाऽद्य विक्लवाम् ॥ ८६ ॥

त्वामवेक्ष्य परलोकवर्त्मनि
मामनाश्रय - मपूर्वबान्धव ।
साऽनवाप्तशरणाऽपि शोकधू-
र्हन्ति निर्दयमुपेक्षते कथम् ॥ ८७ ॥

इत्थमक्षय - पदौकसं नृपो
बालबन्धु - मनिमेष-तारकैः ।
लोचनैरिव निधातुमात्मनि
दूरवर्त्मपथिकं व्यलोकयत् ॥ ८८ ॥

सा स्नुषा श्वसुरमात्मजो गुरुं
बान्धवाः प्रियजनं शिवकृतौ ।
प्रापुरेव परमार्य - रक्षितु-
र्द्दृष्टिरेकसुहृदे मुधाऽतपत् ॥ ८९ ॥

मात्रे राजा प्रथितमहसे सोऽर्पयन् सिंहदुर्गं
जन्माऽवन्यै हृदयमिव तं सिंहमित्रञ्च दत्वा ।
आर्तो गत्वा प्रियसखिगृहं तज्जनाञ्चानुतोष्य
वत्सोद्वाहे जनकपरमोऽरञ्जयत्तत्कुटुम्बम् ॥ ९० ॥

॥ इति क्षत्रपति-महाकाव्ये षोडशः सर्गः ॥

रस-स्वरूप-विमर्शः, भक्तिरसश्च—(१३२ पृष्ठस्य शेषांशः)

उद्बुद्धेषु भावेषु श्रोतारोऽपहायेमं लोकं शुद्धचैतन्यात्मके भावजगति वर्तमानाः कविवर्णितैर्भावैः सह साधारणीकरणाख्यम् ऐक्यमनुभवन्ति इत्युच्यते । विभावादीनां स्थूलोपकरणानान्तु तत्तद्भावजागरण एवोपयोगः । यथाग्नेः क्षोभणाय प्रादुर्भावाय आग्नेयपदार्थानामुपयोगः । प्रादुर्भूते च तस्मिन् केवलस्य वह्नेरनुभवः । लौकिक्यां स्थितौ प्रेमादीनां व्यक्तिविशेषसम्बन्धः स्फुरति । तावत्येव तत्परिमितिश्चायाति । अभिव्यक्ते भावे व्यक्तिविशेषसम्बन्धतिरोधानेन तदपरिच्छित्तिरेव अनुभूयते । तथा च कवेर्भावेन विभावादीनाञ्च भावेन ऐक्यमापन्नः सामाजिकभावो विगलितप्रमातृ-प्रमेयादिभेदसाधारण्यमुपयाति ।

भक्तिरसे तु भगवान् परमानन्दस्वभावः सर्वदा विद्यमान एव आलम्बनविभावः, तस्य नित्यत्वात् सर्वगतत्वाच्च । श्रवणादिना सगुण - साकाररूपेणापि रसिकानां हृत्सरोजे तत्प्रादुर्भावस्मरणात् । तदुक्तम्-

'त्वं भावयोगपरिभावितहृत्सरोजे
आस्से श्रुतोऽसि…ननु नाथ पुंसाम् ।
यद्यद्धियाऽत उरुगाय विभावयन्ति
तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय ॥'

'प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरोरुहे ।' इति । अतो भगवद्रसानुभवः सुन्दर उक्तः ।

'कोऽतिप्रयासोऽसुरबालका हरे
रुपासने स्वे-हृदि छिद्र वत् सतः ।'

रसिकानां हृदये भगवद्गुणवर्णनश्रवणादिभिः भावराज्यस्याऽऽविर्भावो भवति । यत्र भावमयः सोपकरणो भगवान् व्यज्यते, यथायोग्यं विभावाद्यभेदबुद्धिरपि तत्र जायते । भावनाबलादेव विभावादीनां साधारण्यादिकम् ।

(क्रमशः)

दधीचि-प्राण-संवादः

—श्री विष्णुदेव पण्डितः एम. ए., वेदान्तशास्त्री—

आसीत् मुनिर्दधीचिर्नामा। स तपस्तेपे। तेन तपसा आहारे संयमः कृतो विहारे च। आहारे विहारे च जीवनरक्षा। आहारे विहारे च प्राण-प्रतिष्ठा। आहारे विहारे च रोधिते कुतो जीवनं कुतो वा प्राण-प्रतिष्ठा? अन्नत्यागे मनो विकलं भवति। अन्नत्यागे प्राणा व्याकुलीभवन्ति। अन्नत्यागे तु मरणमेव असन्दिग्धम्। एष सामान्यः सर्वभूता-नाम् अनुभवः।

परं दधीचेर्विलक्षण एवानुभवः। तपसा तस्य शरीरं क्षीणमपि प्राणा न विकलतां गताः। शरीरे क्षीणे प्राणाः शरीरधातुषु प्रविष्टाः, अस्थि-मज्जासु प्रविष्टाः। न तु बहिर्गताः, नापि संक्षुब्धाः। मुनेस्तपश्चरणं विलक्षणं सञ्जातम्। तेन सन्तुष्टा प्राणदेवता तस्य नयनातिथिः बभूव। तां दृष्ट्वा स्तुत्वा च विनिवेदयत् मुनिः—

'अहो नु रे प्राणदेवताः! अन्नं त्यक्तम्। विहारो गतः। शरीरं क्षीणतां यातम्। कथन्नु मां न त्यजन्ति भवन्तः?'

'शोभनं रे तव चरितं मुने! साधो, सरलस्ते स्वभावः। ऋज्वी ते जीवनसरणिः। न भयम्, न च क्षोभः। कथं त्वां प्राणाः त्यक्ष्यन्ति? पश्य रे प्राणिनां जीवनम्। क्षणे क्षणे भयम्। प्रत्यहं शोकसंवेदनम्। ऋतुम् ऋतुं प्रति व्याधिवयोहानम्। आहारे विहारे च प्राणक्षोभः। 'प्राणा गमिष्यन्ति, मृत्युर्निकटवर्ती' इति प्रतिक्षणं शोचन्ति प्राणिनः। प्राणा अपि शरीरतो गमनं वाञ्छन्ति, परं ते शरीरं त्यक्तुं न वाञ्छन्ति।'

प्राणदेवस्य प्रेमाणं दृष्ट्वा मुनिः प्रसन्नतां गतः। तेन तपश्चरणे बलं समासादितम्। सन्तोषश्च प्रदर्शितः। स्तुता च प्राणदेवना। मनसि च जिज्ञासा सञ्जाता तस्य। प्रश्नश्च कृतवान् सः—

'कामं नु रे प्राणदेवता शरीरे संरक्षिता भव। को नाम प्राणान् त्यजेत्। प्राणास्तु सर्वेभ्यः प्रियाः। पृच्छामि रे किञ्चित् जिसास्यम्। को नाम देवः शरीरे वसिष्ठो वरिष्ठश्च? कस्य दैवस्य संस्थितिरत्र? कथन्नु धार्यते शरीरम्? यदि नाम प्रियस्ते, पूरय मम जिज्ञासाम्।'

'वरीयानेष ते प्रश्नो, मुनिवर! जिज्ञासां पूरयितुं श्रावयामि ते पुरातनीं गाथाम्—

'अत्र शरीरे निवसन्ति कतिचन देवाः। मनसि मनः, 'प्राणे प्राणः, वाचि वाक्, श्रोत्रे श्रोत्रम्। इन्द्रि-याणि च स्थानानि। इन्द्रियं साम्राज्यम्, इन्द्रियं च स्वाराज्यम्। तेषां सर्वेषां देवा इन्द्रस्वाधीनाः सानुकूलाश्च।

'एकदा विहरणं कर्तुं शरीरं विहाय कुत्रचिद् गतो देवराज इन्द्रः। इन्द्रे च गते देवाः स्वतन्त्राः स्वच्छन्दाश्च संवृत्ताः। आहरणं विहरणं च स्वच्छ-न्दतां गतम्। न कश्चित् रक्षयति शरीरम्, न कश्चित् विचारयति निकेतनम्,। न च कश्चित् पश्यसि परस्परानुभावम्।

'तथा यमेषु नियमेषु च गतेषु शिथिलतां प्राप्ताः शरीरस्था देवाः। ते च निर्बलतां गताः। परस्परं विवादं कृतवन्तः—को नु वरः, को नु बशी, को वरिष्ठः, को वा वसिष्ठः? इति।

'ते च सर्वे देवाः प्रजापतिं गत्वा पृष्ठवन्तः। स च प्रजापतिर्विचक्षणः सर्ववित्। तेन कथितम्—कथं नु रे विवदन्तो देवाः! प्रत्यक्षं कुर्वन्तु, यस्य गमनेन सह शरीरं विनश्यति, स वरः, स च वशी। स एव वरिष्ठो वसिष्ठश्च।

'तथाविधं करणीयमिति संभाव्य देवाः स्वे स्वे स्थाने समासीनाः। प्रथमं नेत्रस्य देवः सूर्यो निर्गतो वर्ष यावत्। पुनरागते तु शरीरं तिष्ठति। कथन्नु स्थितमिति पृष्ठे, यथा अन्धस्तथेति श्रुत्वा सूर्यः स्वस्थाने स्थितः। तदनु वाग्-देवता मुखतो निष्क्रान्ता। पुनरागतायां तु वर्षान्ते शरीरं तिष्ठति, तद् यथा मुनिर्वा मूको वा। तदनु श्रोत्रदेवतायां गतायां पुनरागतायां च वर्षान्ते शरीरं रक्षति बधिरवत्। तदनु मनसि गते पुनरागते च तिष्ठति शरीरं विना मनोभावम्, संकल्परहितं समाधि-स्थित-योगीव।

'अथ प्राणदेवातायाः क्रमः समागतः। सर्वा देवताः शरीरं त्यक्त्वा गता इति प्राणदेवताया अपि गमनं वरम्। तथेति प्राणदेवता गन्तुं समुद्यता। प्राणदेवता संक्षुब्धा इति देवा अपि संक्षुब्धाः, इन्द्रियाणि च संक्षुब्धानि, शरीरं च विकम्पितम्। प्राणा गच्छन्ति वा गन्तुमुद्यता वा इति विचार एव असह्यः संवृत्तः। सर्वाः देवताः सहसैव समागतास्तत्र—वाक् च मनश्च, श्रोत्रं च चक्षुश्च। ते प्रार्थयन्ते—अहो रे प्राणदेवते! नहि गन्तव्यं शरीरतः। वयं सर्वे शरीरे वराः, वरिष्ठश्च प्राणः। वयं सर्वे वशिनः शरीरे, वसिष्ठश्च प्राणः। त्वयि प्रतिष्ठितं मनः, त्वयि संस्थितं शरीरम्। त्वयि रे सर्वा इन्द्रियवृत्तयः।

'प्रिय रे मुने! श्राविता मया पुरा गाथा। प्रिया वै प्राणदेवता। त्वया तु तपश्चरणं कृत्वा त एव प्राणाः पुनः स्थापिताः शरीरे। नूतनं ते जीवनं सञ्जातम्। कायाकल्पस्त्वया कृतः। प्राणायाम-बलं त्वया रक्षितम्। त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिता इति सर्वाणि मनो-वाक्-चक्षुः-श्रोत्राणि पुनः प्रतिष्ठितानि। दीर्घं ते जीवनं भविष्यति। सुचिरं ते चरितं दृष्ट्वा सर्वे देवा मोदिष्यन्ति। भवतु ते प्रसादः!'

प्रतह्लिका-प्रमोदः

विवर्धते तु सततं व्ययेनैव शनैः शनैः।
द्यामाप्नुवन्ति सततं प्राप्य यत्तत् हि किं स्मृतम्॥ १॥

सर्वेष्वथ तपःस्वेव किं तपः सुविशिष्यते।
त्यद् ब्रूहि येन तपसा तपस्वी वै नरो भवेत्॥ २॥

मान्यः सत्त्वेषु को रूढो जगत्यां सर्वतोऽधिकः।
तालाङ्कस्य यशोदा का बभूव वद सत्वरम्॥ ३॥

भीत्या रिपुः कस्य गदाप्रहारतः,
महाबलस्याथ पलायते रणात्।
सेनापतिघ्नश्च बभूव को युधि,
नरश्च दुर्योधन-भ्रातृ-नाशकः॥ ४॥

दिनस्य स्रष्टा भुवि कः प्रसिद्धो
वाप्यां च पद्मस्य विकासकः कः।
करैश्च तिग्मैरिह युक्तवान् को
रतश्च को वा तमसा विदारणे॥ ५॥

शत्रुञ्जयोऽस्त्रेण च केन चाऽर्जुनो
रामोऽपि लङ्काधिपतिं जिगाय वा।
सत्यं समाख्याहि किमस्त्रमुत्तमं,
नभःस्थितं चाप्यरिमाहते सदा॥ ६॥

—श्री प्रशस्यमित्र शास्त्री—

नैनीतालः — अभिनवं खण्डकाव्यम्

—श्री पट्टाभिरामशास्त्रिणः—

[साहित्यविभागाध्यक्षाः—वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य]

[कर्ममीमांसा-पारदृश्वानोऽपि साहित्य-सरसि जलकेलिकला-कुशलाः शास्त्रिपादाः ऐषमे ग्रीष्मावकाशे उत्तरप्रदेशस्य परमरम्ये पार्वते नैनीतालक्षेत्रे समागताः। तत्र परामुन्मुक्तां नृत्यन्तीं प्रकृतिनटीं वीक्ष्य बलादावर्जिता तेषां लेखनी विविधालङ्कारालङ्कृतं दर्शनदृष्टिपरिवेषितं खण्डकाव्यमिदं प्रासूत यच्च नूनं रससारसर्वस्वान् सहृदयान् आप्यायितान् विधास्यतीति अस्माकं द्रढीयान् विश्वासः। शास्त्रिपादानामस्या निरुपधिकृपायाः कृते 'सूर्योदयः' अतितरां कृतज्ञतामभिव्यनक्ति।

—सम्पादकः]

अत्युच्चशृङ्गैर्विविधैर्मनोहरैरनोकहैर्वारिधरैश्च संवृता।
आगन्तुकानां मनसो विधायिका सन्तुष्टिमेषा खलु कानन-स्थली ॥ १ ॥

अध्यात्मशक्तेः परिवर्धनाय देशा इमे प्राक्तन-कालसिद्धाः।
देवैन नित्यं कृतसन्निधाना मनोरथानां परिपूरकाश्च ॥ २ ॥

मध्ये गिरीणां तरुभिः समुच्छ्रितैः सम्भूषितानां जलदैः समावृतैः।
नीरेण शीतेन युतो मनोहरः प्रेम्णा तडागस्तु निरीक्ष्यते जनैः ॥ ३ ॥

पुराणसिद्धो ननु नैनितालो यत्रा-ऽत्रि - कुत्सादि - महर्षिसङ्घैः।
स्नातं पुरा 'मानस'-संज्ञिते-ऽस्मिन् सरोवरे पूतजले विशेषतः ॥ ४ ॥

सरोवरं तं परितो महान्तो महीधराः काननशोभिगर्भाः।
महर्षि - सञ्चार - विशेषपूता अभ्रंस्पृशो भान्ति विशालकायाः ॥ ५ ॥

नैनीताल - महीधरेषु जलदा आच्छादयन्तस्तरून्
खेलन्तः परितो गजा-ऽश्व - गवय - व्याघ्रादि-रूपाण्यहो।
धृत्वा मानव-मानसेषु नियतेः सृष्टौ रुचेर्न्यूनतां
कुर्वन्त्याशु च वारिणा वनभुवं संक्षाल्य संयान्ति हि ॥ ६ ॥

महर्षिसङ्घस्य तपःप्रभावात् सत्वेषु सत्वं मनुजेषु शान्तिः।
लतासु वृक्षेषु सुमादिसम्पच्चासन् विशेषेण वनप्रदेशे ॥ ७ ॥

गन्धर्वकन्या वनदेवताश्च स्वैरं विचेरुः परिहृष्टचित्ताः।
स्वर्गाच्च देवा अवतीर्य पूतान्यकारयन् साधु-वनस्थलानि ॥ ८ ॥

नैनीतालेऽतिरम्ये विलसति शुभदा वीक्षमाणा जलौघं
नानादेशादसह्यं दिनकर - करजं घर्मसन्ताप-वेगम्।
सापत्यान् प्रेयसीभिः प्रशिशमयिषया नैकरूपान् समेतान्
नानादेवी-कटाक्षैः करुण-रसभरैः शामयन्ती नितान्तम् ॥ ९ ॥

गुप्तेश्वरः पर्वतराजि-राजिमध्ये तथा मारुत-तुल्य - वेगः ।
पातालशृङ्गाग्र - विराजमाना - वाकर्षतः पान्थजनान् सहर्षम् ॥ १० ॥
गुप्तेश्वरं पर्वतराज एषः सदाभिषिञ्चञ्जलबिन्दुभिः खे ।
संवीजयन् मारुतिमेव लोकान् पूजाविधिं शिक्षयतीव नित्यम् ॥ ११ ॥
गुप्तेश्वरो जयति पर्वतराजराजि - पातालगह्वर-गुहागृह-सन्निविष्टः ।
शैलेन्द्रराजतनया वरधूप-दीपै-र्नानाभिधा-ऽर्चयति तं वरदं महान्तम् ॥ १२ ॥
सव्येन नीरनिवहस्य तटे निषण्णं सिन्दूरचिक्कण-विलेपनशोभिताङ्गम् ।
ध्यानेन निश्चलतया समवस्थितं तं पश्यन्ति भीमवपुषं पथिकाः कपीन्द्रम् ॥१३॥
हृत्पद्मकोशस्थित - जानकीपतिं विचिन्तयन् सन्ततमेव नित्यशः ।
शक्तिं तथा शक्तिमतेव योजने देवीं पुरीं ध्यायति लोकमातरम् ॥ १४ ॥
तटाक - तीरस्थित - मन्दिरे शुभे पद्मासनावस्थित - भीमविग्रहः ।
विराजते वालधिवेष्टितोदरो गदासहायः कपिसत्तमो महान् ॥ १५ ॥
वामेन मारुतसुतस्य गिरेरधस्तात् संवेष्टितं वनज - वृक्ष-लताप्रकर्षैः ।
पाताल-संज्ञक-महेश्वरमन्दिरं तद् विद्योतते परमया सुषमा-समृद्ध्या ॥ १६ ॥
रथ्यासु कान्ताः परितस्तडागं विचित्रवेषाः खलु कम्बुकण्ठ्यः ।
करान् प्रियाणां परिगृह्य यन्त्यो विभान्ति गन्धर्वकुलाभिजाताः ॥ १७ ॥
क्रीडाङ्गणे कन्दुक-खेलने रतान् नौका - समारोहण - तत्परान् बहून् ।
मार्गेषु सञ्चाररताननेकान् नानाभिधा पश्यति हृष्टमानसा ॥ १८ ॥
काश्चित् प्रिया उच्चकचा विभान्ति विभान्ति काश्चिद् गललम्बिकेशाः ।
काश्चित् प्रिया उन्नतचूचुकाग्रै - र्विध्यन्ति यूनां हृदयं प्रियाणाम् ॥ १९ ॥
नैनीताल - विशालनीर - निवहे नौका-विहार-क्षमे
नौकारोहण-साध्वसाः प्रियतमा दृष्ट्वा च तासां करान् ।
धृत्वा रोपयितुं स्थितेषु पतिषूरोजस्थितं छादनं
स्रंसद्वीक्ष्य निरीक्षकै - र्मुहुरहो सानन्दमुद्वीक्षिताः ॥ २० ॥
अतीत्य कामं वयसः क्रमं ताः सत्योऽपि काचेन तथा कचानाम् ।
बन्धेन लेपेन सितेन भान्ति श्यामा इवैता नवयौवनेन ॥ २१ ॥
शोणाधरत्वं खलु सुन्दरीणां काव्येषु गीतं कविभिः पुराणैः ।
ओष्ठद्वयं रञ्जितमत्र तासां विलोक्य चित्रं प्रतिभाति नूनम् ॥ २२ ॥

तुरङ्गमारोहण - कौतुकान्निजान् बालान् समारोप्य कुरङ्गदृष्टयः ।
कूले विहर्तुं रमणैश्च नीरधेः संयान्ति तेषां करपल्लवग्रहाः ॥ २३ ॥
विलोलकर्णाभरणाश्च दारिका वक्षोज - लोलायित - दीर्घवेणयः ।
करान्त - पादान्तविशेष - कञ्चुकाः कर्षन्ति यूनां हृदयानि भूरिशः ॥ २४ ॥
बाह्वन्त - कञ्चुकधरा अपराश्च नार्यो वक्षोजलम्बि-तनुदीर्घतरोत्तरीयाः ।
शीतेन वातहतकेन तदुत्तरीये नीतेऽपि निश्चलहृदः परितो भ्रमन्ति ॥ २५ ॥
अंसान्तकेशाश्च गलान्तकेशाः कन्या विकेशा बहुशश्चरन्ति ।
प्रकारभेदं कचबन्धनस्य समुद्वहन्त्यः किल भान्ति नार्यः ॥ २६ ॥
अंसान्तकञ्चुकधरा निटिलायताक्ष्यो दार्वासनानि पतिभिः सह भूषयन्त्यः ।
अंसस्थलेषु विनिवेश्य मुखानि भर्तुः शातं हि दुर्लभतरं समवाप्नुवन्ति ॥ २७ ॥
लौहानि चक्राणि दृढानि पादयोः प्रबध्य वै चिक्कण - दारुनिर्मिते ।
देशे युवानो युवतीभिराश्रिता नृत्यन्ति कूर्दन्ति विशेषकेलिभिः ॥ २८ ॥
अत्युच्चशृङ्गाणि समारुरुक्षवः कान्ताः पुरो यान्ति शनैः समुत्सुकाः ।
तां चानुयान्तीषु रमासु काचित् पृष्ठातिभाराद् गतिमान्द्यमाप्नुयात् ॥ २९ ॥
उच्छ्वास-निःश्वासचलत्पयोधराः प्रस्विन्नगात्राः समवेक्ष्य वल्लभाः ।
आश्लिष्य दोर्भ्यां वदनेषु सङ्गतान् प्रोञ्छन्ति तासां श्रमजातविप्रुषः ॥ ३० ॥
अभ्रंलिहं पर्वतराजशृङ्गं कृच्छ्रेण कान्तैः परिगृह्य नीताः ।
शिलामयीं वेदिमधिश्रयन्त्यो रम्यां प्रपश्यन्त्यचलस्य शोभाम् ॥ ३१ ॥
अधश्च दृष्टिं प्रविसारयन्त्यो भीताः प्रकामं भ्रमितोत्तमाङ्गाः ।
पार्श्वे स्थितान् कान्तजनान् दृढेन समाश्लिषन् बिम्बफलाधरोष्ठ्यः ॥ ३२ ॥
इत्थं समीक्ष्य जनतादृत - भोगलीलां सम्प्रेषितो भगवतेव जितेन्द्रियः सः ।
वातात्मजो हि विविधं परिगृह्य रूपं तिष्ठत्यजस्रमिह लोकनियन्त्रणाय ॥ ३३ ॥
सांसारिकेषु विषयेषु सदा निविष्टं चेतो निवारयत हे प्रविनश्वरास्ते ।
सम्बोधयन्निति हि मारुतिरेष तीरे मौनेन लोकमुपदेष्टुमिवोपविष्टः ॥ ३४ ॥

गोवध-निरोधो मांस-भक्षणञ्च

—श्री श्रीकृष्णशर्मा—

साम्प्रतिकानां कतिपयानां तथाकथित-शिष्टानामयं सहजः स्वभाव इव लक्ष्यते यद् गोवधनिरोधप्रस्तावसमकालमेव अविवेकतस्तदाक्षेपो नाम । परं नोचितमेतत् । प्रश्नोऽयं गोवधस्य । गोवधोऽन्यो विषयो मांसभक्षणं चान्यत् । अद्यापि कतिपये स्वयं मृतायाः गवो मांसं भक्षयन्ति । किमेतावता स गोवध उच्येत ? गोदुग्धमपि मांसमिव सात्त्विकोऽन्यतमो गोविकारो यं च सर्वे पिबन्त्येव । किमेतावता स गोवधो जातः ? किं मातुः स्तन्यपायी बालो मातुर्वधं समाचरति ?

विषयसाङ्कर्यं सर्वथाऽनुचितम्

गोवधनिरोधस्य नायमाशयो यत् जीविताऽवस्थायां गोवंशतः संभाव्या उपकारा न समादेयाः, अन्तं यावत् गोमयादिकं मरणोत्तरञ्च मांसचर्मादिकं 'खाद्या'दिपदार्थनिर्मितौ नोपादेयमिति वा । प्रश्नस्तु एतावानेव यत्तस्या वधो न करणीयः, जीवितादृष्टक्षयेनैव सा म्रियेतेति । गोवधकारी दण्ड्यो भवेत् । सात्त्विक-दिव्यजीवनस्यायं साधनमार्गो यश्च 'बाह्यानां सिद्धिकारणम्' अर्थात् राष्ट्रस्य आध्यात्मिकताया नैतिकतायाश्च संवर्धनमास्ते । राष्ट्रहितविरोधी व्यक्तिस्वातन्त्र्यं कथमपि समर्थनीयं न भवेत् ।

युगान्तरीय-समुल्लेख - विषयकाणि विभिन्नानि मतान्यादाय गोवधनिरोधस्य विरोधः प्रकृतविषयतः सर्वथा असङ्गतः । साम्प्रतमिव अवैधं गोवधं कृत्वा तन्मांसभक्षणं भारते कदापि सम्मतं नासीत् । एतादृश-गोवधकर्ता सदैव दण्ड्यः प्रायश्चित्ती चैव मतः पुराकाले । विषयेऽत्र न कस्यापि मतभेदः । साम्प्रतिकोऽपि सर्वविधो गोवधः सर्वथा अवैध एव । अतस्तस्य सर्वथा निरोधः परमावश्यकः, एतावानेव प्राकृतिको विषयः ।

विषयेऽत्र महाभागवतैः श्री चैतन्यमहाप्रभुभिः परम्परासिद्धो निर्णय एवमुक्तः—

प्रभु कहे वेदे कहे गोवध-निषेधे ।
अतएव हिन्दूमात्र न करें गोवध ॥
जियाइते पारे यदि तव मारे प्राणी ।
वेद-पुरान एछे आछे आज्ञावाणी ॥
अतएव जरद्गव मारे मुनिगण ।
वेदमन्त्रे शीघ्र करे ताहारा जीवन ॥
जरगद्गव हञायुवा हय आर बार ।
ताते तार वध नहे हय उपकार ॥
कलिकाले तैछे शक्ति नाहिक ब्रह्मणे ।
अतएव गोवध केहोना करे एखने ॥
(चैतन्यचरितामृते)

अर्थात् भगवता वेदेन गोवधो निषिद्धत्वेन उक्तः । अतो हिन्दुमात्रेण गोवधो न करणीयः । वेदे पुराणेषु च यत्र कुत्रचन गोवधस्य अनुज्ञा प्रदत्ता,[1] सापि हतस्य पशोः पुनर्जीविताधानसामर्थ्ये

१. अस्यायमाशयः—त्रेतादियुगेषु अस्थिगताः प्राणा आसन् । शोणित - मांसादीनामुपचयेन स्वकार्यसम्पादनाय असमर्थाः गवादय आगत्य ऋषीणां पुरतः स्वीयं भारमपनेतुं प्रार्थयन्ते स्म । दयालवश्च ऋषयः शस्त्रैस्तासां शोणित-मांसादिभरं दूरीकृत्य तेषु उपकारमेव कुर्वन्ति स्म । तासां प्राणविशसनाभावेन प्राणहिंसनरूपो वधो न जायते स्म । कलौ पुनः 'अन्नगताः प्राणाः' इति कृत्वा तादृक्प्रयोगोऽसम्भवी ।

सत्येव। अत एव मुनिगणा जरद्गवं हत्वा पुनर्वेद-मन्त्रैस्तान् जीवितानपि कुर्वन्ति स्म। अत एव पूर्वं जरद्गवस्य हननं जायते स्म। नहि तेन तद्वधः, अपितु उपकार एव मन्यते स्म। किन्तु साम्प्रतिके कलौ युगे ब्राह्मणेषु तादृशी शक्तिर्न विद्यते। अतः साम्प्रतं केनापि गोवधो न करणीय इति।

'ताते तार वध नहे' इदं सर्वप्रश्नस्य प्राचीनं समाधानम्। इत्थं युगान्तरीणं समुल्लिखित-सामर्थ्यं ब्राह्मणेषु न स्वीक्रियेत चेद् युगान्तरीयो गोवधोऽपि मन्तुं न शक्यः। कथमनुमन्येत इय-मर्धजरतीः। अतो युगान्तरोल्लेखः सर्वथा प्रकृतानु-पयोगी।

प्राचीनभारते समनुष्ठितानां विभिन्नप्रयोगाणां वैज्ञानिकदृष्ट्या परीक्षणमन्तरा तद्रहस्यं कथमपि बुद्धौ समारोढुं न शक्नुयात्। प्राचीनास्ते प्रयोगाः तादृशप्रयोगैर्जायमानानां सर्वविधानिष्टानाम् (हिंसा-दोष-पारलौकिकाऽऽध्यात्मिकादिदुष्परिणामानाम्) वर्जनलक्ष्यं पुरस्कृत्यैव कृताः, राष्ट्रोन्नयने तेषा-माकूल्यमाधातुं तत्प्रयोगकाले प्राच्यैरवहितम्। दीर्घकालं यावत् स्वीयविविधसामर्थ्यैः प्रमाणानु-गृहीताः परिष्कृतास्तत्कालं साफल्याधायकाश्च ते प्रयोगा आसन्। तथापि अन्ततस्तैर्निर्ध्यातं यद् गोवधदुष्परिणामैः राष्ट्रं संरक्षितुं कोऽपि सार्वदि-गुपायो न सिद्धचति। अत एव युगत्रयान्ते तैः एकमात्र-गोवधनिरोध एव राष्ट्रहिताय निर्धारितः। अस्यैव क्षेत्रं नाम 'कलिवर्ज्यम्'। संस्कृतवाङ्मयगतानाम् अशेषाणां गोवधसमुल्लेखानाम् अयमेव चरमो निष्कर्षः।

विज्ञान-चिकित्सा-राजनीत्यादिक्षेत्रेष्वपि आधु-निकैः अनेका प्रयोगाः क्रियन्ते। किन्तु यदा ते कथमपि हितकराः साफल्याधायकाश्च न सिद्धचन्ति, तदा तैस्ते निर्ममं त्यज्यन्ते एव। इयमपि समस्या तादृशी एव। एवञ्च संस्कृतवाङ्मये तादृशाः किय-न्तोऽपि प्रयोगाः कामं समुल्लिखिता स्युः, ते सर्वे प्रयोगा एवासन्। चरमनिष्कर्ष-स्थिरीकरणपूर्व-कालीनास्ते तत्कालीन - सामर्थ्यविशेषानुप्राणिता आसन्। सम्प्रति ते त्याज्या अनुष्ठानानुपयोगिन एवेति प्रयोगाणां तेषां चरमो निष्कर्षः।

पुराणेतिहासेषु प्रसिद्धं यद् दीर्घकालं यावत् प्रयोगानुष्ठानैर्निर्णीय दैत्यगुरोः शुक्राचार्यस्य काले अन्यूनं बुद्धिव्यवसायिनां कृते मद्यनिषेधोऽनिवार्यतया स्थिरीकृतोऽभवत्। अत एवाद्य भारते अन्यदेशा-पेक्षया परम्परासिद्धो मद्यनिषेधः प्रचलति।' अत्र यदि मद्यनिषेध-विरोधिनो मद्यनिषेध-स्थिरीकरण-पूर्वकालीनान् प्रयोगान् प्रदर्श्य मद्यपानस्य समर्थनं कुर्युश्चेत् किं तत्स्वीकरणीयं भवेत्? प्रकृतेऽपि तथैव स्थितिः। अन्तरमेतावन्मात्रमेव यत् मद्य-निषेधो वैयक्तिको विषयः, अयं पुना राष्ट्रस्य जीवन-मरण-प्रश्नः।

एतेनापि स्थिरीकरण-पूर्वकालीनाः प्रयोगाः गोवधनिषेधनिर्णये शासकान् न प्रतिबध्नन्ति। यतो हि—वेदशास्त्र - पुराणेतिहास - सूत्रोक्ताः समाजे रूढाश्च नैकाः प्रवृत्तयः शासनेन नियमान् विधाय निषेधिताः सन्ति। सत्येवम् एतादृश-प्राचीनप्रयोगचर्चानुयुक्त्या विचारयितुमक्षमाणां बलात् प्रतिपक्षिणो मुखमुद्रणमिव भवेत्।

एतेनापि गोवधनिरोधो राष्ट्रस्य कृतेऽनिवार्यः। यतो हि—गौः, सतीः, सत्यवादी, अलुब्धः (भ्रष्टा-चारविहीनः), दानशीलः, वेदः, विप्रश्चेति सप्त राष्ट्रस्य सात्त्विकदिव्यजीवनसमुन्नायकाः। अत एव आध्यात्मिक - नैतिकदृष्ट्या राष्ट्रस्य सुस्थितौ

प्रयोजकाः शिष्टैः समाम्नाताः । एभिरेव महीधृतिः आचार्यैरुक्ता—

गोभिर्वेदैश्च विप्रैश्च सतीभिः सत्यवादिभिः ।
अलुब्धैर्दानशूरैश्च सप्तभिर्धार्यते मही ॥

एतेष्वपि गवः सर्वप्राथम्यम् । आध्यात्मिक-नैतिकदृष्टया राष्ट्रस्य सुस्थितिः समुन्नतिश्च प्राथम्येन गोवंशाधीना । अत एव गोवधकर्तृषु देशेषु आध्यात्मिक - नैतिकदृष्टया भारतदेशवत् समुन्नतिर्नभवदिति सुस्पष्टतरम् । अत एवोक्तम्—

नाविदितो दुश्चरितात् नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमनसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥

एतादृश दुश्चरितेभ्यो निवृत्तिमन्तरा सात्त्विक-समुन्नतिः अशक्यतरेति । उपर्युक्तसप्ततत्त्वेषु इतरेषां तु सम्प्रति काचिद् विकृतावस्था दरीदृश्यते । किन्तु गोवंशस्तु अद्यापि स्वीयपूर्वरूपेणैव राष्ट्रहितं समाचरन् प्रतिष्ठित इत्यपि तद्वधनिरोधस्य प्रबलतरमुपोद्बलकं जागर्ति ।

भारतीयाध्यात्मिकतयाः प्रतिष्ठेयं श्री स्वामि-विवेकानन्दादिभिः महात्मभिः बहुशः प्रख्यापिता । भारतस्य जगति प्रतिष्ठा प्रधानतया आध्यात्मिकताकृतैव । अत एव भारतीयाः सर्वे साम्प्रदायिका आध्यात्मिकताया गौरवं वहन्ति । सर्वेषु सम्प्रदायेष्वस्यां प्रेम्णोऽभिवृद्धिः इत एवावश्यकी । गोवध-निरोधविषयोऽत्र अतितरां समुपयुक्तः । कस्मिन्नपि सम्प्रदाये गोवधो नानिवार्यः । अतः सर्वसम्प्रदायेषु भारतीयाध्यात्मिकताया सात्त्विकदिव्यजीवनस्य समुन्नायको गोवधनिरोधविषयोऽयं सर्वथा राष्ट्रैक्य-धायको राष्ट्रहितकरश्च सिध्यति ।

आध्यात्मिकता विश्वोपयोगिनी

आध्यात्मिकतयाः प्रतिष्ठा न केवलं भारतदेशस्य कृते, अपि तु विश्वस्यापि स्थितये परमावश्यकी। सम्प्रति जडविज्ञान - समुद्भाविताभ्यो विपद्भ्यस्त्राणाय सर्वतो दृष्टिः आध्यात्मिकतायामेव विवशतः केन्द्रिता जायते सर्वेषां विवेकिनाम् । अद्यननीयो जाज्वलमानः प्रश्नोऽयं यद् विज्ञानमिदं कथङ्कारम् आध्यात्मिकतया नैतिकतया च नियन्त्रणीयमिति । सस्पृहं विश्वं भारतदेशत एवैतद् आशास्ते ।

भारतीयैर्महद्वैज्ञानिकैः डा० जगदीशचन्द्र बोस महाभागैर्यदा वैज्ञानिकैः प्रमाणैः वृक्षेषु जीवगतिसाधिता, तदा श्रूयते डॉ० एनी बेसेन्ट महोदयाभिरुक्तमासीत् यत् 'कामं विश्वस्मिन् महत्तरा गवेषका वैज्ञानिकाः स्युः । केवलमयं भारतीय वैज्ञानिक आध्यात्मिकता-नियन्त्रितस्य विज्ञानस्य अनुसन्धाने सफलोऽभवत्, नान्यः कश्चन । यतो हि अयं भारतीयाध्यात्मिक-संस्कारिणो हिन्दूकुटुम्बस्य सदस्य आसीत्' इति ।

अतोऽद्य परमावश्यकं यदखिलं विश्वमेव आध्यात्मिक-दिव्यजीवनस्य सुसंस्कारान् आत्मनि निदध्यात् । अन्यूनं भारतीयानां सर्वेषां साम्प्रदायिकानां तु इदमत्यावश्यकं कार्यं यदाध्यात्मिक-सांस्कृतिक - संस्कारन् स्वात्मनि संवर्ध्य विज्ञानम् आध्यात्मिकतया नियमितं विधाय विश्वस्य सुस्थितौ सहयोगं दद्युः ।

इत्थं सर्वभारतीयेभ्य अनुपेक्ष्याया आध्यात्मिकताया अभिवृद्धये गोवधनिरोधः किल निरापदः प्रशस्तश्चोपक्रमः । विदेशेषु भिन्नसाम्प्रदायिकानामपि भारतीयाध्यात्मिकताविषये जिज्ञासा वर्धमाना दरीदृश्यते । अस्माकं देशेऽपि मध्यकाले कबीर-रहीम-रसखानादिमहात्मभिः अकब्बरादि-सम्राड्भिरपि विषयेऽत्र आत्मनः प्रियता प्रख्यापिता, या किलास्माकं सर्वेषां कृते अतितरां मार्गदर्शिका । तत्रापि रसखान-महाभागेन तु गोर्नाम-

नामापि न ज्ञायते

आबाल्याद् गुरुसन्निधानवशतः प्रोन्मीलितप्रातिभा-
ऽऽलोका लोकसमादृताः सदसतोर्भेदावगाहक्षमाः ।
विद्वांसोऽपि कलौ खलीकृतधियो मज्जन्त्यसज्जल्पने
तेनैवाद्य विवेकवासितहृदां नामापि न ज्ञायते ॥१॥

कालिन्दीकमनीयकूलविलसत् - कादम्बवाटीनटद्
गोपीलोचनकैरवामृतकरे कारुण्यधाराधरे ।
लग्नं यस्य मनो मनाङ्‌मतिमतो धन्यस्य तस्यान्तिके
कालस्यास्य कलेः कलेवरपुषो नामापि न ज्ञायते ॥२॥

श्रीमद्भारतभूमि-दास्यदलने सन्धानुबन्धाच्चिरं
बन्धात्तां विरहय्य कीर्तिविशदास्तुङ्गं पदं लेभिरे ।
ये तुच्छीकृतकीर्तयो निजतनुच्छेदेऽपि मौनं श्रिता-
स्तेषां हन्त ! महात्मनां जनमुखे नामापि न ज्ञायते ॥३॥

वामा यत्र चरन्ति पूरितपुराऽऽरामा निशासङ्गमे
सामाद्या न गिरः स्फुरन्ति परितः कामार्थमात्रोद्यमे ।
दामान्यत्र नवे युगे न च पुनर्धामानि धर्मात्मनां
'मामा'-वादवशाद् विशुद्धमनसां नामापि न ज्ञायते ॥४॥

—श्री बटुकनाथशास्त्री खिस्ते—

[प्राध्यापकः—वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य]

ग्राहं स्वात्मन अध्यात्मप्रियता परं समभिव्यञ्जिता । यथा—

जौ पसु हौं तो कहां बस मेरो,
चरौं नित नन्द कि धेनु मझारन ।

अर्थात् 'यद्यहं पशुयोनौ जन्म गृह्णीयाम्, तदा नित्यं व्रजराजस्य नन्दगोपस्य व्रजेषु चरेयम्' इति ।

वयमितिवृत्तेषु पठामो यत् सम्राजः अकब्बरस्य अशोकस्य च साम्राज्ये सर्वथा गोवधनिरोधः कृत आसीत् । नैकैश्चक्रवर्तिभिः हिन्दूमहाराजैः, गीतायाः अध्यात्मगुरुभिः भगवद्भिः श्रीकृष्णैश्च आध्यात्मिकता-प्रेम्णा स्वात्मैव गोसेवकत्वेन कल्पितः । अतो विषयोऽयं सर्वेषां सज्जनानां निर्विशेषमैकमत्येन अभ्यर्हित इति पृथक् वक्तुं नावशिष्यते । प्रतिवेशि - नयपालराष्ट्रे पुनरद्यापि गोवधनिरोधो विराजते ।

अतः इत्थं गोवर्धनिरोधद्वारा सर्वसम्प्रदायेषु अध्यात्मप्रियतासंवर्धनमुखेन विज्ञानमध्यात्मनियन्त्रितं विधाय तत् शङ्करं कर्तुं सर्वैरग्रेसर्तव्यम् । जनतायाः कर्तव्यमेतद् यदत्र विषये समुचितकार्यसम्पादनाय शासनाय सहयोगो देय इति ।

अनेन राष्ट्रस्य आर्थिकक्षतेः या आपत्तिराक्षिप्यते, तदर्थमपि उपाय - योजना नाशक्या । श्री सतीशचन्द्रदास गुप्तेन 'दि काउ इन इण्डिया' नामके भागद्वयात्मके ग्रन्थे सर्वस्मिन्नस्मिन् विषये सविस्तरं विचारितं यत्र च महात्मगान्धिनाम् 'आमुख'-मप्यास्ते । एवंस्थितौ कतिपयापातरमणीयानि कारणानि प्रस्तुत्य गोवधनिरोधन औदासीन्यं न कदापि न्यायसङ्गतम् । गोवधनिरोधादन्यः को नाम विषयो यो भारतीयाध्यात्मिकतायाः साधको भवेत् ? अत्र भारतभूमौ जातेषु अत्रैव संवर्धितेषु मनुजेषु ऐकात्म्यभावं जनयेत् । भारतीयैकात्म्यभावाभिवर्धनाय अहरहः प्रयतमानेन भारतीयशासनेनैव विषयेऽत्र अग्रक्रमो निक्षेप्तव्य इत्येव तस्य कृते शोभनं भवेत् ।

—:०:—

श्री भारतधर्म-महामण्डल-शास्त्रप्रकाश-विभागद्वारा प्रकाशितानि पुस्तकानि

पुस्तक	मूल्य
१. धर्म-कल्पद्रुम प्रथम खण्ड	२.००
२. ,, द्वितीय खण्ड	१.५०
३. ,, तृतीय खण्ड	२.००
४. ,, चतुर्थ खण्ड	२.००
५. ,, पंचम खण्ड	२.००
६. ,, षष्ठ खण्ड	३.५०
७. ,, सप्तम खण्ड	२.००
८. ,, अष्टम खण्ड	३.५०
९. धर्म-कल्पद्रुम द्वितीयखण्डसहित राजकीय संस्करण	५.००
१०. प्रवीण दृष्टि में नवीन भारत १-२ खण्ड	२.००
११. नवीन दृष्टि में प्रवीण भारत	१.००
१२. साधन-चन्द्रिका	१.७५
१३. शास्त्र-चन्द्रिका	१.५०
१४. धर्म-चन्द्रिका	१.२५
१५. आर्य-गौरव	०.५०
१६. नीति-चन्द्रिका	०.५०
१७. धर्म-प्रश्नोत्तरी	०.२५
१८. चतुर्दश-लोकरहस्य	०.२५
१९. गीतार्थ-चन्द्रिका सजिल्द	३.००
२०. ,, ,, अजिल्द	२.५०
२१. सनातनधर्म-दीपिका	०.७५
२२. धर्म-विज्ञान प्रथम खण्ड	५.००
२३. ,, द्वितीय खण्ड	४.००
२४. ,, तृतीय खण्ड	४.००
२५. सतीचरित्र-चन्द्रिका	२.००
२६. नित्यकर्म-चन्द्रिका	०.२५
२७. धर्म-सोपान	०.२५
२८. धर्मकर्म-दीपिका	०.२५
२९. सदाचार-सोपान	०.०६
३०. कन्याशिक्षा-सोपान	०.०६
३१. ब्रह्मचर्य-सोपान	०.२५
३२. साधन-सोपान	०.५०
३३. शास्त्र-सोपान	०.२५
३४. उपदेश-पारिजात	०.५०
३५. कल्कि-पुराण	१.५०
३६. पातञ्जल-योगदर्शन	३.००
३७. महामण्डल-रहस्य	१.५०
३८. मन्त्रयोग-संहिता	१.००
३९. हठयोग-संहिता	०.५०
४०. तत्त्वबोध	०.१३
४१. स्तोत्र-कुसुमाञ्जलि	०.२५
४२. भगवद्गीता प्रथम खण्ड	१.००
४३. विष्णु-गीता	१.००
४४. सूर्य-गीता	०.५०
४५. शक्ति-गीता	१.००
४६. धीश गीता	०.७५
४७. शंभु-गीता	१.००
४८. संन्यास-गीता	१.००
४९. गुरुगीता	०.२५
५०. कर्ममीमांसा-दर्शन प्रथम खण्ड	१.५०
५१. ,, द्वितीय खण्ड	२.००
५२. ,, तृतीय खण्ड	५.००
५३. कर्ममीमांसा-दर्शनम् (संस्कृत)	२.००
५४. राम-गीता	२.५०
५५. कहावत-रत्नाकर साधारण रायल	१.००
५६. रामायण तुलसीकृत	१.५०
५७. दैवीमीमांसा-दर्शन प्रथम भाग	३.५०
५८. ,, द्वितीय भाग	५.००
५९. त्रिवेदी सन्ध्या	०.३७
६०. गोव्रत-तीर्थमहिमा	०.५०
६१. मार्कण्डेय-पुराण प्रथम खण्ड	१.००
६२. ,, द्वितीय खण्ड	१.००
६३. ,, तृतीय खण्ड	१.००
६४. ऋजु-पाणिनीयम्	०.७५
६५. संगीत-सुधाकर	२.५०
६. पुराण-रहस्य	१.५०६
६६७. संन्यासधर्म-पद्धति	१.५०
८. पातञ्जलीय-गदर्शनम् सं)स्कृत)	४.००

पञ्जीकृतसंख्या एल० १८१७

सूर्योदयस्य नियमाः

पत्र-संहिता

१. 'सूर्योदय'-मासिकपत्रस्य वार्षिकं शुल्कं रूप्यकपञ्चकं वर्तते। धनादेश (मनीआर्डर) द्वारा तत्प्रेषणीयम्। वी० पी० द्वारा प्रेषणे ५० पणाः पृथक् प्रदेयाः स्युः।

२. आवर्षं गम्भीरसाहित्यसमन्विताः १२ अङ्काः प्रकाश्यन्ते। नवीनग्राहकत्वं प्रथमाङ्कतः (जनवरी-अङ्कतः) एव स्वीक्रियते। माध्यमिकेन केनापि अङ्केन ग्राहकत्वं न स्वीक्रियेत।

३. आंग्लमासस्य २६ दिनाङ्के 'सूर्योदयः' प्रकाशितो भवति। वारद्वयं संशोध्य ग्राहकेभ्यः स प्रेष्यते। अतस्तदलाभे पूर्वं स्वकीय-पत्रालयतस्तदनागमनस्य निर्णयं कृत्वैव १० दिनाङ्कानन्तरं वयं सूचनीयाः।

४. लेख-कवितादीनां भाषा संयता, सरला, शुद्धा च भाव्या। प्रकाशनीय-लेखादीनां स्पष्टाक्षरैः कर्गजस्यैकपृष्ठे एव लेखनमावश्यकम्। अस्वीकृता लेखादयः पोस्टविभागीय-चिटिका (टिकट) प्राप्त्यनन्तरं परावर्तयितुं शक्ष्यन्ते।

५. सम्पादकीय-विषयसम्बद्धे पत्र-व्यवहारे 'सम्पादकः' इति, व्यवस्थाविभागीय-पत्रव्यवहारे च 'व्यवस्थापकः' इति च स्पष्टं लेखनीयम्। तेन उत्तरलाभे मुधा विलम्बो न भवेत्।

विज्ञापन-शुल्कम्

सूर्योदये सुरुचिपूर्णं विज्ञापनं प्रकाश्यते। एकवारं तस्य प्रकाशनस्य शुल्कक्रमश्च अधोलिखितोऽस्ति। सार्वकालिकस्य दीर्घकालिकस्य च विज्ञापनस्य कृते विशेष-सौविध्याय पत्र-व्यवहारः कार्यः।

साधारणस्य प्रतिपृष्ठस्य	१००) रु०	साधारणस्य प्रत्यर्धपृष्ठस्य	६०) रु०
साधारणस्य चतुर्थांशपृष्ठस्य	३५) रु०	आवरण-चतुर्थपृष्ठस्य	२००) रु०
आवरण-द्वितीय-तृतीयपृष्ठयोः	१५०) रु०	प्रथमावरणपृष्ठे विज्ञापनं न स्वीक्रियेत।	

—सङ्केतः—

'सूर्योदय'-कार्यालयः, भारतधर्म-महामण्डलम्, जगत्गंज, वाराणसी।

सम्पादकः प्रकाशकः, मुद्रकश्च—गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः,
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, जगतगंज, वाराणसी कैण्ट।
मुद्रण-स्थलम्—आनन्दकानन प्रेस, सी० के० ३६/२०, वाराणसी।